

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

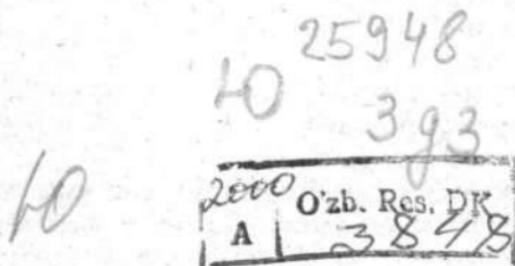
БОЗОР

(Роман)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-2000

*Дунё боши гулзор, одоши мозор,
Гулзору мозорнинг ораси бозор.*

Бозорга кирмаган ким бор!.. Роман қаҳрамони Фозилбек эса бир қарасангиз ҳаётини бозорсиз тасаввур қилолмайди, бир қарасангиз, бозорни мутлақо жини суймайди. Ана шу зиддиятли түйфулар орасидаги дарбадар ўй-хаёллардан йигит ёшидаги замондошимизнинг ҳеч кимникига ўхшамаган дунёқараши, қизиқишилари, изтироблари, тафаккури улғаяди ва Сиз мухтарам китобхонни ҳам ўз ўйларига ҳамроҳ, бўлишга даъват этади...

...ор
..зор
.озор
бозор...

1

- Қани, кеп қолинг, асалидан оп қолинг!
- Асал бўлса, сотармидинг, анойи?!
- Бешик борми, бешик?
- Сумаги қолди, опоқи, сумаги!..
- Тери борми, тери?
- Тўйга қалампир ола кетинг!
- Қўй териси керак, тери!
- Қопқон опкетақол, този!
- Шўртанг қурут керагиди?
- Жевачка олсанг-чи, оповси!..

Бозор-да, ҳар ким керагини сўрайди, ҳар ким топганини сотади, эплаганини олади. Бозор майдонлари, раста оралари қўтонга янги қайтган подани эслатади — шом қоронфисида адашиб-неттан она-бала қўй-қўзи сингари харидор сотувчисини, сотувчи харидорини қулоғи динг, қўзи жонсарак елиб-югуриб излайди. Ҳализамон қўёш ланфиллаган шойи этагини йифиштириб оламни, оламга қўшиб бозорни, бозорга қўшиб тумонатни зулмат ихтиёрига топширади, оломон эса ҳозироқ харид қилмаса жони бўғзиздан чиқиб кетадигандек бақиради-чақиради, туртинади-суртинади, алдайди-алданади, сўқади-сўкиш эшитади...

Бозор-да, издиҳом: одамлар тўрт тарафдан кела-веради, тўрт тарафга ўтаверади — оқ, қора,mall, зангори... семиз, хипча, ориқ... новча, ўртабўй, пакана... майиб-мажрух... хушрўй, хунук... На афт-ангори, на энгил-боши, на феъли, на-да, юриш-туриши ўхшай-

ди... Аллоҳ таоло баңдаларини бир-бирига ўхшамайди-
ган қилиб яраттан, бозор эса гёй тангри таоло панжа-
сига панжа урмоқقا қасд қилган гумроҳдек, бани ба-
шар вужудидан «нафс» деган бир балои азимни топ-
ган.. бу ёруғ дунёда нафси тўқ одамнинг ўзи йўқ, у
дунёю бу дунё бири-бирига тариқча ўхшамаган тирик
жон борки, нафси ўхшайди, нафс бир хил, нафс одам-
ларни бир хилластиради, тафовутларни йўққа чиқара-
ди, бозор ман-ман деган инсони комилни ҳам ялписига —
битта қўймай бозорга солади: одамларни бир-бири-
га рўпара қиласи, оғиз-бурун ўшиштиради, гиж-гиж-
лайди, муштлаштиради ва шу тариқа не кўйларга со-
либ, синовдан ўтказади. Боши юмалоқ, пути айри кас-
нокас борки, «Оламан!» дейди. Сотаётган ҳам, олаётган
ҳам, бекорчи ҳам, дайдиу тиланчи ҳам олиш кўйида
изғийди. Ҳар ким қурби етганича олади — қўл учида,
чангалида, ҳовучида, қучогини тўлдириб оладиганлар-
нинг саноги йўқ... бозорга кирди дегунча қафти, ҳову-
чи, кучоги болалаб кетадиганлари қанча!..

Фозилбек бозордан бери келмайди, оломон оқимиға
кўшилди дегунча жони ором олади. Демак, у ҳам о-ла-
ди! У ўзининг ҳамма қатори оловчи эканидан тонмайди,
фақат мийигида кулиб, айбдор одамдек ўнғайсиз-
ланиб, «Ҳар ким диidi-фаросатига яраша олади» деб
фалсафа сўқыйди. Бозорнинг ҳар қаричида миллиён
фалсафа кўради.

Ахир Фозилбек тушида юк мошинга тармашган
бўлса, машина гувиллаб шамолдек елиб борган бўлса,
бунинг бозорга нима дахли бор? Тушнинг таъбири
бозордаги издиҳом оёғи остида тўкилиб ётмайди-ку!
Йўқ, Фозилбек инсон ҳаётининг мағзи-мазмуни тугул,
алмойи-алжойи тушларнинг таъбирини ҳам бозордан
излайди.

...Айни субҳи қозиб уйқуси қочиб уйғонди, ҳали
тонг ёришмаганини кўргач, пича мизғиш илинжида
қайтиб бошини ёстиқقا кўйди, боши ёстиқقا етар-
етмас... юк мошиннинг тумшуғига тармашди. Мoshина-
нинг усти очиқ юкхонасида одам тирбанд, ҳайдовчи-
нинг ёнига беш-олти ёш-яланг суқилган, ҳатто икки
томон зинасига оёқ тираб, эшикка зулукдай қапишган-
лар бор — уларнинг бари Фозилбекдан кўз узмас,
Фозилбекнинг бошидан тўй таклифномаларини сочи-
шар, Фозилбек эса қоятош ёнбағрига тармашаётган
айиқдек мoshинанинг тумшуғига қапишган, мoshин ҳар
сафар силтанганида тўпдек иргиб тушай дер, базур

ўзини ўнглаб олди дегунча мошин яна шиддат билан физиллаб йўлда давом этарди...

Фозилбек қандай бўлмасин, мошинани тўхтатиш, лоақал унинг шиддатини пасайтириш, сочига, ёқасига, киссаларига қисилиб-илиниб қолган таклифномаларни худди энгил-бошидаги чанг-губорни қоқаётгандек қоқиб ташлаш истагида турган жойидан қўлини ҳайдовчи томонга узатди, чўзди, чўзиљди, шунда шоп мўйловли, юзи коптоқдек юмaloқ ҳайдовчи, «Уйланвомман, бирга бўлинг!» деб тиржайганича унга таклифнома тутқазди, Фозилбек таклифномани олиб қўйнига солди, қўйни таклифномага тўлиб-тошган эди... Мошина Бофкўчага бурилди. Бофкўча ҳасипдай тор, илонизидай эгри-буғри, бу кетишда бақалоқ ҳайдовчи мошинани бошқармай қолиши, уй-пуйга ёки деворга бориб уриши ҳеч гап эмас. Бирон дарвозадан, эшик-тешикдан бола-бақра отилиб-қувалашиб чиқиб қолса-чи!..

Юк мошина Фиёс сомсапазнинг дарвозаси ёнидан ўтиб, чапга бурилганида сурнай, ногора садоси эши-тилди. «Тўй!» деган сўз тифдай тилиб ўтди, Фозилбек-нинг хаёлини. «Уйланаётган эди!» деб ҳайқириб юборди, лекин ким уйланаётганини эслолмади, қолаверса, шу топда қайси қўшниси тўй қилаётганини аниқлашнинг аҳамияти йўқ, нима бўлганда ҳам куёвнавкарлар келиннинг хонадонига бориш учун тўдалашиб йўлга тушган — Бофкўчанинг шумтакалари ёш-яланги келин хонадонига қийқириб, мўр-малаҳдек ёпирилиб кириб боришга ўч, шундан... тор кўчани қарийб энлаган юк мошин тезликни пасайтирмай карнай-сурнай нағмаси устига телба йиртқичдек елиб бораверди. Фозилбек жон аччиғида мошина тумшуғига «ўлиги»ни ташлаб унинг йўлини тўсади, мошина қулоқни қоматта келтириб қаттиқ... кишинади...

Узун тун ўтди, кун ўтди, шом қоронфуси тушди, Фозилбек тушининг таъбирини топмади. Топмаганда-чи?.. Ҳар кўрган алмои-алжойи тушининг таъбирини топавериши шартми, одам?! Туш — уйқунинг чиқитику... Илло, бу ёруғ оламда ҳе-еч нимарса бежиз-бехосият эмас. Парвардигор неки сир-синоат бўлса бандасига ҳар йўсинда аён қиласи, ҳар касу нокас учун умрида фақат бир марта аён бўладиган ҳикматлар бор, баъзан устма-уст аён қиласеради, хом сут эмган ғоғил банда эса бунинг фаҳмига етавермайди. Мечкайни таом ўлдиради, бехаловотлик фаҳм кўзини тўсади, ҳаётнинг

туз-намагини мириқиб тотиб яшаш учун эса ҳар-рлаҳзанинг мағзини чақишига тўғри келади. «Умрнинг ўтиб бораётган ҳар лаҳзасига хаёлдан кечаетган ҳисобсиз катта-кичик ўй-фикрларингизни қўшиб, идрок эта оласизми?.. Ён-атрофингизда яшаб юрган ҳар бир одамнинг хаёлида озмунча фикр туғиляптими? Үша фикрлар қаёқда ғойиб бўляпти? Қанчадан-қанчаси ёруғ дунё юзини кўрмай жон бермаяптими?.. Уларни дengiz остидан минг машаққат-ла топилган инжу янглиғ йиғиш, кўз қорачигидек асраш-авайлаш керак эмасми!.. Шу бозорда ҳисобсиз одамлар қўлида айланадиган ҳисобсиз пуллардан-да қимматроқ, ноёброқ ақл-идрок мевалари — фикрлар бир меҳрибонини топмай увол кетмаяптими?..»

Шу ўй-шу хаёлдан ўзга каттароқ мақсад-маслаги бўлмаган — дунёга келиб шу жунунга йўлиққан Фозилбек ўзи кўрган тушнинг таъбирига бефарқ қолиши зинҳор-базинҳор мумкин эмас. Одам тўла юк мошин Боғкўчада нима қилиб юриди?.. Таклифнома ёғини, ноғора-сурнай ноласи нималарни аён қилмоқда, унга?.. Тағин ким билади дейсиз: шу саволлар «пинжи»га яши-ринган жавобни топса Фозилбек шояд бозор жунуни касаллигидан қутилиб, отасининг, кичик онасининг, ака-опаларию янгасининг раъийга юриб... уйланиш ҳаракатига тушса?!

Фозилбек носфурушлар қаторидан ўтаёттанида томчилай бошлаган ёмғир оҳакчилар қаторига етар-етмас чунонам шаррос қуйдики, азбаройи ўзини оҳак дўконига урди. Оҳак бўлаклари уюми ёнида турганича, катта йўлнинг ўртасидан елдек «югуриб» кетаётган тошқин сувга термилиб қолди. Шу пайт унинг қулоғига кимдир шивирлади, ҳатто қўлини олиб, омонлашди ҳам. Фозилбек беихтиёр салом берди, лекин шивирловчи кишининг кимлигини таниб-нетиб улгурмади, қўлидаги таклифномага қаради. «Кейин ўқийман» деган хаёлда кафтида фижимлаганича кўчага чиқди, гўё бошини елкалари орасига тортиб юрса ёмғирга тутилмайдигандек, ийўл чеккасидан илдам қадамлар ташлаб илгарилайверди. Чап юзидағи бир гужум узумча келадиган норини селкиллатиб юрадиган Камол карвон дағдаға қилганинамо оҳангда тўнғиллаб унга рўпара келди.

— Ёз чилласида тўйни ўтказиб оламан, дегандим. Бу, қизиталоқ, кўз очирмай қўйди-я, вей!..

У шундай деб Фозилбекнинг қўлига шапалоқдек қоғоз тутқазди.

— Ивиб кетибию, — деди Фозилбек таклифномани олиб.

— Худо берган етти ўғил-қизни тўйини тўртала фаслга мўлжаллаб ўтказдим, илло, бирортасидаям ёмғирдан қочиб қутилолмадим, ҳаммасининг тўйида жала қўйган-е! Мана, валлоҳи аълам, саратон, одам ёнаман, дейдию, ёмғири тинмайди!..

Фозилбек ҳайрат аралаш кулди.

— Майли, ўлим бўлмасин, — деди карвоннинг кўнгли учун. — Ёмғир — барака белгиси, ака.

У бир неча қадам нари кетган жойида Камол карвон уни тўхтатди.

— Ўлим бўлмай иложи йўқ, ука, — деди у устбошига қуяёттан ёмғирни писанд қилмай. — Илло, душманингни ҳам Найнов закунчидақа ўлишдан аспрасин.

Фозилбек бош иргаб бу гапни астойдил тасдиқлади, йўлида давом этар экан, Найнов закўнчининг суратини кўз олдига келтирди. Унга ачинди. Закўнчи аслида ёмон одам эмасди, кўпчилик ёқтирмаслигининг сабаби эса битта — закўнчи дунёни фақат қонун кўзи билан кўрар эди, холос. Унга иши тушмаган одам йўқ, эшигига бош уриб бормаган одам йўқ, лекин иши битмаганлар-ку, ўз йўлига, ҳатто мушкули осон бўлганлар ҳам «Жа, хит қилиб юборди-е, Найнов!» деб сўкиниб кетар эди. «Закўнни яхши биладиган одамнинг дўсти — қонун, — деган эди отаси бир куни, кулиб. — Бу Найнов қонун олдида отасиниям, хотининиям аямайди».

Сўқадими-алқайдими, ишқилиб, кўпчиликнинг корига яраб юрган шундай одам тўсатдан қайтиш қилди. Кеча асрга чиқаришади, деган хабарни эшитган эди, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган ҳодиса юз берибди — тобут ердан узилганда миршабхона йигитлари келиб, ўлим сабабини аниқдамай туриб, дафнга руҳсат беришмабди, «Текширувга берамиз!» дея майитни олиб кетишибди. Акасининг айтишича, Закўннинг жанозаси бугун бомдодга кўчирилган эди, йўқ, саҳарга йифилган яқин-йироқлар «Текширув тутамабди» деган гапни эшишиб, елка қисиб, бир-бир тарқалишибди.

Фозилбек носфурушлар, оҳакчилар қаторидан ўтганида қўлида яна иккита таклифнома пайдо бўлди — уларни кимлар тутқазди, тўйга таклиф этувчилар би-

лан қай тариқа савол-жавоб қилди — эслолмади. Майиз, туршак, ёнғоқ вә ҳоказо қурук мева-чева расталари жойлашган баланд тим ичидан эшитилаёттан ғалати шовқин-суронга бир зум қулоқ тутди, ажабланиб бош чайқади, сүнг йўлида давом этди. У гилам бозорини, ширинпазликни, ёймачилар растасини кесиб чиқиб, катта йўл ёқасига етганида сабзавот расталари томонда қий-чув кўтарилди. Фозилбекнинг ёнидан ўтгаёттан кўла-га, «Чуқурга от-арава ағанади!» деди, бамайлихотир.

— Сабзини тозза уйган экан-е, қизиталоқ! — қўшилди бошқа йўловчи.

— Сабзи эмас, қанд лавлаги экан...

— «Бозорбоши тимга келади!» деган васвасада сабзавот қаторига борадиган катта йўл тўсилган.

— Бозорбоши бозорга чиқмай қўйганига бир ҳафтадан ошди-ку!..

— От жонивор тўртала оёфи осмондан келиб, ти-пирчилаб ётганмиш!..

— Шўрлик камбагалнинг араваси экан...

— Жониворнинг бели синибди...

— Ямоқчилар бутлаб кетар...

— Инсофийлар ташлаб қўймас?..

— Шу қоронғида инсофийларга зарил кегани йўқ...

Фозилбек луқмабозлик қидаёттганларни дурустроқ кўриш ниятида аланглади, бироқ гавжум одамлар орасида овоз эгаларини топмади. У то уйига етиб дарвозадан, сўнг йўлакдан ҳовлига ўткунига қадар хаёли инсофийларга кетди, кун сайин баланд-паст бўлиб болалаётган миш-мишларни эслади, шу аснода саҳар кўрган тушининг таъбирини излашни ҳам, баланд тимдаги шовқин-сурону, сабзавот растаси томон келаёттан от-араванинг чуқурга ағанаганини ҳам унуди.

2

— Сан тенги йигитлар неварали бўвоттию, уялмайсанми, сўппайиб юришга?!

Фозилбек барвақт туриб ювингач, йўл-йўлакай артина-суртина ошхонага тақаб солинган олди ойнаванд емакхонага яқинлашганида ичкарида онаси, янгаси ва Ҳабиба опаси гаплашиб ўтиришганини кўрдию, опаси куни кечакелиб кетганини, қайсар укани ҳоли-жонига қўймай тергаганини, «тергов»нинг «одил» ҳукми шу таъна-дашном билан якун топганини эслади.

— Уяламан, — деди Фозилбек ўша куни опасининг

татънасига жавобан. Ҳабиба «гапим кор қилди» деган ўйда чимирилиб укасининг оғзига мўлтайди. Кичик онаси ҳам Фозилбекка умидвор кўз ташлади. Фозилбек икки аёлни ўзига қаратиб олганига ишонч ҳосил қилгач, атайин пича сукут сақдаб турди-да, кулиб юбор-масликка тиришиб, сир бой бермай деди:

— Танимаган-нетмаганимни, синамаган-билмаганимни танлашдан уяламан.

Ҳабиба укасининг bemavrid ҳазилидан баттар хуноби ортди.

— Таниш-нетиши учун, нима, бирорви қизини ичига кириб чиқишинг керакми?! Оввол нари-веридан кўргин, юзлаштирайлик... ҳусни, бўй-басти маъқул келса, бўлди-де!..

Фозилбек ўша куни бу гапга мириқиб кулган эди, бу сафар ҳам ўша ҳолат-кайфиятга қайтдию, кулгисини ичига ютди. Не-не ишлар шу сўз билан барҳам топади: қора қозонинг қайнаб, тириклигинг ўтятти-ми — бўлди-де, бозорда олди-сотди авжидами — бўлди-де, уйланиб олдингми — бўлди-де!.. Бу гапнинг замира «бўтанича бўлди» деган маъно ётгани билан ҳеч каснинг иши йўқ, иши бўлган тақдирда ҳам ўзини сезмаганикка олади... дунёдан бўлганича бўлиб яшаб ўтаёттанидан изтироб чекмайди.

Фозилбек шундай дея олмаяпти, холос, аслида «Бўлса бўлди-де!» деб юборса олам гулистон, бир неча кундан буён асабий сокинлик эзиб турган хонадон гиж-бадабанг тўйхонага айланади-қўяди!..

У ўзининг устидан кулаёттандек ичиди, «Бўлди-де! Бўлди-де!» деганча очиқ чехра билан емакхонага кирди. Салом берди, кўнглидан, «Аzonлаб уйқуда босай деб кебдилар-да!» деган гапни кечира туриб, опаси билан илиқ омонлашди.

Умри она ҳурмати учун ҳамиша уни ўрнидан туриб қарши олади, кеннойиси арзанда қайнисини ўтқазгани жой тополмайди, Фозилбек кўчадан келди дегунча иззатли меҳмонни куттандек айланиб-ўргилади, икки йилдан ошди — дам кичик онаси, дам кеннойиси, дам опалари бири олиб-бири қўйиб уни уйлантириш ҳаракатига тушган, қаерларданdir муносиб қиз топишади, бирров бориб кўриб келса ва «маъқул» деса олам гулистоңлигини айтиб ҳоли-жонига қўйишмайди, «куёв» бўлмиш эса нуқул ҳазил-мутойиба билан сувдан қуруқ чиқади: «Нимаси менга муносиб экан?» дейди, Умри она ё кеннойиси оғзидан бол томиб, қизнинг ҳуснда

бекиёслигидан тортиб, зулукдай қора сочи тақимига етишигача, таг-тахтли оила фарзанди эканигача, рўзғор юмушларида қўлли-оёқди эканигача — барини тўкиб солишади, аммо-лекин Фозилбек ўзи сўраганига қарамай аёлларнинг таърифу тавсифига ортиқча рўйхуш бермайди, балки ҳар сафар «муносиб» деган сўз унинг миясига зулукдай ёпишиб... қитиғи келган одамдай ўзича ҳиринглайди.

Кейинги кунларда бу машмашага отаси қўшилди. Қисувга олиш зўрайгандан-зўрайди, Фозилбекни кўз очирмай қўйишиди, афтидан отаси аёллар икки йилдан бўён эплолмаётган савдони бир ҳамлада пишишишга астойдил киришганга ўхшади, Диёрбек акасига, «Бевош укангни қўндири, янаги ҳафта ичи тўйини ўтказиб қутиламан-қўяман!» деганини ўз қулоғи билан эшилди, Фозилбек. Ҳабиба опаси кундузи учратолмагач, саҳарлаб етиб келганининг боиси ҳам шунда эди.

Фозилбек теша тегмаганроқ «ҳимоя» усулини ўйлаб топиш учун шиша банкадаги яхна чойни «қулт-қулт» ҳўплай туриб аёлларга ўғринча кўз югуртириди, шунда онаси билан опаси маъноли кўз уриштириб, гапни ким бошлишини келишиб олишганини пайқади. Кеннойиси эса унга пешвоз турганича қайтиб ўтирамади.

— Фозилжон, тунда келиб овқатланмадий ҳам, суюқош қилгандим, ҳозир қайноққина опкеламан, — деди-да, ошхонага чиқди.

Аёлларнинг муғамбирлиги қурмасин, ҳатто жўнгина мақсадга эришиш қўйида ҳам бир қувлик ўйлаб топадилар. Ҳозир ҳам «пухта» ўйланган режа бўйича иш кўрилмоқда — уч аёл тил бириктириб устомонлик билан Фозилбекнинг розилигини оладилар, отасининг дағдағасидан, устига-устак, хонанишин бўлиб олганидан хавотирда дамларини ичларига ютиб, келаси ҳафта ичи тўйини ўтказишиди ҳам — уларнинг шундан бўлак муддаоси йўқ — тўй ўтса, Фозилбекни ўйлантириб зиммадаги вазифами, бурчми — адо этсалар, бас, борингки, овозаси етти иқлимга еттулик тўй бўлишини Фозилбек билади, хўп, тўйнинг асаса-дабдабаси нари борса уч кунда босилади, сўнг хонадон сув қуйгандек тинчиди, қарабсизки, Фозилбек жаноблари охори тўкилмаган либосларга ўраниб-чирмалиб Муносибхон келинчак билан бир-бирларига сирли-иболи табассумлар инъом этиб, тиллашиб ўтиришибди дeng! Уйга кирса ҳам, ҳовлига чиқса ҳам, кўчага, бозорга бош олиб кетиб, дайдиб-улоқиб юрса ҳам кўз ўнгида, хаёлида,

тилида — Муносиб? Муносибхон!.. Жоним, ёлғизим, кувончим Муносибхон!.. «Қаерларда қолиб кетдингиз, Фозилбек ака, күчага тикилавериб кўзим тўрт бўлдику!» дейди ўпкаланиб, келинчак. Қаллифининг ўпкаланиши даставвал Фозилбекка бирам ёқади, ўпкаланиш сузилиш, маъюс тортиш бурилиб кетиш, димофу фироқча айлангани сайин эса унинг ҳайронлиги ортади, «Мен сизни ота-онам, ака-опаларим қистови билан танлаганман», дея олмайди, бир нималарни тўқиб-бичиб ёки дангалига келинчакка тушунтиришга уринади, келинчак ўламан саттор тушунмайди, шунда Фозилбек: «Одатим шу, жоним, бир бозорга шўнгисам, ҳафталаб, ойлаб кезаман, бозордан бўлак дунёни унутаман», деб уқдириш йўлини излайди. «Вой-й» — деб оҳ уради келинчак ўзининг Фозилбекка муносиблигини (кичик онаси, опалари, кеннойиси унга фақат муносиб қизларни излашмоқда, демак, бирорта Муносибхонни тошишади-да, ахир! Келинчак унга чиндан ҳам муносибми-йўқми, эҳ-ҳе-е, буни ўйладиган, бу ҳақда бош қотирадиган азамат қайда!..) унутиб, «Ота-онамнинг қулоғига етса ким деган одам бўламан. Бозорбоши отангизми-сизми?» — деб оғиз очирмайди. Ўпкаланиб-эркаланишлар, чимирилиб боқишилар ўрнини дийдиёлар эгаллайди. «Бозорда ишламайсиз-ку, нима қиласиз у ерда?» — деб жони хит бўлади Муносибхоннинг. «Нега ишламас эканман, бозор-да, менинг иш жойим» деб уқдиради Фозилбек. «Қаерда ишлайсиз, ўзи?» — деб қўймайди Муносибхон. Фозилбек тушунтиради: «Шуур» ширкати, «Шуур» ширкатида ишлайман» деб жавоб беради. «Ким бўлиб?» деб қизиқади келинпошша. «Жонкуяр бўлиб, — дейди куёвтўра. — «Шуур» ширкатининг жонкуяриман». «Ҳа-а-а...» дейди Муносибхон, бўшашганидан чўзилиб, лекин у ҳеч вақони тушунмаганини Фозилбек сезади ва, «Мен бозорда яшайман, тушуняпсанми, одамларнинг ичини кўриб, томоша қилиб юриш борасида бозордан қулайроқ жой йўқ, дунёда», деб илова қиласиди. Келиннинг меровланиб анграётганини кўриб, «Бозор — дунё» деб пичирлади ўзича, жуфти ҳалолига мақсад-маслагини тушунтира олмаётганидан баттар боши қотади, дарҳақиқат, отаси, акаси, опалари, кичик онасию, янгаси, дуч келган жойда «Тўй қачон?» деб таранг қилаётган таниш-билишлари тугул, ҳали ўзи тўла англаб етмаган ўзидағи ғалати, тушуниксиз, далли-девона майлни қандоқ қилиб тўрт кунлик келинчакка тушунтиради?! Уни сира тушуна

олмаётган бегона сулувга — тушуна олмаслик бегоналик-да! — қандоқ қилиб күнгил қўяди?.. Борингки, «фаҳми етиб қолар» деган умидда ўзини нотинч қила-диган ўйларини тўкиб солди ҳам дейлик!.. «Муносиб-хон, жоним, мен сенга жўнгина айтсам... инсон зоти борки, бозорга боради, ҳеч кимсанинг куни бозорсиз ўтмайди, тўғрими?..» Келинчак тасдиқ маъносида бош иргайди, Фозилбек фалсафасини сўқишида давом этади: «Бозорга қадам босган банда борки, бирор нарса олиш, ундириш ишқида изғийди. Неча хил-неча турфа одамга рўпара келади, неча хил вазиятта тушади, зеро олиш, ундириш асносида одам деганларнинг астар-авраси — асл қиёфаси ағдар-тўнтар бўлиб кўзга ташланади. Ал-дайди, ўзини овсарликка солади, кимлару-нималарни ўртага солади. Нега?

Беш танга қимматроқ сотишга!

Беш танга арzonроқ олишга!

Беш танга кўйида минг бир қиёфада товланади, минг бир марта одамгарчилик тўнини ечиб-кияди.

Фозилбек шу ерга етганда хотинчасининг кўзида довдираш аломати зўрайганини кўради. Довдираш аломати остида, «Бу гапларнинг сиз билан бизга нима дахли бор?» деган савол назарини уқади. Ҳафсаласи пир бўлади. Фозилбек: «Шу ақл-фаросатинг билан қандай қилиб менга хотин бўласан?!» — деб дағдага қилишдан тилини тияди, Муносибхонга эшиттирмайгина: «Ўша беш танга илинжида одамгарчилик қиёфасидан чи-киб... ўзларининг асл афт-ангорини кўз-кўз қилади-лар», дейди, «Бозор — одамларнинг асл башарасини кундай равshan кўриш мумкин бўлган энг қулай жой» дейди ва яна бозорга, етти пушти бозорчилик билан ўтган отасига, отасининг аждодларига хаёли қочади. Отаси бозорбошилик қилаёттанига қирқ йилдан ошиб кетди, Валийбек бобосининг умри тўнфурушлик, мўйна-фурушлик билан ўтган, ундан катта бобоси Қадимбек-нинг асрни қаритган умри савдо карвонида кечди.

Фозилбек боболарининг инсоф-диёнатли инсонлар бўлганига шубҳа-гумонларга борищдан кўрқади, аммолекин очиқроқ тан олиш лозим бўлса, узоқ умр кечирган ва кўпни кўрган банда гуноҳсиз ва фаришта мисол яшаб ўтишига ақли бовар қиммайди, демак, ҳар қалай... отаси ҳам эртаю кеч фикр-хаёли бозорни изга солиш билан банд, инчунин, нима бўлган тақдирда ҳам Фозилбекнинг томирларида шу инсонларнинг қони оқаяпти, яъни, у ҳам бозор одами, у ҳам ол-га-ни сайин

кўнгли равшан тортади, шу боис бозордан нари кетмайди, бозор жунунидек раста ораларини тўлдирган издиҳом оқимиға бир томчи сув янглиғ қўшилиб, тентирашдан толмайди ва ўзига ҳам пинҳон бўлмиш қаттол қайсарлик билан гоҳо бозордан... чунонам нафратланадики!..

Буларни нима деб тушунтиради келинга? Янгилигидәёқ уни тушунишга, кўнглига қулоқ солишга қийнлаётган келинчак билан қандайига умрбод муросаимадора қиласди, тил топишади, тинч-тотув яшайди?..

Раҳматли Қадимбек бобо эсини танибдик, мағрибу-машриқни кезди, юзни қоралаганида бир умрлик «қадрдони» бўлмиш садоқатли куч-қуввати унга «хиёнат» қилди: уйда ўтириб қолди. «Шунда ҳам бобомнинг фикри тиниқ эди», дейди Қосимбек чол. Демак, жисман қувватдан кетган, лекин фикри тиниқ мўйсафид ҳаёт шомида нималарнинг сарҳисобини қилиб ўтирган дейсиз?! Аср билан бас боғлаган ҳаётидан, кечган умридан ризо бўлганмикан? Ахир савдогарчилик ногини беармон еди, дунё таниди, ҳад-ҳисобсиз дўст (табиий, душман) орттириди ва бу ёруғ чаманда олдисотидан муҳимроқ ва муқаддасроқ ҳою-ҳаваслар ҳам бисёрлигини мулоҳаза...

Адоқсиз ва тизгинсиз ўй-хаёли шу жойга етганда Фозилбекнинг кўзи чараклаб кетди, кўзида чараклаган шуъла шуурини, юраккинасининг зим-зиё қоронги хоналарини ёритиб ўтгандек шошиб қолди. Ахир, савдосотиқقا тўла бозор ҳаёти фақат олишдан иборат эмасда, тўғри, бойлик орттириш илинжи бор, бироқ, бозор одами бошқаларнинг ич-этини кўриб-таниб-билиб яшайди... ҳар банданинг феълидаги зўравонлик, соддалигу муғамбирлик, лақмалигу устомонлик — ҳаммаси бозорда ё пинҳона, ё ошкора кўзга ташланади. Шу боис умри бозорда ўтган одам бир қур нигоҳ, ташлага-нида таниш тутул, етти ёт бегонани «ўқиб» улгуради, лекин у бозордан йироқлашгани сайин сурат орқали сийратни илғаси қийинлашади, чунки беш танга савдоси... ғалваси... машмашаси... устида бўлгани каби бошқа ҳеч бир жойда одамнинг асл башараси тўла-тўқисроқ намоён бўлмайди...

Одамларни бозордагина кўриб-билиб-таниб-ажратишга одатланган бозор кишиси раствордан икки қадам нари жилса бир нарсасини йўқотиб қўйгандек бўлаверди, ҳатто юрагига ғулгула тушади, назарида бир нар-

садан қуруқ қолаётгандек жониқади. Бу хавотирида жон йўқ эмасдир, эҳтимол, бироқ, у бозордан ташқарида одамларни «ўқий» олмаганидан, бинобарин, одамлар унга гоҳ зерикарли, гоҳ хатарли туюлаётганини ўзи ҳам тӯла англаб етмайди. Бозорга қайтганида эса сувга тушган балиқдек жони ором олади...

Юз ёшли бобой тўсатдан «Мени карвонга қўш» дея хархаша кўтарганининг бир чеккаси шундандир эҳтимол.

Хуллас, Валийбек бой қиблагоҳининг ихтиёрини эшитиб ҳанг-манг бўлди, отасини номақбул ниятдан қайтаришга ҳарчанд уринди. «Қариб қолдийиз ота, ҳеч кимса бу ёшда карвонга эргашмайди», деди ётиғи билан. Қадимбек бобо алами ичида тилини тишлаган ва... тонг қоронғусида олис сафарга чиққан карвонда йўлга чиққан савдогарлар аллақанча манзилга етганда ораларига Қадимбек бобо қўшилиб олганини кўришган...

Валийбек бобонинг ўзи-чи? У киши ҳам умр бўйи тижорат денгизида жавлон урди. Замон ўзгариб, сармоядорларни қама-қама бошланган кунларнинг, тўғрироғи, бешам-бечироқ тунларнинг бирида тўнини кифтига ташлагану этак силтаб, отаси карвон тортган олис юртларни қора тортиб, бош олиб жўнаган-кетган... Унинг изига тушган ҳукумат одамлари ҳам, кучи оғзига етмаган узоқ-яқинлар ҳам бир овоздан «Валийбек бой орттирганидан жудо бўлмаслик қўйида қочди», деб гап тарқатишиди. Фозилбекнинг отаси айтишича эса... «отам қуруқ тўнни елкага ташлаганича дарвозадан чиққану, кетган».

Тўғри, эҳтимол Валийбек бобо укаси Воҳидбек давлатмандлиқда айбланиб, ўласи қилиб калтакланганидан сўнг хижрат хаёлинни ихтиёр қилгандир, шундай бўлган тақдирда ҳам юз минг хил товланувчан одамлар ичра тижорат дунёсида суюгию эти қотган одам замон сиёсатига бўйин эгиб уйида тухум босиб ўтиришни — бозордан айро яшашни ақлига сиғдиролмаган...

Фозилбек хаёлига оралаган фикрдан беозор жилмайди: мана, отаси — Қосимбек оқсоқол э-энди фароғат ёшига етган бир пайтда Қадимбек бобоси, Валийбек бобоси сингари аллақандай ажабтовур, ҳатто беўхшов қилиққа мубтало бўлиб ўтирибди. Фақат боболари бозордан айрилиққа дош беришмаган, отаси эса бозордан ёмон безди. Ярим кун бозордан нари жила сичкиб қоладиган кимсан Қосимбек оқсоқол ҳе йўқ-бе йўқ уйга қамалиб оладиган, ҳеч кимса билан гаплашмай

тумо-гурс биқиниб ўтирадиган одат чиқарди. Хаста десаңг — хастага, соғ десаңг — соғга ўхшамайды. Бирорвга айтишга эса тил бормайды...

— Тағин бозорга ғойиб бўларсан?..

Фозилбек опасининг қўққис шанғиллашидан чўчиб тушди, жаҳдини ичига ютиб, атайин саволга савол билан жавоб қилди:

— Отам тузукмилар?

Ҳабиба оила аъзоларининг ташвишига айланган саводдан ҳам укасини қисувга олиш эпини топди.

— Тузук бўлишлари санга қараб қолди, наҳотки, шуни тушунмаяпсан, ука?!

Шу топда Фозилбек: «Кечирасизлару, бир қиз билан учрашувга аҳдашгандик», деса борми, емакхонагина эмас, кенг ва файзли ҳовли нақ нурга тўлади-я!.. Кеннойиси, унга қўшилиб опаси суюнчи қистаб отасининг ҳузурига югуришади-я!..

Фозилбек айни пайтда муносибу муносибхонларни кўкларга кўтаргувчи ҳикоятлар эшлишига тоқати етмади. Кичик онаси мунғайиб, ердан кўз узмай ўтирганини кўриб, ачинди. «Бисоти»ни кавлаштириб яна бир сўз ўйинини амаллаб топди:

— Янамуносиброни топганга ўхшайсизлар?

У шундай деб опасига қув қарашиб қилди. Шунда кутилмаган ҳодиса юз берди: Ҳабибанинг ўпкаси тўлиб турган эканми, зумда кўзида филт-филт ёш айланди, энтикиб нафас ола бошлади. Умри онанинг боши баттар қуий эгили. Фозилбекнинг назарида кичик онаси, «ҳаммасига мен айборман» дегандек туюлди, шундан, бу оғир хижолатвозлиқдан халос этиш ниятида елкасидан қўчиб уни юпаттиси, фарзандсиз ўтган аёлларга хос хушрўйлик ортига яширинган мунг тўла маъюслик туманини қувиб солмоқ мақсадида нимадир қилмоққа тутинди, беихтиёр, кафтини кичик онасининг елкасига қўйди... Ҳамма эмин-эркин, шоду-хуррам яшаётган каттакон оиласда кексаю ёшга маълуму, бироқ бирон кимса оғиз очиб айтолмайдиган, айтмайдиган рост гап бамисоли ҳалқумдаги ҳазм бўлмаган луқмадек оғир ботар экан... Беш-олти кун ё ой эмас, икки-уч йил ҳам эмас — умрбод шу зайдада сақланиб қоладиган бу жимлик ҳеч ким индамагани сайин тобора оғирлашаётганга, унинг оғирлиги оила аъзоларининг руҳини эзид қўяётганга ўхшайди. Ҳатто Фозилбек ҳам сир бой бермайди. Опалари, акаси қатори кичик онасининг ҳурматини жойига қўяди; баъзан оддий-камсуқум оиласдан

чиққан бу муштипар аёл қандай қилиб бозорбоши-нинг оиласига она бўлиб қолганини ўйлаб кетади. «Бувимизнинг вафотидан кейин қариндошлар, буёқда опаларимиз қўйишмаган, отам шундан кейин уйланишга розилик берганлар» деган эди Диёрбек. Олти ёшигача бувисининг қўлида улғайган Фозилбек «янги» онага кўниколмай тоза инжиқлик қилган, катталар, «буви, дегин», «она, дегин» деб тоза «йўлга» солишган, бироқ у унисиниям, бунисиниям айтмолмаган, айтмолмагану... Умри она ака-опаларидан кўра уни кўпроқ ювиб-таради, меҳрибонлик қилиб бағридан қўймади, Фозилбек ҳам «фазандик»ни бўйнига олди. «Фарзанд кўрмаган аёл экан» дейишганди, шу гапни эшилдию, Фотма холанинг чуқур ботган ва мунгли кўзлари, сарфимтири башараси ва симобдай оппоқ соchlари кўзига кўриниб кетди ва Фозилбек онасидан қолган жумбокъларга тўла ва англаб бўлмас соғинч туйғуси билан кичик онасига бўлган ачиниш ҳисси исканжасида улғайди... Умри она ҳам эри, ўтай ўғил-қизлари, қолаверса, яқин қариндош-уруғлар ўртасида қил кўприқдан оёқ учиди одим-лаб ўтаётган одамдек ўта эҳтиёткор яшади. Бирон марта ортиқча гап-сўз чиқмади, бироннинг кўзига тик боқмади. «Бардоши кўплигининг устига, камгаплиги туфайли оиласа сингишиб кетди», деб аллақачон ўзича холоса чиқариб қўйган Фозилбек.

Мана, Умри онанинг оналиги Қосимбек чолни айланниб-ўргилиб парвариш қилишу, кенжатойни эсон-омон уйлантириш билан синовдан ўтар пайти келди, бино-барин, у қандай бўлмасин, бошқаларни ортиқча безовта қўлмай, Фозилбекнинг тақдирини таги-тахтли оила қизларидан бирортасига боғлаши керак. У мушкулдан-мушқул шу вазифанинг уддасидан чиқса, ўёғи невара-чевара ўралашиб деганларидек...

Фозилбек шундай ўйларга толиб, баъзан бутун ҳаёти, қисмати ва бу ёруг дунёдаги орзу-ҳавасларини унга боғлаган шу бечора аёл кўзидағи тубсиз мунг ва изтиробга тўла маҳзунлик йўқолар деган умида рўпара қилишган қизга уйланаверишга розилик бериб юбориши хаёлига боради, борадию, янаям уқубатли ўйлар азобида аҳдидан қайтади...

Шу маҳал коса кўтарган кеннойиси емакхонада пайдо бўйдио, бир тахлам таклифномани хонтахта чеккасига қўйди.

— Тўйға хабарловчилар кўпайди-ей!.. Бири биридан ажойиб таклифномаларни қаттан топишаркин-а?!

деди ҳаваси келиб. Аёлларнинг барча ҳийласи Фозилбекни фафлат уйқусида босиб, ундан уйланишга розилик ундиришга қаратилганлиги сезилиб қолди. Зеро, келин бўлмиш Ҳафизаойнинг шу тахлит кириб келиши ҳам пухта ўйланган «фитна» асосида, ҳатто маҳсус ёд олдирилган сўзлар эканлиги эшитган қулоқда равshan сезилар эди. Табиий, Ҳафизаой топшириқни охиригача ўринлатиш ниятида давом этди: — Майли, тўйдан айлансин, тўй устига тўй бўладио... — Келин сўзини йўқотиб қўйди. Фозилбек куни кеча кеннойиси билан тўй таклифномаларининг бир хиллиги, одамлар чучмал сўзларни тақрор ёзавериб баттар сийқасини чиқариб юборишаётгани ҳақида гурунглашганини эслаб, мийигида кулимсираганича «Хўш?» деган маънода янгасидан кўз узмади. Ҳафиза «йўқотган» сўзини топди: — Ошна-оғайниларингиз ҳаммалари уйланиб бўлиши шекилли, Фозилжон?

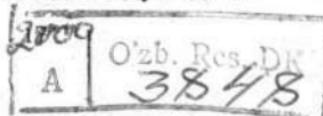
Фозилбек ҳар сафар «Кеннойи» деб мурожаат қилганида кўнглининг аллақаерларида, «Келин ойи!.. Ойи!.. Она!..» деган сўзлар акс садо бергандек бўлар, бунга Ҳафизанинг самимий меҳрибончилиги қўшилиб, баъзан унга дилида пинҳон сирларини очищдан тортингмас, фақат аҳён-аҳёнда янгасининг ясама устомонлик қилиши фашини келтирас, «Кеннойи, шу одатизни ташланг», деб оғир ботмайдиган қилиб айтганди ҳам. Кеннойиси очиққина, бир қадар шаддод, айниқса, биттаю битта қайин инисини жигаргўша укасидан ҳам яқинроқ кўрар, у билан ҳатто сирдош эди. Начора, шу бугун Ҳафизага обдон «ишлов» берилган кўринади, шўрлик зиммасига юклangan вазифани адо этишдан ўзга чора тополмаган.

Фозилбек шу мулоҳазалар таъсирида кеннойисининг аҳволини тушунди, хонтахта чеккасига қўйилган таклифномаларга бир-бир назар ташлади, ён чўнтагидагиларини олиб уларга қўшди.

— Одамларга тўй жинниси текканми, нима бало! Эрта-индин қиёмат қўпадигандек ҳамма тўй қилиш пайига тушган-а!..

Фозилбек шундай дедио, ичида пусиб ётган зардасини яширомаганини сезди. Ҳар сафар ҳазил-мутояиба билан, табассуму индамаслик билан қутилиб кетадиган укасининг бундай «очилиши» Ҳабибага қўл келди.

— Нима деганинг бу, Фозил?! Ўйлаб гапиряпсанми?! Нима, қиёмат қўпмаса тўй қимайдими?! Уйланмай, оила қурмай ўтадими, одам, дунёдан?!

— Жумлаи мўминни тўйга етказсин, болам...

Опасининг жонга игна суккудек жириллаши олдида кичик онасининг журъатсиз, мулоим гапириши қулоққа аранг чалиндио, Фозилбекни хаёл олиб қочди: «Тўйига етган жумлаи мўминнинг бари бир-бирига муносибми?.. Барча эр-хотинлар ҳаётни бир-бирларисиз тасаввур қила олмайдиларми?..» Ота-она борки, ўғил-қизини уйлаш деган жойда жони-жаҳонини баҳшида этади. Оталик, оналик бурчидаги бу қадар муштипарлик одамзод қонига қандайин сехру жозиба билан сингдирилганини ўйлаб адогига етиб бўлмайди. Фозилбек шу ўй-шу кайфиятда кеча оқшом уйга қайтатуриб, кўчада учратган эр-хотинни эслади.

— Ризқивой муаллим ўғлини уйлантираётган эканми? — дея савол қотди у, кутилмаганда.

Учала аёл унга савол назари билан қаради.

— Қайси Ризқивой муаллим? — биринчи бўлиб сўради Ҳабиба.

— «Қатиқчи денг, — гапга қўшилди Ҳафиза, — бақатеракнинг тагидаги дарвоза-чи. Қачондан бери қиз қидириб юришганди. «Попопчиникидан кевомман» деб сўрашди-ку, туновинда, ойижон. Ризқивой қатиқчининг хотини-да, ўша!..

— Вой, ўшаларни уйлантирадиган ўғли борми? — ҳайрон бўлиб сўради Умри она.

Ҳабибага гап топилди.

— Ўша зумраша сендан беш-олти ёш кичик. Шуларни орасида сўққабош юришга уялмайсанми?!

Фозилбек зўрма-зўраки кулди.

— Сўққабош юравераман, дедимми, опа?.. Кўрайлик, топайлик, маъқули учрасин.

— Қанақаси маъқул бўлади, сенга, ука? Айт. Биз топаётганларимиз ёқмаса, ўзинг танла. Топ, биз борайлик.

— Топилган заҳоти айтаман, опа, — боягидан анча юмшаб деди Фозилбек. — Ана, Фаёз, мендан катта, кеча уйланди.

— Қайси Фаёз?

— Ёнимиздаги-чи, бултур баҳорда кўчиб келган қўшни, — деб изоҳ берди Ҳафиза.

Ҳабиба баттар тутақди.

— Сан ўзингни ёймачини ўғли билан tengлаштир-япсанми?! Паёз қайдаю, сан — қайда! Шу-унча ақлинг билан топган гапингни қара!..

— Бирров чиқиб келдик... бир ҳасратда ўтибди, тўйи...

Ҳабиба «Ана, эшит!» деган маънода укасига имо қилди, Ҳафиза қайнонасининг ахборотини давом эттириди:

— Ёймачи амакини саккизта чурвақаси боракан. Кўчиб келишганидан бери кампири кўрпа-тўшак қип ётиби... Кеча сиззи икки-уч сўраб чиқишиди, Фозилжон.

Фозилбек Фаёзни тўйига чиқмади.

Ўн кунча бурун Фаёзни кўчада учратди, саломлашди. Фаёз уйланётганини айтди, сўнг юз истиҳолада унга ёрилди: «Ёрдам керак бўлиб қолди», деди маъюс тортиб. Фозилбек, айтаверинг, деди. Фаёз елкасига бир арава юк ортилган одамдек қадди букилиб-бўйни қисилиб тилга кирди: «К-келинниги жўнатишга мўлжаллаб икки қоп г...урунч опкўйгандик. Қарасак, мита босиб, сичқон бола очиб ташлапти... Бозорда ф-фалон пул...»

Мана, кичик онаси тўй қай ҳасратда ўтганини айтди. Қуда томон жўнатиладиган гуручни сичқонга булғатиб, бошини чанглаб қолган одамнинг тўйи тағин қандай ўтиши мумкин?..

— Бир ҳасратда ўтадими, ўн ҳасратда ўтадими — уйланвобдию, илоё қўша қарисин, ўшаем!..

«О-оҳ, нақадар эзгу ният! — деб юборди Фозилбек ичида. — Қай ҳасратда ўтса-ўтсинки, уйланволсин, вассалом!..»

Фозилбек уялмай Фаёзни саволга тутди: келин қаердан, отаси ким, ака-укаси борми, касб-кори нима?.. Фаёз ғудранди, чала-ярим жавоб берди, Фозилбек индамай қўя қолди. Чунки... одамлар одатда қуда бўлмишнинг орқа-олдини сўраб-суриштиришдан кўра тўй оқшомини қандай ўтказиш юзасидан кўпроқ қайфурдилар. Йигит кимга уйланди, у қиз ким, Фаёз билан келинчакнинг дарди-дунёси бирми, яқинми, эрта бир ёстиққа бош қўяди, фарзанд ҳам кўради, худо қанча умр берса яшайди; хўш, ҳою-ҳаваси кўнгил қурмагурга татимаса-чи?.. Унда нима қиласди?! Бошини қаёққа уради?! Ёруғ дунёнинг жами севинчлари ҳемирига арзимай қолса-чи?.. Йўқ, уйланвобдию, бўлди, бу ёғига худо пошшо!..

Фозилбекнинг юраги сиқилиб кетди. Кеннойиси кичик онасига айтиб бераётгани қулогига чалинган эди. Башоратми, Шарофатми деган жиянларидан бири ғоятда доно ва маъсума қиз экан, бўйи етгач бувиси қизнинг розилигини сўрамай-нетмай қўшни кўчадан келган сов-

чиларга унабди-қўйибди. Қиз тушмагур дарди — ичида, чимилдиқقا кирибди, тўй ўтибди, онаси билса, бояги Башоратми, Шарофатми ку-унда ошхонага биқиниб, юм-юм йифлаб олар эмиш... Қайинсинглиси кўриб қолиб, сир очилибди...

Тўйни ўтказиб, ташвишдан «кутилиб» қўя қолишнинг оқибати мана шунаقا бўлади!.. Гўё тўй ўтса бас, ҳамма иш биттандек, бири-бирига етти ёт бегона — икки шўрлик вужудни келин-куёв деб бир кўрпага буркаб қўйишади-да, «Қўша қарисин!» деб қутилишади!.. Бордию, қўша қаримаса-чи?!!

Қўша қариш қаёқ-да, юз йил бирга яшаган тақдирда ҳам келин-куёв бўлмишнинг бир-бирига кўнгли илимаса-чи? Чилла чиқмай бир-бирига бегона эканинин кўнгли сезган икки ёш додини кимга айтади? Қай тил билан айтади?..

Фозилбек кеннойисининг жиянига ачинди, қаердан бўлса-да, уни топгиси, танишгиси, юзма-юз ўтириб кўнглига қўл солгиси, «Синглим, сингилжоним, энди қандоқ қиласиз? Дилингизни равшан қилиш учун мен ҳар нарсага тайёрман, айтинг, Башоратой?!» — дея унга ёлворгиси, ўзидан, ўзлигидан кечиб ўша нотаниш қизни... келинни... эҳтимол, жувонни баҳтиёр қилишга борлигини баҳшида эттиси келди...

«Ахир бундай эр-хотин неча йил бирга, ҳатто аҳил-тотув яшаган тақдирида ҳам бир-бирига бегона-да!.. Тасаввур қиляпсанми, бир умрга бир ёстиққа бош қўйса-да, бири бирига не-не суурорли лаҳзаларни баҳш этса-да, бола-чақа орттириб, орзу-ҳаваслар кўриб ёшини яшаса-да... кўнгил қурғур илимаса!.. Тан-бадан қўшилсаю, дил-бадил қовушмаса, бегона-да, улар! Етти ёт, етмиш ёт бегона-да! Шундайми, Башорат, синглим?!»

Фозилбек хаёлларини аранг йигди, рўпарасида ўтирган яқинларига ачиниб термиди... «Шундайин хаёлларга боришармикан?.. Умуман, оила қуриб баҳтиёр турмуш кечираётган одамларнинг қанчаси ўйлар экан, бундай савдоларни?..» Фозилбек яна хаёлга чалфиётганини сезиб, ўзини қўлга олди, опасининг ҳам меҳр, ҳам кибр аралаш дуосига бирон жавоб мўлжаллай туриб Фаёзнинг афтодаҳол авзоини кўз ўнгига келтирди, «Баҳтли бўлсин» деб шивирлади.

— Раҳмат... — деди Умри она унинг шивирлаши даражасида овоз чиқармай дастурхоннинг шокиласини ўйнаб, лекин у нима сабабдан миннатдорчилик билди-

раётганини ҳеч ким, эхтимол, ўзи ҳам тушунмади, фаткат Фозилбек аёлларнинг ҳуфиёна режасидаги мўлжалга ҳали эришилмаганини сезди ва кичик онасининг гапига қулоқ тутди. — Отангиз, «Фозилбекни уйлантираман!» деб бизни жуда шошириб қўйдилар... Ҳеч нарсага қулоқ солмаяптилар. Гаплашмаяптилар ҳам...

— Ётибдиларми, ё?..

— Кўринишлари дуруст, — деди Умри она хотиржам товушда, — лекин «чурқ» этиб оғиз очгилари йўқ. Ҳовлига қадам босиб чиқмадилар...

— Бирор кунда ўтиб кетарди, шекил?.. — сўради Ҳабиба. — Одатлари...

— Қайдам... — минғирлади Умри она. — Бу сафар бошқачароқми, билмадим... «Ичим бўум-бўш» дедилар, холос...

Умри она шундай деб пиқиллаб йиғлаб юборди, Ҳабиба, «Тавба-а», деб «уф» тортди. Фозилбек елкаси ни қисди, нимадир сўрашга оғиз жуфтлади, улгурмади — жияни Аёнбек емакхонага салом бериб кирди. Аёллар унга эътибор қиласидиган аҳволда эмас эди, Фозилбек алик маъносида «ке» деди-қўйди.

— Додамни бирор чақирияпти, — деди Аёнбек кўзини пирпиратиб. Ҳафиза ўтирган жойидан сапчиб турди.

— Кечаги одамми?! — дея сўради у ҳовлиқиб. — Азонлаб яна кебдими?!

Фозилбек янгасининг важоҳатида қўрқув ва таҳлика шарпасини илғаган бўлса-да, аёллардаги ваҳимани су сайтириш учун атайин босиқлик билан сўради:

— Акам уйдамилар?

У сўрашга сўрадио, саволига жавоб кутмай жойидан қўзғалди, эшиқдан чиқаётib ортига ўтирилганича тўхтаб, кеннойисининг жавобига қулоқ тутди:

— Ҳў-ӯ, саҳарда уйғотиб, чақириб кетишиди. Қамоқхонадан аристон қочибди...

3

Емакхонадан чиқсан Фозилбек зумда изига қайтди.

— Ким? — деб хавотирланиб сўради Умри она.

— Ҳеч ким йўқ. — Фозилбек шундай деб жавоб бердио, ўзи кичик онасини саволга тутди: — Аристон қочганини отамга айтмадингизми?

Умри она сузилиб, бошини бурди.

— Эсимни еганим йўғ-а, болам, бунақа гап кўнгилга

сигадими, шу топда?! Ану, закунчи кишининг жанозасини ҳам айтмадим.

— Яхши қилибсиз...

Фозилбек ўй суриб туриб қолди.

— Уч ойга етмай учинчи такрорланиши-я?.. — Ўйлаёттганлари оғзидан беихтиёр чиқиб, сўзга айланганди. Унинг нигоҳи жиддий ва хавотирли эди. Шундайига ҳам хавотирини ичига ютиб ўтирган Умри она хатардан боҳабар одамга қарагандек кенжасига мўлтиради.

— Фалати-да!.. Бирон жойлари оғримаса... «Қимир» этмай ётсалар... — деди Фозилбек остки лабини қимтиганича ўйга толиб.

— Бир нуқтага кўз тикканча... тиљдан қолгандек...

— Ул-бул тотиндиларми?..

Фозилбек сўрашга сўрадио, саволининг жавобига унчалик қизиқмай емакхонадан чиқди. Умри бозорнинг фала-ғовурига қоришиб ўтган одам тўппа-тўсатдан шу аҳволга тушиши кимнинг тушига кириди дейсиз!.. Дардми, ўзи бу, ёхуд бошқа бир иллатми?.. Толикишишмикан, ё?..

Биринчи сафар кеч баҳор кезлари эди. Отаси нақ бир кеча-кундуз уйдан ташқарига чиқмади. Кўпчилик бу «янгилик»ка эътибор бериб улгурмади ҳам. Умри она, ҳатто Қосимбек оқсоқолнинг ўзи ҳам кейин буни толиқданликка йўйди. «Бозор ташвишларидан сира дам олганмисиз, ота?» деб сўради ўшанда Фозилбек. Қосимбек чол: «Бозор ташвишлари мен учун дам», деди. «Бир кеча-кундуз уйга қамалиб ётиб нимани ўйладингиз, унда?» — дея яна саволга тутди Фозилбек отасини. Отаси ўша заҳоти жавоб қайтарди: «Сени ўйладим, ўғлим!» — деди. Фозилбекнинг дами ичига тушди, гёё отасининг шу аҳволга тушишига ўзи сабабчилик, тили қисилди.

Бироқ, бу ҳодиса тезда унуптилди, ҳар ким ўз иши-юмушига чалғиди. Фақат саратон кунларидан бирида нодир «ҳодиса» қайталадио, оила аъзоларини тамом эсанкиратиб қўйди.

...Тушдан сўнг бир чимдим мизгиб олиш ниятида уйига келган қайнотасини кўрган Ҳафиза дарҳол чой дамлади, Қосимбекнинг кўнгли чой тусамаса-да, келинининг юзидан ўтолмади, икки ютум чойни узоқ эрмак қилди, оғир ўй сурганидан рўпарасига келиб ўтирган Диёрбекни пайқамади ҳам. Пиравордида отаси уйга кириб кетаёттгандагина Диёрбек ботиниб, сўради:

— Тинчликми, ота?

Отаси ғойибдан келган товушни илғаган одамдек ҳовлиниң ўртасида серрайиб, диққатини жамлашга уриниб, туриб қолди. Бирон муддат ўтса-да, хаёлини йифиштира олмади ва мажфул бир кайфиятда бозор томон ишора қилди, ғудранди:

— Жонга тегди, бари...

Қосимбек оқсоқол қирқ йил бозорбошилик қилиб «толиқдим» деган сўзни билмади, кунига юз бир хил фалва йўлида саржиндек тахланиб турса-да, пешонаси тиришмади, ўзига ва бошқаларга доим «А-анча изга тушиб қолди» деган гап билан таскин-тасалли бериб юрди ва, мана, пиравордида...

Фозилбек отасининг оғзига «боғланиб» қолган тасаллини ҳар сафар эшитганида ё ошкор, ё пинҳон кулимсирайди, ҳеч кимса бозорбошига тиккасига айттолмайдиган гап-сўзни фақат у ҳайиқмай айтади.

— Нимаси изга тушди, ота? — деб сўради у мавридини топиб.

Оқсоқол Фозилбекнинг тагдор саволидан гезарди, лекин у ота бўлиб кенжасига сира заҳрини ошкора сочган эмас, шундан бу сафар ҳам ўзини зўрлаб, гапнинг маромини бошқа ёққа бурди:

— Сен бозорни тушунмайсан...

«Тушунмайсан» деган сўз Фозилбекка оғир ботдио, шунга қарамай у отаси билан тортишмади. У отаси билан қизишмай-талашмай «орани очди» қилиш мавридини кутиб юрди, ўша саратон айни авжига минган кунлардаги «ҳодиса» Фозилбек куттган мавриди келганидан дарак эдио, фақат ҳеч ким, ҳатто Фозилбекнинг ўзи ҳам буни пайқамай, ғафлатда қолди.

Бу сафар Қосимбек оқсоқол уйга кириб кетганича икки кундан мўлроқ вақт ўтгач, шом маҳали ҳовлига чиқди. Ҳеч қандай файритабии ҳодиса юз бермагандай емакхонага келиб оила даврасига қўшилди. Овқатлангач, қўл сочиқни узоқ вақтгача кафтининг қирраси билан «дазмоллаб» ўтириди-да, ич-ичидан келган асабий кулгини босолмади шекилли, ўзига ярашмаган енгилтаклик билан елкаларини силкитиб, ҳиринглади.

— Нимадан куляпсиз, отаси? — эрини авайлабгина сўради Умри она. У чолининг феълидаги ғалати ўзгаришни сезиб ўтирган эди.

— Бозордан... бозорнинг устидан куляпман, — деди Қосимбек оқсоқол ўша заҳоти лаб-лунжини йифишти-

риб. — Бозорни эпақага келтираман деб яшаган ўзимнинг устимдан куляпман...

Фозилбек «ялт» этиб акасига маъноли назар ташлади, Диёрбек ҳеч нарсага тушунмаганини яширмай кўзларини катта-катта очиб отасига бўзрайди. Умри она ака-уканинг маъноли қарапларига эътибор бермади, унинг хаёли хотинлик бурчини адо этища эди.

— Қизиқсиз-а, — деди у чолини чалғитишга уриниб. — Одам ҳам ўзининг устидан куладими! Худога шукр, денг, ҳадемай Фозилжонни уйлантирамиз... Катталар орасига тушган ўнфайсиз жимликни бузиш «кафолати» фақат ўзида қолганини сезган Аёнбек ақлли ва жиддий нигоҳини бобосидан узмай турди-да, қиёфа сидан заррача хасталик аломати сезилмаётган Қосимбек оқсоқолнинг биқинига келиб чўк тушди.

Отаси, «Жонга тегди бари!» деганини акаси кейин айтди. Бу гапни эшиттан Фозилбек қаттиқ ўйга толди. «Жонга тегиши чорасизликдан эмасми?.. Нима, отам чорасизми?..» Фозилбекнинг назарида отасидан қудратлироқ, уддабуронроқ одам йўқ, ҳар қандай чорасизликдан чора топадиган шундай одам «Жонга тегди» дея қўл силташи, қўл силтаганда ҳам бозорнинг, бозорга қўшиб ўзининг устидан куладиган даражада қўл силтаб, бунақанги узлатни ихтиёр этиши... у ҳолда?..

— Ҳа, ўйлаб қолдинг? — деб сўради акаси, гўё укаси отасига дахлдор нозикроқ сирдан вокиф одамдек.

— Ўйлайдиган жойи йўқ. Оқибати шундан бошқача бўлиши мумкин эмаслиги аён эди.

— Қайси оқибатини айтяпсан? — дея ичи қизиб, шошқалоқлашди Диёрбек.

Фозилбек «ичим аламдаю, сиртим қулади» қабилида мийифида кулимсиради, сўнг жавоб қайтарди:

— Отам куттган оқибатини-да!..

— Нима, отам кўзлаган ният амалга ошмадими? Бозор ўзгармадими?

Фозилбек энсаси қотганини акасига сездирмай, тилини, тийди. Акаси билан пачакилашиб ўтиргиси келмади. Қўл силтади. Бунинг устига акаси ундан гап кутишга тоқати етмай саволи жавобсиз қолса-да, «улоқ»ни ўзи илиб кетди:

— Отам «Бозор айландингми?» деб сўрадилар.

— «Бозорбошилик қиляпман, бозорнинг сиз изга сололмаган жойларини изга солиб юрибман» демадингизми?

Диёрбек укаси тўғри кўнгилда сўрадими ёхуд пи-чинг қиласпами, дабдурустдан тушунмади.

— Отамиз ётиб қолсалар, оғир кунларига биз ярасак!..

Фозилбек «тасдиқ» маъносида бош ирғади. Иложини топса, ичкарига кириб, отасининг суҳбатини олишни мўлжаллади, бироқ у мўлжални олиб улгурмай эртаси оқшом отаси ҳеч қандай ғайритабии ҳодиса юз бермагандай ҳовлига чиқди, кейинги кун эса саҳармардандан одатича бозорга йўл олди. Ваҳоланки, отаси билан акасининг ўртасида бош қотиришга арзийдиган яна бир гап бўлиб ўтган, уни ҳам Фозилбек кеч эшилди.

...Қосимбек чол истар-истамас суҳбатлашиб турганида Диёрбек қўққисидан инсофийлар ҳақида гап очди. Отаси «ялт» этиб у томон ўтирилди.

— Кимлар?! — деб сўради.

Қосимбек чолнинг шум одати бор эди: у аллақачон эшилтиб-суриштириб-билиб улгурган янгиликни бирордан эшилса мутлақо бехабар киши қиёфасида анқовсираб қулоқ солиб турар эди. «Бозорча хийла усули» деб қўяр эди Фозилбек. «Тарки одат амримаҳол» деганлариdek, чол ҳатто ўз фарзандлари билан муомалада ҳам шу хийласини қўймас эди.

— Отамдек инсон бозорча хийла-найранг... — Фозилбек оғзидан отасига нисбатан қўпол сўз чиқиб кетганидан ўнғайсизланиб акасига зимдан разм солди, бироқ Диёрбек ғоятда ҳаракатчан, ишchan эканига қарамай зийраклик ва назокат бобида андек оқсар, аксарият айни шу думбуллиги унинг тадбиркорлик борасидағи эпчилиги учарлигини чиппакка чиқарар эди. Отасининг ясама ҳайратини сезмагани учун ҳам кўзлари чараклаб, унга уқдиришга кириши:

— Ия, эшилмайдизми?! — деди у отасини ҳангуманг қилаётганидан ҳовлиқиб. — Ҳамманинг оғзида шу-ку!..

Шундай дедиу, ҳамманинг оғзидағи гап аллақачон бозорбошининг қулоғига етмай қолмагандир, деган тахмин фаросатига келмади.

— Хўш?.. — деди Қосимбек ўғлини тезлаб.

Диёрбек хаяжонини босолмади.

— Инсофийлар бозорни ўз изнига солармиш!..

— Ўзимизни қадимги инсофгами?..

Диёрбек отасининг дабдурустдан берган саволига жавоб тополмай дудуқланди, отаси норози оҳангда товшини пича кўтарди:

— Ё, осмондан янгича инсоф тушибдими?..

Диёрбек тили бесуяклик қилиб қўйганини шундагина фахмлади. «Бозорда инсоф қолмади» деган иддао «Сизда инсоф қолмади» деган мулоҳазага тенглигини ўйлаб кўрмаган эди. Отасининг кўзидан нигоҳини олиб қочолмай, фўлдиради:

— Ўзи... билмасам, миш-миш-да...

Қосимбек оқсоқол ўғлиниң гудранишига қулоқ солмади, кун тандирдек қиздирған ҳовли ўртасига бориб тўхтади, бозор томондан кўз узмай узоқ тикилиб қолди. Бонгўча хийла тепалиқда, расталар қатор-қатор саф тортган бозор майдони пастлиқда жойлашганидан ҳовлида туриб одамлар аридек ғужлашган издиҳомни бемалол кузатиш мумкин эди. Диёрбек ҳамон ўзини қаёққа уришни билмай каловланиб турганида отаси унинг жонига оро кирди.

— Бозорни инсофга келтиришни эплайдиганлар чиқкан бўлса, қанийди!..

«Қани, ўша инсофийлар? Қорасини кўрсатмаса... «Сиз инсофийларданмисиз?» деб бирордан сўролмасанг...»

Фозилбек саратон иссиғида устма-уст ёқдан ёмғирдан зах тортган ҳовли саҳнига кўз югуртирганича ўзини қаёққа уришини билолмай турганида дарвоза томондан, «Хў-ў, ким бо-ор?» деган овоз эшлитилди. Фозилбек қўни-қўшниларни тўй-ю мътракага хабарлаб юрадиган Зокир отанинг овозини таниди. Илдам юриб, кўчага чиқди.

— Жаноза эрта бомдодга қолдирилди, барвақтроқ чиқинглар-а, — деди Зокир ота ҳассасига беҳол суюниб.

— Ия, — деб юборди Фозилбек. — Пешинга чиқаришмадими?!

— Найнов бояқиши... — Зокир ота шундай деб қизариб турган кўзига ёш олди, яқин жигари ҳакида гапираётгандек ачиниб, деди: — Эрталаб, «Миясига қон қуиилиб ўлган» деб хат қилиб беришган экан, пешинда э-энди тобуттга олай деб турсак, яна миршаблар тўполон қилиб кеп қолса, дегин... «Биз текширганда мияси тозайди» деб ўлкни яна опкетишиди... Бу бетайнликни билмасам, нима...

Ёш эканига қарамай унча-бунча нарсадан ҳаяжонланмасликка одатланган Фозилбек бу гапни эшлитиб, ҳайрон қолди. Тушунолмай, елка қисди.

— Мен отамни кўриб чиқаман, — деди Ҳабиба ўтирган жойида ҳовлидан кўз узмай.

Умри она қизининг истагини дабдурустдан рад этолмай, нажот кутиб, Фозилбекка қаради.

— Киріб нима қиласиз, опа, безовта...

— «Отам безовта бўлмасин» деб жонинг ачиса нега «хўп» демаяпсан?

Фозилбек тушунмади.

— Нимага «йўқ» депманки...

— Гапни қисқа қил, укам, қиз танлашга ақлинг етмаётган экан, буёғини бизга қўйиб бер. Мени айтди дерсизлар: уйга кириб, «Келин топилди, Фозил рози» десам, отам ҳозир оёққа туриб кетмасалар отимни бошқа қўяман!..

Фозилбек қайсарлар пирига сабоқ берадиган опасига бас келомаслигини ўйлаб, бош чайқади, бир кўнгли отасининг феълида пайдо бўлган инжиқдикка оила аъзолари ортиқча хавотирли тус беришаётгани ёқмади, бир кўнгли...

— Иккинчи сафаргисида уч кунга қолмай чиққандилар, зора бу сафар...

Ҳафиззанинг иккиланиброк, бунинг устига қайнисининг ёнини олиброк, оҳангда гап бошлагани Ҳабиба-га ёқмади.

— Неча кунга чўзилишини худо билади, бир кун уч кун деб фол очгандан кўра манавини кўндириш зарил, Ҳафиззаой!.. Бу фақат ўзини ўйладиган бўлиб қолди, бошқаларга жони ачимайди, парвойи фалак!..

Фозилбек индамаса, опаси кичик онаси ва кеннойиси билан можаро чиқаришдан ҳам тоймайди, шу боис зарбани ўзига қаратди.

— Опажон, — деди у Ҳабибанинг елкасидан қучиб, — сизлар айтаётган муносабини топаману ўзингизга айтаман, суюнчини катта қилинг, яхшими?

— Қачон айтасан?

Опасининг саволига бўладиган жавоб Фозилбек-нинг ўзини ҳам қизиқтираётган, фақат бу, ўзига эмас, бошқа одамнинг ихтиёри-измида эди.

Тинимсиз қисди-басдига олишлар таъсирини ўтказдими ёхуд ўзининг телба фалсафасидан воз кечдими, ёхуд... Фозилбек кўчага чиқди, ундан бозор томон йўл олди, боши оққан томонга юрганча бир неча кун бу-

рун юз берган фавқулодда учрашувни нечанчи бор қайта бошдан кўз ўнгида гавдалантиришга тутинди.

...У хўл мевалар сотиладиган расталар оралаб бораётган эди. Хушрўйгина қиз эътиборини тортди. «Оппоқина экан-а!» деб юборди у беихтиёр овоз чиқариб, шундай дедиую, чамаси нотаниш қизнинг чехрасидаги нурдек оқдик унинг кўнглига тўлалигича кўчдиқолди. Азбаройи энтикиб кетди. Ҳатто бегона қизга очиқ-оидин бақрайишдан ўзини тия олмади. Бунинг устига қиз жуда-жуда таниш туюлди, қаердадир кўргандай, ҳатто узоқ-узоқ сұхбатлашгандай ундан заррача бегонасирамади. Шу топда қизга гапирмай ўтиши мумкин эмасдек, лоақал бир оғиз луқма ташлаши унинг тақдирига (эҳтимол, қизнинг ҳам тақдирига!) битилгандек, изоҳлаб бўлмас бир мажбурият билан қизга яқин борди.

— Узумнинг қанақаси яхши... — «Яхши қўрасиз» демоқчи эди, сўнгги лаҳзада саволини ўзгартириди: — ... бўлади?..

Фозилбек қиздан кўз узмади, саволининг беўхшов чиққанини ҳам ўйлаб кўрмади, қизнинг оппоқ манглайига, бўйнига ўгринча кўз қирини ташлади. Қиз бош кўтариб унга қарамади, лекин саволни жавобсиз ҳам қолдирмади:

— Ҳусайниси...

Сўнг... Фозилбек ортиқ сўз тополмади, оғиз жуфтладио, тили тантгайига ёпишди-қолди. Ўйини ўйлагунича нотаниш қиз икки бош ҳусайнини қофоз халтага солиб, растадан узоқлашди. Фозилбек серрайиб, унинг изидан кузаттанича қолди.

— Китобхонада ишлайди...

Фозилбек қулоғига чалинган бу хушхабарни дуруст англамади, издиҳом орасида кўздан йироқлашиб бораётган қиз унинг юрагини юлиб олиб кетаётган эди. Мўйсафид узумфуруущнинг кейинги сўzlари хаёли пароканда йигитнинг қулоғига элас-элас чалинди.

— Анавиндаги раставошининг қизи. Бояқиш, поки-за жувон...

«Сутга чайилгандай!» деб юборди Фозилбек беихтиёр. Юраги безовта ура кетди. Кўксидаги безовта дукурни босолмай, қизнинг изидан югургиси келди. «Ҳусайниси...» деб ичиди қиз айтган оҳангда тақрорлашга уринди. Шу топда унга шу сўзниңг нотаниш қиз

талаффузидаги мұйжизакор оқанги даңда бериши мумкин эди, холос.

Үша күн ва үша түнни минг бир хаёлда ўтказди. Дам құлди, дам үйга толди, фавқулодда «даф» солған әхтирослар жунбишини идрок этолмай, «Наҳотки?!», деган саволдан нари ўтмади.

Тонгта қадар «Наҳотки?!», «Наҳотки?!»... бу сүз саволгина әмас, лаҳзалар, дақықалар ва соатлар ўтгани сайин жавоб ва тасдиқ вазифасини ҳам ўтай бошлади... тақдир ҳалқалари Фозилбек йигитнинг сүкқа бошини салла янглиф ўраб-чирмади. У туни билан қироатхонаға тиккасига кириб бориш, тортынмай-нетмай маъсума қизни чақириб беришларини сұраш режасини түзди. Назаріда, қироатхона бозор сингари гавжум жойдек, оломон орасыдан бирортасини четта чорлаб сұраса, «ғиз» этиб унинг тинчини ўғирлаган қизни етаклаб чиқадигандек эди. Қаёқда?!. Фозилбек қироатхона эшигига етар-етмас оёқ-құли бўшашиб кетди. Бу аҳвозда ичкарига кириб, мўлжалини амалга ошириш у ёқда турсин, қип-қизил изза бўлишига ақди етди. Қизга рўпара келтирадиган бошқа баҳоналар излашга киришди. Баҳона оёқ остидан чиқди.

Ёймачилар қаторида санғиб юриб, қора мовут «супра»сига сотадиган бисотини ёяёттан Султон тиллага кўзи тушди. Аёлларнинг паҳмоқ кўйлаги, локи тарамтарам кўчиб кеттан эски маҳси, сим ўрами, тумшуғи чегаланган бесўнақай чойнак, аралаш-қуралаш мих уюми, гултувак, алмисоқдан қолган қозиқ, кўзойнак гардишлари... Султон ташилавериб уринган бир бойлам китобни супранинг чеккасига тера бошлади.

— Китобга харидор йўқ, — деди у, — ташиганим-ташиған. Зилдай оғир.

— Битта-яримта ишқибоз сўрайдими, ўзи?

Султон «бе-е» деган маънода қўл силтади, сўнг илова қилди:

— Сўрайди, вараклайди, кейин ташлаб кетади. Яна уч-тўрт күн сотилмаса пистачи хотинларга кўтарасига бервораман.

Фозилбекнинг кўнглида умид чироғи «йилт» этиб ёнди.

— Нима ҳақда ёзилган, ўзи? Ким ёзган?

Султон тилла кифтини учирди. «Бир пайтлар ким-дандир опқогандим-да, арzon-гаровга» деди. Фозилбек учун бунинг аҳамияти йўқ эди, у қироатхонаға олиб «кирадиган» баҳона топилганидан севинди. Фақат...

унинг аввалдан мўлжаллаган режасига зид ўлароқ қироатхона ҳувиллаб, ҳатто зах тортиб ётган экан, бунинг устига мовий кўз, елкаси хиёл туртиб чиқсан захил юзли аёл уни совуқнина қарши олди.

— Кутубхона ишламайди. Ёпиқ, — деди у Фозилбекнинг салом-алигини кутмай.

— Очик-ку, — деб юборди Фозилбек, ичкарига кириб турганини пеш қилгандек ва шу аснода ичкари хонага, узунасига кетган, икки ёнига шифтга довур китоб тахланган нимқоронги йўлакка назар ташлади.

— Бегоналар учун ёпиқ, — деди аёл ҳамон бепарвонлик билан.

Фозилбек бўш келмади.

— Мен бегона эмасман, — деди тап тортмай.

Мовий кўз аёл ёш боланинг кафтидек варақчаларни тартибга келтиришдан зумгина тўхтадию, бегона йигитта бирров кўз югуртириб яна юмушига унналди.

— Ҳозир қироатхона ҳаммага бегона...

Аёлнинг товуши жуда ҳазин эшитилди. Назарида аёл ундан, «Сиз-чи?» деб гина оҳангиде сўрагандек эди. «Ҳусайниси...» деган сўзнинг ёқимли ва сирли оҳангидек таракорланди йигитнинг қулоги остида.

Фозилбек узум растасида учратган қиз билан ҳозир рўпарасида турган аёл қиёфасидаги маъюслик ва ҳазинликнинг ўҳшашлигига ҳайрон қолди. Ичи ачишди.

— Мен бегона эмасман, — деди у янада дадил товушда. Шундай дедибо, мовий кўз аёлнинг қофоз кавлаштираётган қоқ суюк ва рангсиз бармоқлари сезилар-сезилмас титраёттанини пайқади. Аёл орқа ўтираётуб сездирмайгина мушти билан мижжаларини артди.

— Нима, қироатхонада ёлғиз ўзингиз ишлайсизми?

— Уч кишимиз...

Фозилбек ниятига етадиган фурсат келганини кўнгли сезди. Бунинг учун у муомаласи юмшай бошлаган аёлга «ишлов» беришни советмаслиги керак эди.

— Китобхонларга уч киши хизмат кўрсатишга улгурасизларми?

— «Кутубхона ишламайди» дедим-ку, — боягиндан анча мулоим гапирди аёл. — Ёпиқ.

— Ишламаса, сизлар нима қилиб ўтирибсизлар бу ерда? Кейин... сиздан бошқа ҳеч ким кўринмайди...

Мовий кўз аёл йигитнинг эзмаликларида самимийлик оҳангини илғади шекилли пахтали, енгиз нимчалигининг тутмаларини қадай туриб уни саросар кузатди

ва узоқ гурунглашишга чоғланган одамдек меҳрибон бир товушда тушунтиришга кириши:

— Қироатхона, кутубхона мижозлар учун ишлама-япти, лекин ўзи тўхтаб қолиши мумкин эмас. — У шундай деб «фаҳмингиз етмаяптими?» деган маънода йигиттга разм солди. — Тушунтира олдимми?.. Мингминглаб китоб, тахлам-тахлам газет-журнал доим нафас олиб туриши шарт. Шамоллатилмаса... тирик жон нафас олмай яшолмаганидек...

— Э, ҳа-а...

Аёл йигитнинг ҳайратига эътибор қилмади, бояги-бояги умидсиз ва пинҳона аlamзада товушда деди:

— Китобларимизга қўшилиб ўзимиз ҳам зах босиб кетяпмиз...

Фозилбекнинг кўз ўнгидаги узум харида қилган қизнинг чеҳраси гавдаланди. Уни мовий кўз аёлга қиёсла-ди. Қироатхонанинг шифти баланд, лекин кун тушмас хонасига кўз югуртириди. «Сутта чайилгандек!..» деди ичида. Сўнг, гурунгта қайтди.

— Зах босдирмаслик учун нима қилиш керак? — сўради у астойдил ҳамдардик билан ҳамон қаққайиб турган жойидан. Ва...

— Ҳей, ойдин!...

Фозилбек қўққисидан эшитилган шанғи товушдан чўчиб тушди. Кўнглининг бир бурчида, «Узум олган қиз бўлса-я?!» деган савол туғилдию, «Наҳотки, ўша қиз шунчалик шанғи бўлса?!» деган хавотирда азбаройи юраги орқасига тортиб кетди. Ва сира иккилан-май «У эмас!» деган ишонч ва қатъият билан овоз келган томонга ўтирилди. Ўтирилди, ранги унниқиб кетган тўқ мовий парда ортидаги стол ёнида ўтирган бақалоқ аёлнинг қорасига кўзи тушиб, «Хайрият!» деб юборди. Аёл ўша шанғи товушда давом этди:

— Яна кўзингни сийдигини оқизвоссанми! Йиғисиги қиласидиган бўлсанг, йиғиштир, ишни!... Шу бола китоб зах босишини тушунадими?!

Мовий кўз аёл «чурқ» этмади, Фозилбек қандай жавоб-муомала қиласини билмай ҳанг-манг бўлиб туриб қолди. У бирон жўяли гап хаёлига келиб ултурмай куттанига зид ўлароқ бадбашара ва важоҳатидан одам ҳуркадиган эмас, аксинча, паст бўйли ва бақалоқдан келганини демаса ёши элликлардан ўтган, баркаш юзли, истараси илиққина аёл пайдо бўлди. Фақат унинг авзози бузуклиги, шу топда бирон-ярим гап билан уни шаштидан тушириш иложсизлигини Фозилбек сезди,

яхшиси, индамасликка қарор қилди. Парда ортидан чиққан хотин ўзи кутган қиз эмаслигига яна бир карра ишонч ҳосил қилиб, шундай енгил тортдики, азбаройи салом беришни ҳам унуди.

— Уйланганмисан, болам? — томдан тараша туш-гандай савол қотди баркаш юзли хотин, безрайиб.

Фозилбек индамади.

— «Отанг хотин оберганми?» деб сўраяпман?!

— Энди уйлантиришмоқчи...

Фозилбек нега бундай жавоб қилганини ўзи ҳам билмади. Кутимаганды баркаш юзли хотиннинг зарда-си юмшади, очиқдан-очиқ ҳазиллашёттганини яширма-ди.

— Уйланаётган йигит қироатхонада нима қип юрибсан? Кечаям айланишиб юргандинг, ўзинг ҳам бизга ўхшаб зах босиб қолмагин, тағин.

Семиз хотин шундай деб «қаҳ-қаҳ» отиб кулди, уни кўриб мовий кўз аёлнинг ҳам чехраси ёриши. Фозилбек «мақсад» сари жиндек силжиганидан хурсанд эди.

— Қаттан кегансан, кимми арзандасисан, ўзи?

Фозилбек баркаш юзли хотин энди эрмак учун гап айлантираёттганини сезса-да, сир бой бермади. У сабр-тоқат қилишдан ўзга иложи йўқ эди.

— Шу ерликман, шу бозорда ишлайман, — деб жавоб қилди у, лекин кимнинг арзандаси эканини айтмади. Фозилбек оиласда кенжалик «мартабаси»дан баҳра олмагани учунми, умуман, эркатойлик феълига ёт-лигиданми, «арзанда» деган сўзга тоқат қилолмас эди. Тоқат қилолмас эдию, хаёл қочган кезлари унинг учун ким арзандаю, ўзи кимларга арзанда экани ҳақида ўй суриб кетар, тахмину фаразларга қоришган бундай ўйларининг охири ҳар сафар чигаллашиб кетар эди.

У саволнинг иккинчи ярмини жавобсиз қолдирганини эслаб, сухбат шу билан барҳам топиши мумкинлигидан хавфсиради-да, бояги саволини такрорлади:

— Китоб зах тортмаслиги учун нима қилиш керак?

— Уф-ф!.. Анави хангининг чакагини ўчириш ке-рак!

Семиз хотин кўча томонга ишора қилди, у нимани назарда тутганини Фозилбек тушунмай, қулоғини динг қилди. Кўча томондан, «Ҳайронама-ан-н!.. Бегонама-а-н-н!» деган мутлақо нотаниш ҳофизнинг дўриллаши эшитилди. Фозилбек муддаосидан чалғимаслик ниятида мавзуга қайтди:

— Сизларда нодир китоблар кўпдир? — деб сўради.

— Қадрияning хилидан экан...

Баркаш юзли хотин бир чимдим ҳириңгладио, бирдан жиддий тортди. Ноўрин пўписаси учун ҳамкасбидан узр сўрагандек босиқ ва мулоим гапирди:

— Қадрия нодир китоблар дардида куюнганича бор, бояқиш...

Фозилбек бундан қулайроқ фурсат қайтиб келмаслигини зудлик билан фаҳмлади ва темирни қизифида босди:

— Бозорда китоб сотадиганлар бор, ўшаларда нодир китоблар...

— Қадрия ҳам шунга куяди, — деб Фозилбекнинг гапини маъқуллари мовий кўз аёл.

Баркаш юзли хотин кайфиятининг тайини йўқ шекилли, яна ғазабга мина бошлади.

— Ярамга туз сепиб нима қиласан, ука! Тўғри, камёб китоблар ёймачиларда кўп. «Қадрия» деган ходимамиз ўшанақа адабиётлар билан шуғулланади. Ҳу-ув, ичкарида ўтиради... «Ноёб китоблар йўқолиб кетяпти» деб жони ҳалак. Қўлига пул тушди дегунча бозорга қараб чопади...

Фозилбек сесканиб тушди. «Қўлига пул тушди дегунча бозорга қараб чопади...» Пул тушмаса-чи? Пул тушмаса қоронғи ва зах хонадан чиқмай ўтиради. Китоб йигади, артади-суртади, ўқийди. Пулу бозор билан иши йўқ. Фозилбек қизни биринчи учратишидаёқ буни сезди. Чунки қиз раста ёнига келди, бир бош ҳусайнини узум олди-да, кафтидаги пулни узатди. Нархини сўрамади, тортишмади. Индамайгина изига қайтди. «Пулга бегона қиз» деб юборди ўша топда Фозилбек. «Сутта чайилгандай!» деб беихтиёр оғзидан чиқсан ҳайратига шу хитоб қўшилди.

Эҳтимол, Фозилбекнинг қалбини қалқитиб юборган, ўзини шошириб қўйган ҳам ана шу икки оғиз сўз эди!

Бақалоқ хотин Фозилбекнинг кўнглига оралаган фарзни тасдиқлагандек гапирди:

— Бояқиш пул нимайканини билмайди, топганига китоб йигади.

Фозилбек ҳаяжонини яширмади.

— Ёймадаги таниш йигит бир талай китобни териб қўйибди. Ноёблари бордир, орасида?

— Малла йигитми? — сўради бақалоқ хотин, бепарво оҳангда.

— Ҳа, — деди Фозилбек.

— Жа-а қимматпуруш, — гапга қўшилди мовий кўз аёл.

— Қиммат эмас, арzon! — деб юборди Фозилбек. — Жуда арzonга сотади. Гаплашдим. Менга кўнди.

Иккала аёл нотаниш йигитнинг гапига ишонқирамай бир-бирига анграйди.

— Қанча йифиди? — туйқус сўради баркаш юзли хотин.

— Озроқ... «Отамдан сўрайман» деганди...

Фозилбек гап пул ҳақида бораёттанини пайқади, энди у нафақат ўзини, балки бутун вазиятни, вазиятта қўшиб рўпарасида тик турган икки аёлни «илинтирган» эди.

— Нархидан ташвишланманглар, — деди у бамайлихотир. — Мен сизларга бегона эмасман. Мен кўндираман, дедим-ку. Фақат... танлаб олиш учун... бирортангиз борасизми?..

Фозилбек юрак ютиб шу гапни айта олганига ўзидан қувонди. Юраги орзиқиб кетди. Кейинги лаҳзада ҳаёт-мамоти ҳал бўладигандек лабини қимтиб ерга қараб олди. Нафасини ичига ютиб, ер остидан баркаш юзли хотиннинг бармоқларига қаради, қарадию, аёл қўлларини стол ортига осилтириб турганидан унинг семиз билагидан бошқасини кўролмади. Назарида иккала хотин узоқ жим қолгандек, назарида иккала аёлдан бири у билан ёймага бориш учун ҳозирлик кўраётгандек туюлди, башарти шундай бўлса назарида Қадрияни (ҳа, исми Қадрияй экан!) қайтиб кўрмайдигандек тарвузи қўлтиғидан тушди. Бошини кўтаришга юраги дов бермади. Ниҳоят, баркаш юзли хотиннинг овози дўриллади:

— Қаерда ишлайман, дединг?

Фозилбек вазминликни қўлдан бермади.

— «Шуур» ширкатида, — деди ўзини фоятда бамайлихотир тутиб.

Иккала аёл савол назари билан бир-бирига мўлтиради, елка қисишиди..

— Бунақа ширкатни эшитмаганмиз... — деди муди-ра аёл овози мулоим тортиб.

— Ким бўлиб ишлайсиз? — деб савол қотди у.

— Жонкуяр, — деди Фозилбек янаем хотиржам товушда. — Ширкат жонкуяриман.

Орага тушган ўнғайсизликдан уни мовий кўз аёл кутқарди.

— Ҳозир қўлбола корхонаю ширкатдан кўпи бор-

ми! Қай бири нима юмуш билан шуғулланиши ёлғиз худога аён. Очса очгандирда!.. — деди у топган хulosасидан мамнун бўлиб.

Шеригининг топқирилги мудирага ёқди ва ўзи ҳам нотаниш йигитни сўроқ қилишни тұхтатди.

— Қадрияни чақириб чиқ, бу укам билан ёймага бориб келсин...

Фозилбек кўзини чирт юмиб очди, мудиранинг товуши қулогига бамисоли майин куйдек ёқиб түшди, назарида қироатхона ёришиб кетди, шу топда унинг учун шу икки аёлдан яқинроқ, меҳрибонроқ инсон йўқдай эди...

5

Оқшом дастурхон теварагида ҳамма ўз хаёлига ғарқ бўлган кўйи ортиқча гап қўзғамади. Овқатланиб бўлай деганда Умри она эртага эрталаб хонанишинликнинг учинчи кунидан умидвор эканини айтди. Ҳафиза кундузи Зумрад опаси келганини, отасининг ҳузурига киромай кўз ёши қилганини гапирди. Фозилбек эрталабки «машмаша»ни эслаб Ҳабиба опаси отасининг ёнига кирган-кирмаганини суриштириди. Кеннойиси «кирмадилар» деган маънода бош чайқади. Диёрбек гапни қисқа қилди:

— Пашшадан фил ясаб, ваҳима кўтаравермай, ҳар ким ўз юмушини қилсин. Отам эрта бўлмаса индин ҳеч нарса кўрмагандай чиқадилар.

Орага яна сукунат чўқди.

— Сўраб келиб, кўйишмаяпти, — деди Ҳафиза овозини пастлатиб.

— Кемайди. Ман бугун, «Отамни икки-уч кун холи қолдиралий, ҳеч ким сўраб бормасин» дедим. Тушунишиди.

Диёрбек шу сўзни укаси билан ёлғиз қолганда ҳам такрорлади.

— Отамизни тушуниб, оғир кунларида биз ёнларига кирмасак, бегоналар жон койитармиди?! — деб гап бошлади у. — Тўғрими?

Фозилбек акаси жиддий мавзуларда гап қўзғаса «Тўғрими?» деб фикрини тасдиқлатиб олиш одатини яхши биларди.

— Тўғри, ака, — деди у меҳрибон товушда, — биз қараб турмаймиз, фақат...

Диёрбек «яна бир дахмазани бошлайди» деган хатотирда укасига олади. У янглишмаган эди.

— Бозор — бурунги бозор эмас, ўзгаряпти, — деди ошиқмай Фозилбек. — Одамлар бозорни янгилайман, ўзгартираман дегунча бозор одамларни ўзгартириб юборди. Бутун ҳамма бозорчи.

— Шундай дейсану, бозорга яқин йўламаган қизни излаганингта ҳайронман.

Акаси жиддийлашдими-ҳазиллашдими, Фозилбек дабдурустдан фарқдай олмади.

— Ўзингта ўхшаш бозорбезориси топилармикан?...

— Насиб қисса топилар... — дарҳол жавоб қайтарди Фозилбек...

— Эркагу аёл, ёшу қарига бирдек бозор жодуси теккан пайтда-я?!

Фозилбек қовоғини уйди.

— Ҳозир менга қиз танлаётганимиз йўқ-ку, ака, — деди сухбатни чўрт кесиб, — отамни, бозорни ўйлајп-миз. Бозорга шайтон оралади, отам шуни тушуниб етмаяптилар.

— Нимани тушунишлари керак?!

— Бозорни ўзгартириб бўлмаслигини!

— Нега ўзгартириб бўлмас экан?! Нима, ташлаб қўйиш керакми, сенингча?! Одамлар бир-бирининг қонини ичиб, гўштини пақдос туширавериши керакми?

— Шундай бўлаверсин, деганим йўқ, ака. Жилови кўлдан чиқиб кетди, бу аҳволда қутурган тимсоҳдек... ўзгаришини айтяп...

Диёрбек укасини гапиртирмади.

— Билсанг, ука, — деди у пича ҳовурдан тушиб, — бозор ҳеч замонда қотиб турмаган — ўзгарган, товланган — қутирган тимсоҳнинг аҳволига ҳам тушган...

— Ҳозиргиси тимсоҳдан ҳам ўтиб тушди...

— Тимсоҳни кўрганмисан, ўзи, Фозил?.. Тимсоҳнинг қутирган-қутирмагани қандай бўлади?

Фозилбек акасининг ўринли киноясига кулгиси қистади. Ичиди «тимсоҳ бўлмаса шер-да, йўлбарс» деб қўйди. Топган ўхшатиши ўзига ёқди — «бозор — қутирган йўлбарс, шафқат билмайди, қанча одам бўлса барини ғажиб ташлайди».

Бир зум жим қолган Диёрбек ўзи топган ҳазилини унутиб, отасини оқлашга ўтди:

— Отам бозорни энди кўряптиларми?.. Ақли ҳуши, эти-суяги бозорда қотган, шу-унча йил бозор тепасида

турган одам... бозорбоши... Ҳали соппа-соғ бўла туриб... Уйга қамалиб олиб, чораю тадбир изляяптилар, менимча. Топадилар ҳам!..

Фозилбек акасини қийнаб қўйганини сезди ва авай-лабгина мавзуни чалфитди.

— Валийбек бобомни тилдан қўймаёттганлари беваж эмас...

Бу тахмин Диёрбекни баттар чўчитиб юборди.

— Қафасингни ел учирсин-е! Вали бобони доим гапириб юрадилар-ку!

Фозилбек ўйга толди, кўнглидан кечган шубҳа-гумонларини хаёлан «титкилаб» тахминлари юзасидан қатъий қарорга келди ва вазминлик билан ўйини баён этишга киришди:

— Илойим, отамнинг умрлари зиёда бўлсин, — деди мўйсафид қариялардек дуо қилиб, сўнг тўсатдан дан-галига кўчди: — Ака, бозорда отамнинг ўрнини сездирмаёттанингиз яхши. Тимсоҳ бўладими, аждаҳоми — кимдир бозорнинг жиловини қўлга олиши керак. Лекин... одамни бозор билан боғлаб турувчи куч-қувват борку, отамдаги ўша куч-қувват сўнгапти...

— Хўш? — деди Диёрбек бошини қийшайтириб. Унинг бўртиб чиққан кўз соққасида ақл-идроқдан кўра ақлсизлик, думбуллик акс этиб турар эди. — Биз ўша қувват ўрнини босолмаймизми?

— «Биз» эмас, «мен» денг... Мен айтаёттган қувват ҳар кимнинг ўзида бўлади, уни ҳеч ким бошқа кишига қарз-ҳавола ва ҳадя сифатида бера олмайди, қолаверса...

— Хўш, айтавер, — деб укасини тезлади Диёрбек. Фозилбек акасининг қистовига эътибор бермай, хаёлидан кечётган ўйловини айтди:

— Биз отамга қувват бўлишдан аввал ўзимиз қувват жамламогимиз зарур.

— Хўш? — деб савол назари билан анграйди Диёрбек. — Ўзимиз қувватни қаердан оламиз? Қанақа қувватни жамламогимиз керак, демоқчисан? — Унга укасининг фалсафа сўқиши ёқмаёттган эди. Бироқ Фозилбек бунга эътибор бермади.

— Бунинг учун ўзимиз бозорни англаб етмоғимиз даркор! Тўғри айтдингиз, бозор ҳеч замонда ўзгаришдан тўхтамаган, лекин бозорнинг ўзгаришларига яраша одамлар ҳам ўзгарган, ўзгаришга мослашишга ултурган. Энди эса, оддий одамлар тугул, сиз-бизга ўхшаш етти пушти бозорчи ўтганлар ҳам ўзгаришда,

янгиланишда бозордан а-анчагина орқада қолиб кетяпти...

Диёрбек кулиб юборди, шунчаки эмас, укасининг устидан очиқдан-очик кулди. Кулгисини яширмади ҳам. Фозилбек шу топда акасига уқдириши қийин мавзуда гап қўзғаганига афсусланди. Тўғрирофи, у муддаосини акасига тушунтира олмаслигига ақли етди, қолаверса, ўзига тинчлик бермаётган фалсафасини жўнлаштириб тушунтиришга ўзининг ҳам ақли, сабр-тоқати етмаслигини тан одди.

Фозилбек не хаёлдаю, акаси кутилмагандан келиндан гап қўзғади.

— Сенинг хаёлпарастлигинг билармонлиқдан, худбинлиқдан келиб чиққан, ука. Ҳар маҳмадана ўз билгича тумшуғини суқиб, ақл ўргатавермай сабр қилса отамга ўхшаш кўпни кўрган одамлар ҳаммасини жоийига тушириб қўйишга қодир. Сен ўзинг ҳам ортиқ мижковлик қилавермай бошқаларни... бизларни ҳам ўйла-да... сен, яхшиси, тўйни тезлатгин, шунинг ўзи отамизга қувват беради.

Фозилбек «тўғри» деган маънода сўзсиз бош иргади. Аслида унинг ўйчан тасдифи замарида розиликдан кўра норозилик кайфияти кучлироқ эди.

— Турмадан неча киши қочиби? — синовчан назар ташлаб савол қотди у.

Диёрбек саволни эшитмагандек тураверди.

— Қочмаган, қочишига уринган, — деди у бир оздан сўнг, бамайлихотир.

— Бозор тўла дув-дув гап-ку?

— Дув-дув гап ўринсиз, биз кун бўйи мажлис қилдик, Ҳошим қўриқбоши ҳам ўша ерда эди. Ҳеч зоф қочмаган.

— Ҳеч зоф қочмаганида кун бўйи мажлисми?

Бу сафар укасининг қочириғи Диёрбекнинг жонидан ўтиб кетсада, кутилмагандан унинг кинояси таъсирiga «илинди».

— Растабошиларнинг така-пукаси чиқди-е, ўзиям!

— Чуқурга ағанаган от-аравани тортиб олишдими?

— Олишаётувди.

— Тимдаги маҳлук-чи?

Диёрбек мийигида кулди.

— Шу-унча ташвиш етмаётгандек, ножинс-нотайин маҳлукқа бало борми?! — деб ижирғаниб, заҳарханда кулди.

Фозилбек жавобларга ортиқ, эътибор қилмай, савол устига савол ёғдиришда давом этди:

— Сичқонларни айтмайсизми?! Одам йўқолаётгани-чи?... Терипурушлар қутирибдими?... Инсофийлар ҳаракатта тушиб қолганига нима дейсиз?...

Диёрбек укасининг муддаосини охиригача фаҳмлаб етмаса-да, ҳимояга кўчди:

— Кун бўйи растабошилар саволга тутиб хит қилгани етмагандай, сен нега майдә-чуйдани ижикилаб қолдинг?

Фозилбекнинг кўнгли бирдан юмшади.

— Бу майда-чуйдаларнинг ҳеч бири бежиз эмас, ака, — деди у ётиғи билан. — Буларнинг бари — хосиятсизлик аломатлари... Ҳамма иллатнинг ҳикмати бозорга шайтон оралаганида.

Диёрбекнинг боши шишиб кетди. У энсаси қота бошлаганини яширмай оғиз жуфтлаганида Фозилбек мулоҳазасини адогига етказди:

— Бозор талвасасидан четда омон қолган одамнинг ўзи йўқ. Ундан зиён-заҳмат чекмаган оила ҳам йўқ. Шунча галва, шунча касофат айни урчиган пайтда жуфтлашаётган эр-хотинлар, шу муҳит-шу шароитда дунёга келаётган болалар...

Диёрбекнинг тоқати етмади.

— Ҳа, гапир, тўхтамай гапир! — деб кесатди у. — Дуч келган қаланғи-қасанфининг гапига учавериб... жон-куярлик қиласман деб, ҳали хотин кўрмай, эс-ҳушингдан айрилиб қопсан.

Фозилбек акасига гап қайтаришни лозим топмади. Диёрбек шаштидан тушмади.

— Чўпча-ак, бу гапларинг, укам, чўпча-ак!.. — деди у тишлари орасидан тупук сачратиб.

Диёрбек шундай деб дам қаҳ-қаҳ, отиб, дам товуши ичига тушиб кулди. Сўнг давом этди:

— Ҳамма сенга ўҳшаб ўйласа-чи, ўлай агар, эркак зоти хотин кўрмай ўтади дунёдан!.. Дунё дунё бўлиб қачон одамзоднинг ташвиши тугабдики!... Бозор ўз номи билан бозор — бу ерда ҳеч қачон сен ўйлаган ҳаловат бўлмайди. Агар бу дунё, бу бозор сарамжон-саришта бўлишини кутсанг, хотин исини искамай ўтасан, ука!.. Ундан кўра-чи, Фозил, таги-зотини суриштиришни бизга қўй-да, ёқсан-ёқмаганини айт, вассалом, эртагаёқ гижбадабанг тўйни бошлаб юборайлик!..

— Эрта бомдодга Найнов амакини чиқаришармиш...

— Э, ҳали жанозаям бор-а, — деди бирдан эслаб

Диёрбек. — Бугун йигиндан ортиб, пешинда етиб келомагандим, яхши, эрталаб чиқамиз...

Фозилбек емакхонада давом этаётган сұхбат устига аёллар кириб қолишидан хавотирланиб деразадан ҳовлига қараб турған зди, акаси яшайдиган уй зинасида пайдо бўлган Аёнбек дарвоза томонда бирорни кўргандек йўлакка қараб юрди. Фозилбекнинг кўнгли қандайдир ноҳушликни сезиб, «Хозир!» деганча ташқарига отиди. Диёрбек унинг изидан чиқди. Аёнбек ҳовлининг ўртасига етиб улгурмай дадаси билан амакиси изма-из юриб, кўчага ошиқиши.

— Ким? — дей овоз берди Фозилбек, ён-атрофга аланглаб.

— Ким чақирди?! — дўриллади акаси бўғилиб.

Жавоб бўлмади. Ўнгайсиз ҳолатдан чиқиш учун Фозилбек оҳиста кулди. «Бирор чақирган-чақирмаганини Аёнбекдан сўрамадик-ку», деди ҳовлига қайтиб кираётуб. Улар Аёнбекка йўлақда рўпара келиши, Аёнбек катталарнинг саволини кутмай жавобини айтди: — Кўчада эмас, мана шу йўлақда турған зди. Чакирди...

Диёрбекнинг ичи «шув» этиб кетди, кўнглига оралаган хавотирини на укасига, на ўғлига сездирмай Аёнбекни етаклаганича уйга кирди. Шом қоронғиси чўкаётган фира-шира ҳовлида Фозилбекнинг ўзи ёлғиз қолди. «Аёнбекнинг кўзи ақлли, ўйчан, баъзан зерикарли ва кўрқинчли...» Йўлак ҳовлидан кўра қоронгироқ зди, Фозилбек кўнглидаги қоронғиликни ёритадиган равшанликни йўлақдан топадигандек дарвоза томон термилганича туриб қолди. Отаси неча мартараб баён этган ҳикояси қулоги остида такрорланди: «Ярим кечада. Зимистон. Одамлар тун тутул, кундузи ҳам қадам босиб кўчага чиқишига юраги бетламайдиган пайтлар. Иттифоқо, ярим кечада дарвоза ҳам таҳликали, ҳам эҳтиётлик билан тақиллади...»

Кимдир келганки, дарвоза тақиллаган. Энди отасини йўқлаб чақираётган кимса эса... ғойиб бўляпти... Муддаоси нима, ўзи? Чакириб қўйиб ўзи қаёққа гумдон бўляпти? Дўстми-душманми?.. Ниманинг илинжада келяпти, ўзи?..

Мушук офтобга беҳуда чиқмайди, деганларидек, на беилинж салом, на бетаъма алик қолди, дунёда... Илинж одамларни қўлидан эмас, тумшуғидан ип ўтказиб етовига соляпти. Илинждан, таъмадан ҳоли жой қолмадими ёки?.. Ҳаммаёқ бозор, бозор эса илинж ва таъманинг уяси...

Ҳаво дим, иссиқ эди, «штир-штир» қилиб ёмғир томчилади, Фозилбек осмонга қаради — юлдузлар чаралаб турибди, манглайига, бетига устма-уст ураётган ёмғир томчилари пиёланинг тагида қолган чойдек илмилиқ эканини түйди. Ихтиёрини шундай хаёллар измига берган дамлар Фозилбек бутун вужуди билан янада ғалати-ғаройибрөқ ўйлар гирдобидан паноҳ, топади... Жони ором олади...

...У оёқ-қўлидан, белидан чирмаб-чандиб ташлангандек қимир этмай, узоқ ётди. Вақт-соати етиб танасидан, инон-ихтиёридан холи қудратли куч пайдо бўлдию, уни қаттиқ силтади ва шу силтов таъсирида бамисоли бир зарб билан фишт қолипдан кўчтандек, ғимирлай бошлади. Аҳён-аҳёнда у ён-бу ён ўгирилишини демаса аллазамондан буён ҳаракатсиз, бежонубенишон ётишга рози бўлган унинг аъзои бадани шу тахлит илкис ҳаракатдан хийла озор чекди, озордан зорланиб бурунги ҳолатига қайтиш илинжида оёқ-қўлини жамлаб қорнига босганича баттарроқ ғужанак бўлди, жуфтланган қўли устидан бошини кўксига солинтириб узоқ тин олмоққа чоғланди, қуюқ, укпардек майинмулойим соч қоплаган боши аллақайдан келган бояги куч таъсирида қаттиқ силтанганини ўзи ҳам сезмади.

— Boeh, худойим-а!.. Раҳмм!.. Жоним-эй!..

Камҳаракат пайтлари бир алфозда ётавериш жонига тегар эдими ёхуд нафаси қиса бошлаганиданми, у ён-бу ёнга ўгирилиб олишга эҳтиёж сезарди. Шунда дафъатан нафас олиши енгиллашар, шу боис бир ҳаракат севинчи анчага етар, қайтиб нафаси бўғилгунига қадар яна қимир этмай ётаверар эди. Фақат у аллақачон улғайишга мубтало бўлганини, ўзи энди-энди сезимлари уйғониб сеза бошлаган севинчлар оралиғида тинимсиз улғаяёттанини, энди бу ҳаракатдан тўхташ унинг ихтиёридан хорижда эканини сезмаган экан.

... У хийла улғайиб улгурганини беихтиёр ва юз бераётган ҳаракатларидан эмас, ўзида бетоқатлик пайдо бўлганидан пайқади. Кейинги кунларда тоқатсизлангани сайин безовталиқ истаги зўрайиб бораётган, бунга сари тани ором топаётган эди. Тани ором ола бошлаган замони ўзидағи тоқатсизлик боисини, ҳаракатлари манбаини излаб ўйга чўмгандек сукуттга кетар, шунда қип-қизил жиш вужуди қандайдир ноладан ларзага тушар, у бунинг боисини англаб етолмас эди. Англаб етиш илинжида диққатини жамлашга тутунганида диққинафаслик зўрайди, шундан, бошини безовта

чайқаб-силкиб нафас олишга уринишдан ўзга чораси қолмади, шунда қўл-оёғи чунонам силтандики, азбаройи чўчиганидан юракчаси шиддатли ура кетди. Чўчиғанининг мукофотига кўкси тўлиб нафас олди, жажжи лаблари билан тамшаниб оғзини борича очиб, ҳавони ямлаб-ямлаб ютди. Роҳатланиб уйқуга кетаётганида таниш ингроқ, таниш илтижодан тағин тинчи бузилди.

— Ўзинг асрал.. Ўзинг қодир... Ўзинг!..

Энди у кескин ҳаракатларни сусайтиргани сайин илтижо сўнаётганини пайқади, пайқаган замони бу каш-фиётидан севиниб, ортиқ қимир этмасликка аҳд қилди ва тиззаларини жуфтлаб қорнига довур буқди, бояги силтов талвасасида бир қўли оёқларининг орасида, иккинчиси ёнбошида қолганига ҳам кўнди, ҳатто малол келмасин деган ўйда кўзларини чирт юмди. Афтидан у мутлақ қулай, мутлақ беозор алфозда жойлашиб олгандек эди, аммо-лекин номсиз безовталик, тайинсиз хавотир туйғуси баданининг аллақаерида пусиб пайт пойлаётгандек, бинобарин, қўл-оёғи фавқулодда кескин ҳаракатта тушиш хавфи аrimагандек эди. Ана шунда у илк дафъа юз-кўзи, майнин ва ёпишқоқ сочи, момикдек бадани сув тўла идишга солиб қўйилганини, танасини ўраб олган сув зирҳи аста-секин совуй бошлаганини пайқади. Бундан ажабланиб ултурмаган ҳам эдики, оёғининг учи, тиззасининг кўзи, сўнг думбачасигача совукқотди, совукқотиш баробарида болдирига, сонига узун ва муздай тасма бўрмада илон янглиғ чирмашётганини аниқ сезди, сезган заҳоти жон ҳолатда оёғини силтади.

— Уҳ-ҳҳ.. Тавба-а!.. Мадад бер-р!.. Ўзинг...

Шундан кейинги ҳодисалар шиддатли тус олди, азбаройи у нималар юз бераётганини идрок этишга ултурмади, фақат нафас олиши қийинлашаётганидан бошини у ён-бу ёнга буриб, бўйинини чўзди... бошини нимадир ютоқиб сўриб, тортқилай бошлади. Гирдини ўраб олган сув қобиги йўқолиб, баданидаги намлиқ қуридию, узун ва муздай шилимшиқ тасма боши, елкаларига тажовузкорона чирмашди... тўс-тўполон қўлди.

У ғала-ғовурга, бақир-чақирга қулоқ соладиган аҳволда эмас эди, қандай бўлмасин бурунги ҳолатига қайтиш истагида тизза ва қўлларини қорнига ружлашга чоғланди, бироқ бунинг иложи бўлмади: уни бошидан, елкасидан тутиб, тортқилашаётган эди!.. Шу талотўпда у ўзида ҳеч қандай инон-ихтиёр қолмаганини, бурунги ҳолатига мутлақо қайта олмаслигини, тақдири уни торт-

қилаёттан құллар ихтиёрига ўтганини элас-элас илғадиу, ўзини аллақанча вақтдан бүён жон сақлаган идишдаги лиммо-лим сувдан томган шудринг томчиси янглиғ ожиз, омонат ҳис қылды ва.. бирдан ўтиб қолган ҳайқотдек кенг ва мутлақо ёт бўшлиқни англаб етолмай, ёруғнинг зўридан қамашган кўзини чирт юмганича «инга»лаб юборди!..

...Фозилбек ўзининг туғилиш онларида кечирган уқубатларини, шўрлик онаизори чеккан азобларини тасаввур қилиб, оғир хўрсинди. Буни акасига сездирмаслик учун атайин кулимсиради. «Мана, ҳақиқий чўпчак, ака!... Неча ўлимни доғда қолдирив эсон-омон туғилишнинг ўзи чўпчак!.. Чўпчакдан бу ёғи эса... Туғилгунга қадар... она қорнидагина миннат, таъма йўқ, кейин эса, кейин... бош қора тупроққа етгунга қадар бу дунёning жамики чўпчаги ҳар қадам ҳар нафасда илинж, таъма, миннатта ҳамроҳ, атрофингда гирдика-палак, улардан қочиб қутилолмайсан, уларнинг қуршовида яшаб ўтишга маҳкумсан, одам!..»

Фозилбек хаёлидан кечган ўйларини акасига овозчиқариб айтмади...

6

Ҳабиба опаси: «Биз топаётганимиз ёқмаса, ўзинг танла, топ», деганида Фозилбекнинг ўйлаганию айтадигани бисёр эди. «Опа, танлаганим бор», деса Ҳабиба нақ севинганидан йиғлаб юборади-я! Лекин Фозилбекнинг аҳду қарори ҳали хом, у танлаган-кўнгил қўйган қиз билан ҳали очиқ-оидин гаплашмаган, аҳдлашмаган. Қандай бўлмасин у қироатхонага, сўнг қизнинг кўнглига йўл топиши, қиз билан сухбатлашиши, сухбати қовушса, қиз — унга, у — қизга маъқул келса...

Фозилбек «Қиз — унга» деган шубҳани хаёлидан чиқариб ташлашга уринди, чунки у Қадриядек чехрасидан оппоқ нур, сутга чайилгандек тозалик, сирли маҳзунлик уфуриб турган қизни учратмаган!.. Ҳеч бир қизни кўрганида юраги бунчалар «жиз»илламаган!. Қадрияни кўрдию, қизнинг манглайидан, яноғидан, дудоқларидан, бўйнидан тараалган симобий ёғду унинг доим ўй-хаёлга бурканган кўнглини, шуурини чароғон қилиб юборди. Фозилбек азбаройи ўзини йўқотиб қўйди, тили айланмади ва тўсатдан қизнинг узун ва қуюқ қошлари остидаги катта-катта кўзларида осудалик пардаси ортига яширинган маъюсликни илғади... Дарвоқе,

Қадрияни биринчи бор учраттан ўша лаҳзаларда қизнинг бармоқларини кўрдию, юраги ҳаприқиб кетди! Бунчалар оппоққина, момикқина!.. Хаёлан уч ёшли гўдакникидек ширингина чинчилогининг у-учидан тутди, силагиси, эркалагиси келди, кафтини кафтига олиб, бармогидаги, кафтидаги чизикчаларни кўзига суртгиси келди...

Фозилбек шу тариқа хаёлга толган кезлари танишибилишлар учрамаса, бозорнинг гавжум расталари орабаб кетаверса-кетаверса, бозор майдони ҳам ўйларидек адоқсиз бўлса деб орзу қиласр эди.

— Ҳў, савдой!..

У рўпарасида қанот ёйиб турган пак-пакана нусхани таниб улгурмай, йигит унинг белидан астойдил қучоқлади. Фозилбек қаршилик кўрсатмади. Фақат болалик дўстининг димогидан «гуп» этиб бадбўй ичкилик иси бурқсидию, бурнини жийирди. Бу қўланса исни Фозилбек биринчи бор шу дўстиникида — ўн уч-ўн тўрт ёшларида «таниган» эди. Ўшандада тенгқур ўртоқлари билан Инъомалининг борищди, узун ва тор, шифтига қўл етгулик болхонага чиқиб ўтирищди. Нима бўлдию, Инъомали ўзини кўрсатиб қўйгиси келдими, тахмондаги алмисоқдан қолган сандиқнинг ўргимчак тўри қоплаган биқинига қўл суқиб япасқи шиша идиш топди, амаллаб унинг ёғоч тиқинини очдию, оғзига кўтарди. Ичдими-хўпладими, хуллас, Инъомали тўсатдан ўқиб ўталади, оғиз-бурнидан тўқ қирмизи суюқлик тошиб-оқиб тушди — қўйқисдан қонга ўҳшади! — хонани бирдан қўланса ис тутди! Инъомали «Қҳ-хх!.. Қҳ-хх!» қилавуриб нафаси бўғилди, афти лавлагидай қизариб кетди. Ўртоқлари қотиб-қотиб, думалаб-юмалаб кулишди. Бир пайт Инъомали чўқ тушиб икки қўллаб бўғзини чангллади, ола-кула чиққан кўзлари косасидан отилгудай бўзрайди, афти бирдан қорайиб кетди. Фозилбек бошқалардан кўра илгарироқ ҳушёр тортида ва биринчи қилган иши қўш тавақали деразани ланг очиб юборди, ўртоқларидан бирини сувга юргиртириди, ўзи Инъомалининг икки кураги орасига эшик қоқаётган каби устма-уст муштлади. Шунданми-бошқаданми, хуллас, Инъомали «ҳиқ-ҳиқ»лаб ўтирганича, нафас олиши равонлашди. Бир пас жим қолдида, бетини тиззасига босганича йиғлаб юборди.

— Ўлиб қолай дедим!.. — деди у бурнини тортиб.

Одам бир зумда ўлиб қолиши мумкинлигига Фозилбек ўшандадаёт икрор бўлган, муштдек бошига яшаш

ва ўлиш савдоси ҳақида ўй суреб кеттанды. Ўз қўзи билан кўрди, шоҳиди бўлдики, ўлим узоқдаги нарса эмас, у ҳар кимга киссасидаги пулидан-да яқинроқ. Пул сарфланиб-совурилиб кетади, йўқолади-нетади, у — қўлнинг кири, пулнинг эгаси йўқ, пул жозибали бўлса-да, вафосиз, тирик жон борки, шу вафосизга инилиди, унга вафо кўрсатгиси келади, ундан садоқатлар кутади, унинг ишқида айланиб-ўргилади, ўлим эса ёвуз, бироқ — вафодор. Пулни ҳарчанд маҳкам тутма, эҳтиётлама, унга ҳарчанд жонингни нисор қилма — бефойда, у дунёдаги энг суюқоёқ аёлдан-да бевафороқ, бозорга қадам босдинг дегунча, пайт пойлаб, етти ёт бегона киссаларни қўмсашибдан толмайди, осмондамиердами, бозордами-чангальзордами, ўлимдан ҳарчанд ўзингни олиб қочма, у ҳар лаҳза «оқибат» кўрсатиш учун ҳозишу нозир. Ҳар неки тирик жоннинг ўз «хусусий» ажали бор, у ўз «соҳиби» ва «соҳибаси»ни тарк этмайди, у билан ҳамнафас яшайди, яшаб юре-еб, ҳар неки тирик жонга фақат бир марта оқибат кўрсатади...

Одамлар шундайин садоқатли ҳамроҳни унугтадилар, назар-писанд қилмайдилар, ҳатто «ўзи йўқнинг — қўзи йўқ» қабилида ҳамроҳнинг устидан беписандларча кулишдан-да тап тортмайдилар. Кўзи кўр, қулоғи кар банда борки, юрак зарбаси ҳаёт аломати эканини биладиу, сархуш юраверади, ҳатто юрагига «оқибат» қилган одам ҳам унинг дукурлаб уришига қулоқ солади, холос, ваҳоланки, кўплаб одамлар беҳисоб юрак дукурлари оралигидаги беҳисоб сукунат лаҳзалари қаъридан совуқ қўзларини олайтириб, пусиб қараб турган... ажал шарпасини унугтадилар...

Ўшанда Инъомали ёмон сўкинган.

— Онангни... отамдан қолган сирка! Ўзиям шунақасини ичиб ўлган!..

Инъомали ўз отасини баралла сўкканини эшитган Фозилбек азбаройи гангид қолаёзган эди ўшанда, ўртоғининг оғзига шапалоқ тортиб юборишдан ўзини базур тийиб турганида Инъомалининг: «Отам ўлганида онам севингган», деган гапини эшиттану, мушт тутилган қўли «шилқ» этиб тушган.

— Демак... — Фозилбек кейинчалик буни кўп ўйлади.— Демак, ичкиликка муккасидан кеттан отасидан буткул холос бўлгану, онаси енгил тортган... Демак, бу эр-хотин қандай яшагани, бир-бирига нечоғли меҳроқибатли ўтгани аён!.. Оила қуриб баҳт топмаган аёл андишани унугтади, ахир... Бу ёқда тўрт қора кўз мўлти-

раб турибди, сиртдан қараганда рисоладагиdek расо оила...

Фозилбек совуққоттандек эти жунжиқди, «Шу ҳам оилами?!» деган эди, тишларининг орасидан тупук сачради...

— Нима, сирка ичдингми? — деб сўради Фозилбек кулиб.

Инъомали «ўша» ҳодисани эслаб ранги гезарди, зўраки кулди.

— Ҳе, ўшанда худо жонимми қайтиб берди, оғайни! Яна би-ир минут бўғилсан, қулоқни ушлаб кетувдим а!..

«Одамзоднинг табиати шундай: би-ир лаҳза бўғилса бир умр оғзига олмаган гап-сўзларни булбулигёё бўлиб сайрайди, бир нафас жони ҳалқумига келса, умрида қўл урмаган ишини қиласи».

Фозилбек ўйларига чек қўйиб, болалик дўстига самимий ва беғубор тикилди.

— Худо «бўёғига нуқул ичиб юравер» деб жонингни қайтиб берганмиди? — деб сўради янада самимият билан.

Инъомали кинояни тушуниб, сергак тортди. Бўзарди.

— Қаерда ишлаяпсан? — деб гапни чалғитишга уринди.

— Бекорчилик... Ишламаяпман... — деди Фозилбек болалик дўстига ортиқча тушунтириб ўтиришдан қочиб.

Инъомали эса бу жавобга ажабланмади ҳам, балки тўсатдан хайрлашиш «маросими»га кўчди:

— Майлию, укамни уйлантирвоммиз, сешанба — никоҳ, бирга бўласан, оғайни!..

Фозилбек бош иргади-қўйди. Инъомали ўпкалади:

— Барат бор эдию, раисси ўғли, бизани назари имади. Майли, сан унақалардан эмассан, оғайни, бундо-оқ улфатчилик қип турайлик!.. Тўйга айтарсан?

— Қанақа тўй?! — ҳайрон бўлиб сўради Фозилбек.

Инъомали жилмайди.

— «Фозил қачон уйланаркин?» деб томогимиз тақиллаб кутиб юрибмизу, оғайни, нима, айтмоқчимасмисан?

Фозилбек дўстининг беғубор саволига нима жавоб қилишини билмади. «Нега хабарламас эканман!» деб гап бошлигар эди, оломон орасида «Одам йўқолибди!» деган овоза тарқади. «Қандай одам йўқолди экан?» деган ўй кечди Фозилбекнинг хаёлидан, шу орада, «Ҳали да-

раги йўқ тўйга одам хабарлаяпманми?» деб ичида кулгиси қистади, бош иргаб, Инъомали билан хайрлашиди. У Инъомали кўздан йўқолган замони Ёвкўчада ўсган болалик дўстларини бирма-бир эсламоқчи, Бекмурод, Тожигул, Равшан... Ваҳоб карвоннинг ўғли Шавкат билан қадрдон эди, тенгқурлари орасида дов-дастгоҳини ҳаммадан бурун йиғиштириди, раҳматли... Уларни кўз ўнгига келтирса ҳазил-мутойибаларга тўла болалик кезлари ёдига тушади... «Гўдак бола бўлса керак» деди ўзича ёнверида эшитилаётган овозларга қулоқ тутиб.

— Жарчилар иғлон қиса яхшилар кўп — дарров топиб келишади, — деди мўйсафид киши.

— Бе-е, шу тумонат орасида бегона болани етаклаб юриш кимга зарил!..

— Битта-яримта диёнатли инсон топилишга топиладия, илло, унинг ўзини ўғрига чиқариб, қонига ташна қилишгани чатоқ-да!

— Бозорда бола ўғриси кўпайибди!..

— Ё, алҳазар!.. Болани ўғирлаб нима қиласди?!

— Нима қиласди — паққос қозонга босади! — хиринглади сўлоқмондай киши.

Фозилбек издиҳом орасида туртиниб-суртиниб бораёттанига қарамай қулогига чалинаётган ваҳимали ва бир-биридан совуқ миш-мишларга дикқат қилди. «Битта-яримта диёнатли инсон топилишга топилади-я!..» — Фозилбек қулогига қадалган ушбу жумлани маҳкам «тутиб» олди: «Битта-яримта диёнатли инсон... топилишга топилади-я!..» Атрофида эса тумонат, танга сочсанг, ерга тушмайди...

Шунча оломон орасида бирортаси адашиб-нетиб кетиши ҳеч гап эмасми?.. Осмондан эллик-олтмиш Фозилбек тушиб, қўшилиб кетса-чи?.. Ундаям фарқи йўқми?.. Шу ерда юрган, қаёқларгадир ошиқаётган, не-не орзу-хаёлларда туртиниб-суртиниб бораётган одамларнинг бор ё йўқлиги бозор учун билинмайдими?..

— Одам йўқолибди!..

— Ўлмаса топилар...

— Намунча, одам қаҳатми?!

Бозорда одам қаҳат бўлмаган. Мана шу нусхалар туғилмаганида ҳам, мабодо осмондан олтмишта, олтмиш миллиёналаб фозилбеклар тушмаганида ҳам бозор кимсасиз қолмас эди. Кимнинг калласида не хаёлу, буёқда... Фозилбек ҳам туғилмаслиги жуда-жуда мумкин эди...

Туғилмасликка жон-дилидан рози эди, у бу ҳақда ўйлагани-ўйлаган. Кўнглининг бир чеккасида бу ўйлаганинг бемаънилигини тан олса-да, ҳукми қатъий — ҳар бир инсон онасидан туғилмай қолиш эҳтимолини бошдан кечиради! Туғилган тақдирида ҳам... аммо-лекин Фозилбекнинг ҳукми билан ҳеч кимнинг сариқ чақалик иши йўқ! Унинг ўзи ҳам туғилиш ҳукмига қарши ҳеч нарса қила олмайди, чунки бошини қай деворга урмасин, икки оёғини бир этикка тиқиб олмасин у туғилган, туғилгану, шу бозорнинг қоқ ўртасига «тўп» этиб тушган, вассалом!..

Мана, тупроқдан ташқарида кунни-кунга, йилни-йилга тасбех, доналарида териб юрибди. Ўйлагани-ўйлаган, «Аслида шарт эмасди, бу тиним билмас чархи қажрафтор учун шунча одам каммиди?!» дея шаккок мулоҳазалар юритишдан толмайди. Туғилди нимаю, туғилмади нима?.. Туғилмаган тақдирида башариятнинг бирон мўйи камайиб қолмас эди. Туғилиб, вояга етиб одамбашара бўлиб юрибди — бундан башариятнинг бирон туки ортиб кеттани ҳам йўқ... Ундан деса, «Яшашдан на ҳожат?» деб дунёдан безгувчилар кўпайиб кетса, бу ёруғ оламнинг аҳволи не кечади?.. Бу ёруғ дунё кимга қолади?.. — Фозилбекнинг кулгиси қистади ва атрофга — туртиниб-суртиниб ўтаётган, алдаб-алданаётган, одди-сотидан бўлак ташвиши қолмаётган олонинг назар ташлади, бош чайқади, хаёлида гужфон ўйнаётган мулоҳазалари билан кўз ўнгидаги манзарани беихтиёр ҷоғиширишга уринди... «Одам йўқолди!.. Одам йўқолибди!..» Камайдими?.. Тумонат сийраклашгани сезилмаяптими?! Мен ҳам йўқоламан, ке-етаман-қоламан... бошим оққанича, оёғим еттанича бадар кетаман. Бу издиҳом енгил нафас оладими ўшандади?..

Одам ато... уни туфроқдин яратиб, «Бўл!» деди. Шул замон ул жонли одамга айланди... Фозилбекда не гуноҳ?! Орадан икки юз йил ўтди, Одам икки юз йил йиглади... «Икки юз йил эмиш, — мийигида кулди Фозилбек, — ҳозиргача йиглайдио!.. Йигламаган жон борми?.. Турқи совуқ тимсоҳ ҳам йиглайди... Одам ҳам йиглаб ўтади дунёдан, қиёматтacha йиглайди, бир кун кулиш илинжида ҳафталаб, ойлаб йиглайди»... Хуллас, Одам Ҳовванинг дийдорига етишиш орзусида икки юз йил йиглади, йиглай-йиглай дийдорига етди, Ҳовва ундин юклиғ бўлди, сўнг... сўнгра Одамнинг уруғи қирқ минг бандга етди. Етдию, кеттанча-кетди: туғилаверди, туғилаверди. «Ҳой, эсингни йиг!» дейдиган ақли тўқис

кимса топилмади — изн қўлдан чиқди. Изн ихтиёрдан кетгач... мана, оқибати!.. Бу улуғ ва адоқсиз қисмат занжирининг бир ҳалқаси вазифасини ўташ Фозилбекнинг ҳам манглайига битилган экан, ота омонатидан она қароргоҳига кўчдию, вужудга айланди, вужуд шаклшамойли тутал инсон қиёфасига еттагч эса, келди...

У шаккоклик дарёларига фарқ этувчи ихтиёrsиз хаёллардан асраниш чорасини тополмас, аксинча бундай тизгинсиз ўйлар гирдобига фарқ бўлган кезлари руҳи енгиллашаёттандек, чунки фикрлаш унинг учун қайси-дир гуноҳлари учун астойдил тавбалар ўrniga ўтаётгандек туюлар, туюлгани сайин эмин-эркин ўй-хаёллари баттар «шаталоқ» отар эди.

«Келмаслигим мумкин эди-ку!..» Раҳматли онаси-нинг қорнида у эмас, қиздир, ўғилдир — мутлақо бошқа одам вужудга келиши ҳеч гап эмас эди — йўқ, Фозилбек туғилди! «Она, мени туғишиңгиз шартми-ди?» деб сўрар эди у онаси ҳаёт бўлганида. Ҳаёт — йўқлиқдан мавжудлик сари интилувчи қувват, зеро, у йўқдан пайдо бўлди, пайдо бўлган лаҳзаданоқ интилувчан қувватга, қувват соат сайин-кун сайин катталашиб, Фозилбекка айланди... Ҳар умрнинг ҳикматию... фурбати шунда!..

Ким билсин, ана ўшанда қувват интилишдан тўхта-ганида Фозилбек исмли баңда бу оломону издиҳом орасида сарсону саргардон дайдиб, бош қотириб юрмас эди. Онаси ҳам кимсан Қосимбек бозорбошининг эрка ва бойвучча маҳбубаси бўлиб яйраб-яшнааб, давру даврон сураёттган, тўй-томошаш орзу-ҳавас мавжларида эмин-эркин умр кечираёттан бўлур эди. «Шартми-ди, мани туғишиңгиз она?» деб муштипар онажонини ҳоли-жонига қўймай... афсус, бу саволни бериш Фозилбекка насиб этмади, Фозилбек учун онасидан ҳай-ҳотдай жумбоқ мерос қолди, жумбоқ. Ҳа-да, ёруғ дунёга одам зарур экан, марҳамат қилиб туғилдим, одам камлиқ қилаёттган экан менинг ҳисобимга кўпайди, лекин онамнинг ширин жони эвазига келишдан муддао нима?!.. Фозилбек бу қаттол саволнинг жавобини топишга умидвор, жавоб эса йўқ. Ахир, онаизорининг жони ўrniga — «Одам йўқолди, яхшилар!» — Фозилбек исмли қувват интилувчан ҳаракатдан тўхтаса адолатлироқ эмасмиди? Ёхуд онаси ҳам яшаса, ўзи, бошқалар — Абдушукур, Абдуҳафиз тоғалар, Ҳалима, Салима, Сафура холалар, Абдулҳай, Абдурауф, Абдуманнон, Абдували, Абдуфаттоҳ амакилар, уларнинг бевақтдан-бевақт ўтиб

кетган ўғил-қизлари Тўхтабек, Тошпўлат, Баҳодир... Маастура билан Мактуба-чи?.. Яна... Эҳ-ҳе-е, саногига етиб бўлармикан, уларнинг?!.. Барча-барчалари дарахта айланиб улгурди, патила-патила илдизлари ерга чирмашди, тарвақайлаб кўкка чўзилган шохлари ҳар силкинганида қора қаргалар гурра-гурра кўтарилиб, чарх уриб учади... Фозилбекка қолса, бу нолакор дарахтларнинг барига жон баҳш этади-я, илло, ота-онаси, амакисиу амма-холаси ўлмаган ким бор? Тирик жон борки, қатор-қатор, ўйнаб-ўйнаб, ўйлаб-ўйлаб, сўйлаб-сўйлаб, бир-бирига раҳмат айтиб, лаънат айтиб... мунчоқ каби тизилишиб, бехос-бехос узилишиб, саф-саф бўлиб, ўтиб-ўтиб бораверади-бораверади...

— Тери оламан! Қўй териси!..

— Мен ямаб бераман!..

— Мен бетингга қоплаб бераман!..

Фозилбек фикран хаёл оқимиға, жисман оломон оқимиға қўшилди. Қандай қилиб темир панжарали баланд дарвоза рўпарасига бориб қолганини билмади, издиҳом зичлашиб орқадан босим кучайганига қарамай олдинга силжишнинг иложи қолмади, Фозилбек алмисоқдан мерос бу панжарали дарвоза яқин йилларда очилмаганини, шундан, дарвоза томон одоги берк кўчага айланганини эслади. Тек қотган тирбанд олоннинг, ўтаётган-кетаётганларнинг кўзи дарвозанинг хийла юқорисига елимланган шапалоқдек қофозда, ундаги ажи-бужи ёзувни ўқишида эди. Семиз юзли, новча эркак кишининг кўзи ўткир экан, дўриллаб варакдаги ёзувни хижжалади:

— Ха-ло-йик! Ўр-та бўй, қадди бук-чай-ган қа-рия йў-қолди.

Одатда бозорда ёш болалар йўқолгувчи эди, тўғрироғи, отаси ё онаси етовида юрган гўдаклар тиқилинчда адашиб-нетади. Кекса одамнинг йўқолганини Фозилбек эслолмади.

— Кўрмадим, эшигмадим, билмадим!..

Фозилбек баланд бўйли, калласи катта, сийрак моштурунч сочи орқага силлиқ тараалган, қуюқ қошли, беҳад озода кийинган зиёлиномо мўйсафида ҳайрон бўлиб қаради. Мўйсафида тумшуғидан илинган ўғридек ранги қув учган, онасининг жазосидан қочиб эшик ортига биқинган бўз бола сингари оёқларини жуфтлаб, қўлларини ёнбошига босганича шамдек қотган, тинмай кўзини пир-пиратар эди. Унинг нима деяётганини Фозилбек ҳам, бошқалар ҳам дабдурустдан англамадилар.

Семиз юзли кишининг дўриллаши халойиқнинг диққатини яна ўзига қаратди:

— Бош я-ланг, эгни-да у-узун қора бахмал чакмон, оёғи-да ғарчли ка-вуш. Ис-ми В-вон Су-у! Ёши...

— Ислим нимайкан? — луқма ташлади кимдир бетоқатланиб.

— Вон Суу! — деди унга жавобан бошқаси.

— Жиминглар, охиригача эшитайлик! — деди яна кимдир. — Кўрган-неттганлар бордир, ахир?!

— Кўрмадим, эшитмадим, билмадим-м!..

Зиёлибашара басавлат мўйсафида қўли кечагина ҳалолланган тўйболадек бўйрасимон тўқилган сарфимтири шляпаси билан икки қўллаб қорнидан пастроқни панаалаб тутиб олган, кенг пешонасида ҳосил бўлаётган зера-зера тер томчилари узун юзидағи ажин ариқчаларидан даҳани томон қувалашиб оқиб тушар, афтидан бояги таҳликаси чандон ошган, қочар жойи қолмаган ўғридек қути ўчган эди.

— Э, бирор сиззи айблавоттими?! — жеркиб ташлади ўрта ёшлардаги дехқонбашара киши.

— Машинаقا қўёнюракларнинг бўйнига илиб юборавериш керак, ўзи!.

Зиёлинамо мўйсафиднинг эсхонаси чиқди, шўрлик, башанг кийингаи, тилла тишлари ярқираган олифта йигитнинг безбетларча дағдағасини эшитиб, азбарой тиззалири букилиб кетди ва титраб-қақшаб жуфтакни ростлади. Семиз юзли эркак ўқищдан қолмади:

— Ё-ши саксон икки-да-а!..

Тўнғич поччаси Ҳожибой кўнчи дом-дараксиз кетганида эллик иккода эди... Ёмғир эзиб, шивалаб ёғаётган, ер пилч-пилч лой. Фозилбек иттифоқо Зумрад опасиникига кирдию, жанжалнинг устидан чиқди. У опасининг ҳовлисига чақирмай-нетмай кириб бораверишга одатланган эди, ойнаванд равонга яқинлашганида поччаси опасининг сочидан чанглаб-юлқиб дўппослаётганига кўзи тушди. Фозилбек поччасининг анчайин «ичимдагини топ» хилидан, ҳатто писмиққина эканини билардиу, бу қадар... у кўзларига ишонмади, «Опам бу қадар жазога лойик не гуноҳ қилдийкин?!» деган таҳликали савол кўнглини чўғдай куйдириб ўтди. Ҳожибой кўнчи қўққисидан пайдо бўлган қайнисини пайқамади чоғи, яланг оёғи билан хотинининг қорнига тепди, опаси буқчайиб инграб юборди. Фозилбек ўзини йўқотиб қўйди, икки ҳатлаб равонга чиқди ва аччиқ устида поччасининг жағига мушт туширди. Ҳожибой

кўнчи латта ва жонсиз танадек учиб бориб, сим кара-
вотнинг остига узала тушди.

Қандай ҳодиса юз берганини Фозилбек шундан ке-
йингина пайқади, фахмладио, равондан ўқдай отилиб
қайтиб чиқди, соchlари тўзғиган, чиройли юзи қонта-
лашган опаси кавушандоз эшигини тақа-тақ зичлаб,
укасининг йўлини тўсди.

— Отамга айта кўрма! — деб худонинг зорини
қилиб ёлборишга тушди.

Фозилбек еб юборгудек важоҳатда опасига ўқрай-
ди.

— Нима бўлди? Нега урди?! — деди у ҳамон «айб
опамда» деган хаёлда.

— Доим шу!.. Ичди дегунча калтаклайди, — опаси-
нинг кўзида ёш қолмаганди, лекин у йиғлаётган, йифи
аралаш зорланаётган, зорланиш аралаш ёлбораётган
эди. Ҳиқиллади: — Дамим ичимда, кимга айтаман, ука?!

Зумрад уввос солиб юбормаслик учун кафтининг
қиррасини оғзига тиқди, тишлади. Фозилбек опаси-
нинг бармоқларида янгигина қотиб қолган қон излари-
ни кўриб, сесканиб тушди. «Онамнинг бармоқлари бу!»
деб юборди, ҳўй, алазамонда ўлиб кетган онаизорининг
бармоқлари зирқираётганини аниқ-тиниқ кўнгли сез-
ди, йиғлаб юборай деди, опасининг қўлларини, бар-
моқларини ялаб-юлқаб, айланиб-ўргилиб кўзларига
суртгиси келдио, Зумрад айттан «янгилик»ни эшитиб
баданига титроқ югурди.

— Бир оғиз айтмайсизми! — ҳамон ҳовуридан туш-
май жеркиди у, аламидан инграгудай афти бужмайиб.

— Асли онам раҳматли рози бўлмагандилар, шун-
га... — пиқиллади опаси.

Ана, холос... Раҳматли онам рози бўлмаган, опам-
нинг ўзи норози, Ҳоживой кўнчининг ҳам кўнгли
йўқdir, ҳойнаҳой?.. У ҳолда кимга керак бу оила?
Оилами, ўзи бу?!. Ё, худо розимикан шу оиласдан?..
Опаси билан поччасидан туғилган икки қиз, бир ўғил
қисматига худо пошшоми?.. Нега энди ҳамма қилғи-
ликни қилиб қўйиб, буёғини худога ташлаб қўямиз?..
Бир касофатта йўлиқсак худодан кўрамиз, тақдирин азал-
га ағдарамиз...

«Дамим ичимда» деди опаси, демак, бир умр ич-
этини еб кемириб яшайди, не боислардан шу эрга
рўпара келганини тушуниб-тушунмай ўтади дунёдан...
Яна қанчадан-қанча аёллар, қанчадан-қанча эркаклар-
нинг дами ичидаикин?!

Фозилбек йўлакка чиқдию, бошини ҳам қилганича туриб қолди, шу аснода ёнгинасидан ўтаётиб оёғи ча-лишиб кетган поччасига ачинди.

— Тағин ичиб келади, — деди опаси ундан нажот кутиб.

Фозилбек опасига ўқрайдию, индамади, тилини тий-маганида опасини жеркиб ташлаши, «Шу пайттacha сир сақладингизми, ўзингиздан кўринг, бу ёғига ҳам чи-дайсиз!» деб зардасини тўкиши муқаррар эди.

Ховлига чиқди. Осмон тунд, ёмғир эзиб-шиғалаб ёғар, ер билч-билч лой, қўш туп гулсафсар ёнида энгагини муштларига қўйганича чўнқайиб ўтирган Ҳожибой кўнчи тақир бош, ор-риқ бетини қоплаган тиконсимон соқоли қиришиланмаган, уст-бошига ёғаёт-ган ёмғирга эътиборсиз, бир нуқтадан кўз узмай ўти-рар, шу ўтиришида умрида ичкиликни оғзига олмаган, безиён, пажмурда, юввош ва ичи ғам-ғуссаю армон-ларга тўла бечорага ўхшади. Ўшанда у эллик иккida эди...

Бари оиласа кўнгилсизлик оқибати. Кўнгил йўгу, ташлаб кетолмайди. Қаёққа кетади? Кимсан Қосимбек бозорбошининг куёви бўлса! Бола-чақа орттириб қўйган бўлса! Бола-чақасини ташлаб кетибди, деган маломат-ни кўтаролмаса!..

Шу-унча ғавғони уйлангунига қадар ўйласа бўлмас-миди?! Энди ўлгунича чидайди, чидаса — олам гулис-тон!.. Бундан фақат ўлиб қутилади...

Фозилбек хаёлинни тифи-парронга солаётган тахмин-ларига нечоғли асос бор-йўқлиги ҳақида ўзига ҳисоб бергиси келмади, балки дам опаси, дам Ҳожибой поч-часини кўз ўнгидан ўтказиб уларнинг мисолида дони-шона ҳукмига якун ясади: беваждан бесабаб жанжал-дан боши чиқмайдиган эр-хотинлар кўнгил қурмағур-нинг аллақаерларида тошдек оғир тутун яшириниб ёт-ганини очиқ тан олмайдилар-да, йўқ, ерлардан баҳона-лар излайдилар, сабаблар топса-топадиларки, «Хоти-нимга ёхуд... эримга кўнглим йўқ!» деган иқрорни тил-га кўчирмайдилар. Бир оғиз шу гапни айтишга журъат тополмай, ичларидан зил кетиб, заҳар-заққум ютиб ўтаверадилар. Бу каби оиласалар дунёning энг хилват ва ташландик манзилига айланади... Оила бошига бундай кунлар тушмаслиги учун эса... чинакам Муносибхон-ларни топиш, муносиби топилмаса... уйланишга ошиқ-маслик...

— Ёш бола йўқолади, саксон икки ёшли қария ҳам

бамисоли гўдак, йўқолиши мумкин, — деди Фозилбек ёнида тиқилишиб турган нотаниш ўспириннинг афтига қарамай. Дедиу, фикрининг давомини ичига ютди: «Эллик икки ёшли эркак йўқолмайди. У оиласидан бош олиб кетиши мумкин»...

Фозилбекнинг тахмини кўп ўтмай тасдиқланди, Ҳожибой кўнчи дом-дарақсиз кетди. Буни опасига очик айтди.

— Опа, кўнчингиз йўқолмаган, кетган, тушуняпсизми, бу оиласада ортиқ яшай олмаслигини билиб, бош олиб кетди, — деди.

— Мен у кишига ёмонлик қилмаган бўлсам?..

— Гап ёмонлик қилишда эма-ас, опа, тушунинг...

Опаси гапни уқмади, уқмагани етмагандай, «Вой, бегим»лаб йифлагани Фозилбекка нашъя қилди. Қосимбек куёвини топиш илинжида қанча одам ёллади орқаваротдан казо-казоларни ишга солди, амали унмади. Ҳозир йўқолган одамлар астойдил суриштирилса Чойхона орқали топилади, дейишади, поччаси йўқолган замонларда бунаقا Чойхоналар расм бўлмаган... Хуллас, Ҳожибой кўнчи на ердан, на кўқдан топилди. Дунёнинг мири камаймади... «Кўнчи тўғри қилди» деди Фозилбек ўзича, лекин бу фикрини ҳеч ерда тилига кўчирмади.

Поччанинг йўқолмагани, балки бош олиб бадар кетгани етти йилдан кейин тасдиқланди — Ҳожибой кўнчининг хастахонада ўлгани ҳақида хабар келди.

Тиригида йўқолган одам ўлганида топилди...

Опаси аза очди, «Вой, меҳрибоним!»лаб етти маҳаллага бўзламаса-да, барча расм-руссумини адо этиб, уч қоракўзининг отасини тупроққа қўйди... Фозилбек янги ҳосил бўлган дўнгликка қабр шаклини бериб тупроқ тортаётган гўрковнинг чириб, увадаси чиққан кўйлагидан ноёб ҳикмат топмоқчилик анчагача кўз узмади... Тунд осмон, зах ҳаво, ёмғир эзиз-шиғалаб ёғмоқда, ер пилч-пилч лой, кўш туп гулсафсар ёнида тақирбош, соқоли ўsicк, қоқ суюк Ҳожибой поччаси пажмурда гавдасини обкашдай эгиг қон туплаб, чўнқайиб ўтирибди. Маъюс, беозор, кимсасиз... Ўзига муносиб аёлни топганмикан?.. Ё шу ҳасратда ўтдими, шўрлик?..

Ўшанда катталар Ҳожибой кўнчини топиш учун кўпроқ чопарлар ёллашмади, жилла қурса, бозорбошининг шаънига иснод, деган мулоҳазада манавиндақа эълонлар ҳам илишмади...

— Ол-а, саксон бешни уриб қўйган одамга шунча
ралвами?!.

Фозилбек бир неча одамни четлаб-оралаб дарвоза
томон интилдию, ортиқ силжий олмади, лекин ҳар
қалай, эълондаги ёзувга кўзи ўтадиган масофага етди.
Ўқиди:

— Бармоғида қалин тилла узуги бор. Кимда-ким
учратгудай бўлса...

Фозилбек ўзи учун овозини пастлатиб ўқиёттанига
қарамай, унга қулоқ солаёттганлар кўпчилик экан, улар-
дан бири хаҳолаб кулиб юборди.

— Гап бўёқда экан-да! — деди ўша одам тўдадан
ажраб чиқишига уриниб.

— Бўлмаса-чи, окоси! Тилло узуги демаса кампир-
шонинг ўзи кимга керак?!

Издиҳом орасида кимдир ҳўнграб юборди. Фозил-
бек атрофига аланглаб ўша одамни излади, излаётиб
ўзидан икки одим нарида паст бўйли, елкаси дўнг,
юзи-манглайнин тарам-тарам ажин қоплаган кекса...
«Чолми, кампирми?» деган ўй кечди хаёлидан. «На
эркак, на аёлга ўхшайди!.. Қадди дол, бош яланг, бети-
ни...» Фозилбек беҳад таажжубда эълонга қайта кўз
югуртириди. — Бетидаги ажинни ёзмабди, «Вон Суу»
деган, холос... Вон Суу — эркакми-аёлми, ўзи?.. Ўқима-
ганлар!.. — гудранди Фозилбек, таъби тирриқ бўлиб.
Атрофга аланглади. Ҳамманинг кўзи эълонда... Узоқ-
дан, «Кўрмадим, эшитмадим, билмадим!» деган таниш
овоз элас-элас қулогига чалинди. Фозилбек рўпарасида
ўзига илжайиб қараб турган кимсага разм солди. «Вон
Суу — мана шу!» деган ўй кечди кўнглидан. Худди
ўзи!.. Фозилбек қариянинг юпқа ва униқкан ёмғирпў-
ши остидан туртиб чиқсан буқри елкаларига, яноқ ва
жар суякларию уларни қоплаган салқи афтига, ич-
ичига ботган бит кўзларига, косовдай қорайган қоқ
суяқ билагига, бармоқларига, ҳатто... кўксига кўз қирини
ташлади — қариб-чуриган тақдирда ҳам аёллик алома-
ти сезилади-ку!.. Фозилбек ҳарчанд нигоҳини югур-
тирасин, уриниши беҳуда кетди, ноилож, бошини хиёл
энгаштириб, гап қотди:

— Бозорга тушибсиз-да... Б... б... — у на «бобожон»,
на «бувижон» деярини билмай тилини тишлади. Рўпа-
расидаги қария ҳамон тиржайганича, кутилмаганда те-
тик ва бардам товушда гапирди:

— Бу ерларда юриш жонимга тегди. Хўп юрдим,
улгудай зериқдим, кетар чоғим етди-я, ҳаҳ-ҳ!..

— Нега зерикасиз, қандай қилиб?

Фозилбек бир қатор саволни қалаштириб ташла-
моқчи эди, бирдан, «Отам зериккан!» деган фикр тун-
да учган юлдуздай күнглиниң бир чеккасини ёритиб
үтди. «Хойнаҳой, отам ҳам бир ёқларга бош олиб жұнаш
ниятидадирлар?.. Уйға қамалиб... шунинг үзи йүқолиши-
дир, балки?.. «Ичим бўм-бўш» дебдилар... Қирқ йил
бозорга катталик қилган, егани — олдида, емагани —
ортида бир одамнинг ҳам ичи бўшаб қолиши мумкин
экан-да!.. Одамнинг ичи бойлигу буюм билан тўлмас
экан-да?.. Ичи кимсасиз биёбондек ҳувиллаб қолган
одам бозордан, бозорда орттирганларидан-да бошқа-
чароқ яна нимагадир муҳтоҗлик сезар экан-да!.. Қаёққа
бош уради у, кимдан, нимадан топади тасаллини?.. На-
ҳотки, Диёрбекнинг бир оғиз ўйловсиз гапи шу қадар
оғир ботган бўлса?.. Ёхуд Диёрбек айтмоқчи, Қосим-
бек бозорни эпақага соладиган амал, чора изляяптийми-
кан? Ёхуд... ким билсин, ер остида ғимирлаган илонни
биладиган Қосимбек эл-улуснинг пароканда аҳвол-ру-
ҳиясини кўриб гангид қолгандир?.. Бу аҳволда ҳарчанд
чиранмасин бозорни изга солиб бўлмаслигини англаб
етгандир?.. Бозор жонга текканда... кўз очиб кўрган
аёлининг дийдорини қўмсаётгандир?..

Кўмсаш унда бурч туйғусини уйғотган, бозордан
топмаган тасаллини отаси кенжасини уйлантириш эва-
зига топмоқчи... зеро, тирик бандаси учун ўтганлар-
нинг руҳини шод қилишдан кўра улуғроқ тасалли йўқ
дунёда. Айниқса, ёруғ дунё ташвишлари олдида ўз ожиз-
лигини тан олган банданинг охиратга ишқи ортади...

— Тери борми?

— Кўй терисини оламан!..

— Олаверинг, афтиңгизга ўзим тортиб бераман...

— Бошингта соламан!..

— Бетингта тери қоплаб олсанг, бундан оғирроқ
гапларга ҳам пинағингни бузмай юраверасан!..

— Топган шакарингни еяверасан!..

— Хижолат нимайканини унутасан!..

Шу пайт талотўп аралаш ур-йиқит қўпди. Фозилбек
муштлашув бошланди деган хавотирда нима қиларини
билмай қолди, ёнида турган қария, «Тери келди» деб
уни тинчлантириди. «Қандай тери?» деб сўрашга оғиз
жуфтлаб улгурмай, дарҳақиқат, издиҳом орасида мушт-
лашув эмас, алланиманинг талашуви забтига олди. Зум-
да давра ҳосил бўлди, бир аёл кўтариб келган қўй
терисини икки-уч шоввоз ерга тўшаб нархини чиқа-

ришга киришиб кетди. Қаердан дир пайдо бўлган бир гала қора қарға кимошибди савдосини қизитган терифуруш йигитлардан бирининг бошига қўниб, қулоғини чўқилашга тушди. Ерга тўшалган терининг савдосини пишириш кўйидаги терифуруш йигит буни пайқамади.

— Намунча терини талашмаса? — деб ҳайронлиги ни яширмай қизиқди Фозилбек.

— Мўмай даромад қолади, — деди кимдир.

Қария ҳиринглаб қулди.

— Даромадидан ҳам кўра, бозорда бетига тери тортгандарнинг ошиги олчи!.. Бозор шуларники бўлиб қолди-е!..

«Бозорга мослашиш учун бетига тери қоплаши кепрак экан-да, одам», деди ўзича Фозилбек ва хаёлан каашф қилган ихтиросини дилига туғиб, қулоғини қариянинг оғзига тутди, шунда унинг ёмғирпўши остидан кийган қора баҳмал камзулида алазамонлар кўп болали оналарга бериладиган қатор-қатор нишонларни эслатувчи тақинчоқларга кўзи тушди, «Кампир!» деб юборди саноқли дақиқалар ичидаги иккинчи «кашфиёти»дан севиниб.

— Аллақачон жўнаб қолардиму, дарвозани очиб беришмаяпти-да, яшшамагурлар!

— Қайси дарвозани? — астойдил ҳайрон бўлиб сўради Фозилбек.

— Анавини! — деб кўлинини чўзиб кўрсатди кампир темир панжарали дарвозани.

— Мен очиб бераман, ўзим ёрдамлашаман, — деди Фозилбек куюнчаклик билан.

— Сенми?.. — Кампир рўпарасидағи йигиттга ишонқирамай анграйди-да, бирдан авзои ўзгарди. — Аллақачон жўнаб кетардиму, буёқда юмуш кўпайиб кетди-я!

— Қанақа юмуш? — Фозилбек сўради, ичиди «Тайини борми, ўзи!» деб кўйди.

— Юмушларнинг юмуши-я, хаҳ!..

— Айтинг, қандай юм... — Фозилбек кампирнинг кўзида шумлик аломатини пайқаб, жим бўлди.

Кампир ўргимчак уясидай тарам-тарам ажин қоплаган қоп-қора башарасини Фозилбекнинг бетига яқинлаштириш мақсадида оёғининг учига туриб қаддини чўзди, кафтининг сирти билан кемшик оғзини паналади-да, аччиқ аlam аралаш шивирлади. Шивирладиу, унинг сўзини англаб бўлмади, кампир ўқчиди, йўталди, томоқ қирди. Афти баттар бужмайди.

Үйлаб күрса, янги туғилган дақиқаларида у ҳам арзандалик гаштини сурган экан. Кенг ва мутлақо ёт бүшлиқни бошига күтариб «инга»лаётіб нафас ололмай қолганида кимдир думбачасига авайлаб шапатилаған, шунда у яна овозининг борича чириллаб-тантығланып йиғлаган, момиқина думбачасини эркалаб сийпапашгани ёқиб қолган шекилли яна нафаси ичига тушшиб кетган — яна ёнбошига устма-уст шапати тушган, у яна кенг, ёруғ хонани бошига күтариб «инга»лаган, шунда, нимадир бўлдию, у дағънатан ўз товушига қулоқ согиси келди: қандай қилиб йиғляяпти, овози нечун бу тахлит пастлашиб-баландлашяпти, нима истаб йиғляяпти, нега уни йиғлатишяпти... Ахир, у илгари — сув зирҳи орасида ётиб сира товуш чиқармаган эди, ҳеч кимса уни шапатиламаган, кўзи бундайин ёруғдан қамашмаган ҳам, фақат... фақат Фозилбек боя бўйнидан-ҳиқилдоғидан бўшалган муздай ва узун тасма энди белига чирмашганини, тепасида гирдикапалак бўлаётгандар ҳарчанд уринмасин шилимшиқ тасма унинг баданидан ажрагиси келмаёттанини пайқади, пайқадиу хийлагина тик йўлдан қадами тобора жадаллашиб бораёттанини, эниб боргани сайин белидаги тасма сириб боғланган қайишдек тортилаёттанини сезди — у мушкул аҳволда қолди — йиғисига қулоқ солишини унугтани майлия, беҳад нишаб йўлда туриб қолганига, шу боис истайдими-йўқми, шу йўлдан пастта энишга маҳкумлигига, бу ёқда тасма таранглашиб, ҳатто чўзила бошлаганига тушунолмади, мудроқ ва уйқусираган бир алфозда кўз ўнгидаги ям-яшил ҳошияли белбоғ тушига кираёттган тасмани силтаб, тортиб юборди.

— Во-оҳ-х! — деди кимдир инграб. Овоз жудажуда таниш, қадрдон, шундан бўлса керак, унинг мурғак вужуди ёмон ўртанди ва қандай бўлмасин ўзини тўхтатиб қолиш илинжида бошини орқага бурдию... ям-яшил ҳошияли узун тасманинг бир учи сандиқсимон кўкиш қути қиррасига илинганини кўрди. Ёнбошига нақшинкор ёзув туширилган қути кўринишдан қофоз күшдай енгилга ўхшади, шунинг учунми, у бир силтос билан белбоғни илинган жойидан бўшатиб олмоққа уриндию, бари аксига олди — у белбоғни силтаб тортган замони вужудига юргурган оғриқнинг зўридан қадам босолмади, уни ўчди, минг бир уқубатда мадорини жамлаб, кўкиш қути томон талпиндию:

— Оёғимни эзіб юбординг, Фозилбеким!.. — деган дардли ва мажолсизлик билан айттылган нола аниқ-равшан эшитилди.

У ўзининг фозиллигини дархол фаҳмламади, не сабабдан унга «Фозилбек» исми раво кўрилганини, унинг шахси камолига фозилликнинг нечоғли дахли борлиги ни ҳам билмади. Ўша топда бу исмнинг мағзини чақиш билан овора бўладиган аҳволда эмас эди, балки, «Оёғимни эзіб юбординг!» деган нолищдан юраги қаттиқ увишиди ва шошилинч чора истаб оёғининг остига қаради. Караган замони беҳад ҳолсизланди, ранги докадек оқарган аёлнинг сўлим чеҳрасида ҳаёт аломати сўниб бораёттанига кўзи тушдию, сапчиб ўзини орқага тортди. Чорасизлик аралаш хижолатдан ичига ўт тушди, азбаройи ёниб кетаёзди, суяб турғазиши умидида аёлнинг тепасига энгашди, энгаша туриб нигоҳлар тўқнашди: муштипар аёлнинг нурсиз боқишиларида қотган дарда ва иложисизлик остидан сўнгсиз бир мамнуният, шукроналик аломати балқиб турарди. Фозилбекни ана шу мамнуният ва шукроналик шарпаси чалғитди. Устигаустак аёл лабларини элас-элас қимиirlатиб пицирлади:

— Боравер, қўзим... Мен рози... Бошинг тошдан бў... син, илойим, Фозил...

Фозилбекнинг тили калимага келмади. У бир оғиз илиқ, сўз айтиш илинжида, лоақал мушфиқ аёлнинг қулоғига шивирлаш истагида чўк тушди, энгашди, энгашаётниб, «Ой қўнсин-а, бошингта, кун қўнсин-а, бошингта» деган хазин хонишни эшитди, эшитдию бошинни кўтариб, атрофга аланглади, ким хониш қилганини тополмади, «Сиз айтдингизми, она?» деб сўрамоқقا лаб жуфтлаб оёғининг остида беҳол ёттан аёл тепасига қайта эгилдио, «Фотма хола!» деб ҳайқириб юборишдан ўзини базур тийди, сўнг ёлборгудай товушда аста шивирлади:

— Фотма хола... бундай қараманг, холажон...

Фозилбек болалик кезлари қўшнилари Манзура амманицида оқсочлик қилиб умр ўтказган пак-пакана, калладор,mallасимон юзи чўзинчоқ, рўмолининг остидан кумушдай оппоқ сочи кўриниб турадиган, ўрдакка ўхшаб лапанглаб қадам олишини кўрган болалар қиқирилаб куладиган Фотма холага ҳар сафар рўпара келганида ҳайқиқаниданми-бошқаданми, бирдан ўзини чеккага олар, холанинг чуқур-чуқур кўзлари тубида унсиз изтироб шарпасини кўриб ачиниб кетар, «Онамнинг кўзларида изтироб бўлмаганмикан?» деган ўй унинг

тасаввурига муҳрланган, бунга сайин холага яхшилик қилгиси келар, бир сафар хола бувисининг рўпарасига ўтириб олиб эснайверган-эснайверган, эсноқдари орасига ҳиқичоқлар қўшилган, сўнг «Кинна кириди, кампир!» деган, бувисининг гапи билан Маствора опачаси ўчоқдан бир коса кул келтирган, Фотма кинначи (маҳалланинг кинначиси эди, раҳматли) кул устига бир бурда нон қўйиб, устидан рўмол билан ўраган ва ҳосил бўлган тутунчани бувисининг гоҳ бошига, гоҳ елкаларига, гоҳ қорнига теккиза-теккиза дам соглан — буларнинг барини Фозилбек бир чеккада чўк тушиб, ўз қўзи билан кузаттан, айниқса Фотма холанинг мириқиб, оғзини карнайдай очиб эснашларига ҳаваси келган, айниқса... Фотма холанинг косали тутунча тутган қўлига, бармоқларига қараб ҳайрон қолган... кинначи кампирнинг бармоқлари қиз болаларнидек беажин, силлик, ингичка ва узун-узун эди... «Фотма опа мендан а-анча катта-а» деганди бувиси, Фозилбек шу гапни эсладию, бувиси билан Фотма холанинг бармоқларини қиёслади... бувисининг «қари» ва «толикқан» бармоқларининг ёнида кинначи кампирнинг бармоқлари... бувисининг сири нимада экан?..

Фозилбек хаёлини жамлаб улгурмай, Фотма хола муолажани тутгаттан ва ҳомуза торта-торта чиқиб кетаётганида бувиси унга танга узаттан, Фотма хола бир нималарни пичирлаб юзига дуо тортган, сўнг қарамайнетмай тангани енгиз, қора баҳмал камзулининг ён чўнтағига солиб қўйган, ўрадак юриш қилиб дарвоза томон кеттан — ўшанда бу манзарани мўлтираб кузатиб турган Фозилбек кинначи холага баттар ачинган, хола кўчага чиққан заҳоти бувисидан, «Фотма холанинг болалари йўқми, буви?» деб сўраган, бувиси чаккасини қисиб танғиган рўмолини ечаётиб, «Фотма опа эр қимай ўтди» деганини эшитиб, бу гапнинг маънисини тушунмаса-да, юраклари эзилган ва тинчлик бермаётган ачинишини ювишнинг бирдан-бир чораси холага пул бериш деган ўйга бориб бувисидан танга сўраган. «Тангани нима қиласан?» — ҳайрон бўлган бувиси. «Фотма холага ачинвомман», деган Фозилбек. Орага Маствора опачаси суқилган: «Ачинсанг, Фотма кинначига уйланақол!» — дегану, укасининг жигига тегиб қочган. Фозилбек пастак узум ишкомлари орасини гир айлантириб опачасини қувлаган, тутолмай ала-мидан йифлаб юборган. Чакак уриб невараларини тинчтолмаган буви ниҳоят: «Ма, танга, Фозил, ма, ол!» —

деб чақирган. Фозилбек қувишдан тұхтаб бувисидан тангани олган. Шунда бувиси: «Фотманинг киннасими-нан катта бўлгансан, ўзинг, болам, берсанг-берақол», деган. Фозилбек тангани чанглаб юриб неча кунгача йўл пойлаган, ҳар сафар тангани чангллаган кафтчаларидан тер қуилиб оққани шундоққина эсида... лекин ҳар сафар холага рўпара келганида унга пул узатиш тутул, салом беришга юраги бетламаган, улғайиб бирорларнинг кўзидағи мунгдан ҳайиқмайдиган ва бемалол хайр-эҳсон улашаверадиган бўлгунига қадар Фотма хола бандаликни адо этиб улгурган...

Фозилбек, «Фотма хола хиргойи қилмас эди-ку», деган ўйга толиб улгурмай болалиқдан ҳамроҳ армонларини эслади-да, ён чўнтағига қўл суқиб ҳовучига сиққанича танга олди. Тақир ерда ўтирган онаси, онаси эмас — Fotma хола — қандай қилиб Fotma хола бўлсин?!! «Мени Fotma хола туққанида эди, онам ўлиб қолмасдилар, Fotma холанинг ўғли бўлсан у қовоғини солмай, кулиб юрар эди...» деб ўзича кў-ўп хаёл сурар эди Фозилбек болалигида, лекин... дунёдан эр қилмай ўтган, шу боис фарзанд кўрмаган ва шу боис қари бармоқлари маъсума қизларнидек силлиқлигича қолган кампир қандай қилиб Фозилбекка исм қўяди, қайдан келиб унинг қулоғига ниятини хиргойи қилиб қуяди, бордию, шу аёл Fotma хола бўлса, у ҳолда онаси қани, онаси қаерда, Фозилжоннинг?!

Фотма хола нега зрга тегмаган?.. Эҳтимол, тенгини, муносибини топмагандир? Ундей деса, у замонлар, ҳатто ҳозир ҳам қизлар эр танламайди, йигит — танлайди, қиз жазога маҳкум гуноҳкордек кўнади-кетади...

Фозилбек ҳаддан ташқари ўйловли одам бўлиб вояга етганини онасининг қорнидаги улғайиш лаҳзаларидан, ўйловлари бошқаларникига сира ўҳшамаслиги сабабини туғилиш онларини тўлдирган ҳаяжон ва аянчлардан кўради. Ҳомилалик ва туғилиш онларини гўё ўзи четдан туриб кузатган одамдек тасаввурида гавдалантириши ҳам ўйловларининг аллатовулигидан эди. Кўз ёриш асносида омонатини топширган онаизорига қанчалик ачинса етти ёт бегона Fotma холани ҳам юраклари бирдек эзилиб-увишиб хотирлаши шундан эди.

Хуллас, у хаёлига тирғалган ажабтовур ўйлар ечимларини ўйлаб улгурмай ҳовучидаги тангани шовуллатиб аёлнинг этагига тўқди. Тўккач, садақа берган пайти

кишининг кўнглига оралайдиган мамнунлик эпкинидан енгил тортиб улгурмаган ҳам эдик, аёл базур судралиб борди-да, биқинига сержило нақш ўйилган кўкиш қутига узала ётиб, ўнг кафтини кўксига оҳиста қўйди. Бу манзарани кўрган Фозилбекнинг юраги ёмон увишиди, у аёлнинг муддаосига фаҳми етмай қути томон талпинди, талпинган жойида қутининг узун бандига қоқилиб, муккалаб йиқилди. Манглайи қутининг қиррасига, сўнг заранг ерга қаттиқ урилди, азбаройи зарбнинг зўридан миясининг ичи ғалати шовқин-суронга тўлиб кетди, кўз олди қоронгилашди, ўзини кўлга ололмай қад ростлаш илинжида фимиirlаётганида таниш, мунгли товуш қулоғига сехрли оҳанг бўлиб қуйилди:

— Йигит ўлма, бало кўрма... Йигит ўлма, бало кўрма...

Фозилбек бир зум ҳушёр тортиб кўзи равшанлашди, кейинги оҳанг миясидаги шовқинларни қувиб чиқарди:

— Ой қўнсин-а, бошингга... Кун қўнсин-а, бошингга... Ой қўнсин-а, бошингга...

Фозилбекнинг шуури бирам сокинлашди, заранг ерга йиқилганини ҳам, манглайнини қаттиқ, урганини ҳам унуди, ўзига қайта жон берган мунгли, лекин сехр тўла овозга жавобан оғиз жуфтлаган эди, улгурмади — отаси Қосимбек бақувват қўлларига кўтариб олиб, уни бағрига босди. Отаси гезаридек кеттан лабларини қимтиб, бағридаги норасидани тумонат одам назаридан эҳтиётламоқчидек туртиниб-суртиниб четлана бошлади. Фозилбек бетини отасининг кўксига босаётуб хотин-халажнинг уввос солиб йифлашидан чўчиб бош кўтарди, бироқ аёллар томонга қарай олмади, сандиқсимон кўкиш қути бирдан ердан узилганини ва кўча тўла издиҳомнинг елкаси узра сассиз-несиз лапанглаб узоқлашаёттанини кўрди.

Отаси, унга қўшилиб Фозилбек суратдек қотди-қолди. Фозилбекнинг ичи таталаб кетди, у отасининг қоя тошдек қимир этмай туришидан норозиланиб, силтаниб-тиричилаб ерга тушди, оёғи ерга тегар-тегмас кўкиш қути томон чопқиллади. Издиҳом орасини ёриб ўтиб югура-югура кўкиш қутига етса, қути ичига ётиб олган аёлнинг яна бир оғиз сўзини жон қулоғи билан тингласа, ўзи ҳам нимадир деса... бироқ у тошдай қаттиқ, темирдай совуқ чангальдан чиқа олмади ва ала-мидан ўксиниб-ўксиниб йифлагаб юборди. Ёш тўла кўзларини артмай ортига ўтирилди ва... отасининг нигоҳида уни ражиб ташлагудай разаб аралаш таъна-иддоа ёлқи-

нини кўрди ва юраккинасининг энг чуқур ва кўз илғамас тубида мудом симиллаб азоб бергувчи оғриқли бир туйғу пайдо бўлди...

Отасининг ўша пинҳоний норизо нигоҳи унинг баданини тилка-пора қилиб юборди, кўз ўнгидағи ёруғ олам зимистонга айланди. Хижолат, гуноҳкорлик ҳисси елкасидан эзид туғди, бўйни қисида.

Унинг арзандалиги онажонининг кўз юмиши билан барҳам топган эди. Қачон, қандай вазиятда бўлмасин, отасининг нигоҳида таъна, дашном, иддао шарпасини сезса ўзининг айборлигини эслайдиган, кўнглининг туб-тубида мустаҳкам уя курган, унинг инон-ихтиёрию хаёлларини сира ўз хаёлларига қўймайдиган ўша оғриқли туйғу — гуноҳкорлик ҳисси уни нафақат отаси ва оила аъзоларидан, балки ҳаёт оқимидан четта улоқтириб ташлагандек, дунёни мутлақо ўзгача идрок этадиган одамга айлантириб қўйгандек эди...

8

— Қадрияни чақир, бу укам билан ёймага бориб келсин.

Фозилбек шундагина баркаш юзли бақалоқ хотин қироатхона мудираси эканига ақли етди. Мудиранинг мовий кўз аёлга берган топшириғини эшигтиду, қулоги том битди, кўз олди қоронғилашди. Омад шу қадар қўш қўллаб кулишини кутмаган эди у. «Ҳусайниси...» деб юборди ичида. Бу оҳангдор сўз куйига шу қадар меҳрибонлик ва бокира бир туйғу жо бўлиши мумкинлигини ўйлаб ўйига етолмаётган эди. Энди эса шу қадар меҳрибон қиз билан танишади, суҳбатлашади, бирга бозор айланади!.. Қадрияй китоб танлайди, Фозилбек ҳақини тўлайди, сўнг китобларни кўтаришиб, қироатхонага бирга қайтади, сўнгра...

У кенг ва мутлақо ёт бўшлиққа чиқиб қолганида, «инга»лаб дунёни бошига кўтарганида димогига жондек ширин илиқ, бир нафас урилган, бунинг роҳатидан энтикиб кетган, шунда думбачасига шапатилаб, уни такрор ҳушига келтиришган, бояги жондек тотли нафасни туйиб бутун вужуди, борлиғи беҳад роҳатланган, аъзои баданидаги арзандалик майллари илоҳий фароғат лаҳзаларидан... сўнгти марта баҳра олган эди. «Ҳусайниси...» деган сўзни эшигтганида тотли ва армонли хотирага айланга ўша олис ва унутилмас ҳолат айнан такрорлангандай сезди ўзини...

Фозилбекнинг ичи таталаб кетди, тезроқ Қадрияни кўргиси, унинг оғзидан чиқадиган ҳар қандай сўзни жон қулоги билан тинглагиси келди. Қадриянинг лутфи унга онасининг эркалашини эслатди. Онаси омонатини топширган онларни, онасидан мерос қолган беминнат соғинч ва шу соғинч-андуҳ туфайли ўзига йўлдош бўлган ёлғизлик туйғусини ёдига содди.

Думбачасига шапатилаб, тепасида капалақдек чарх уриб, алланима балолар қилиб уни ҳушига келтиришиди. У ҳушига келдию, «Қаерга кеб қолдим?!» деган саволдан тасаввuri ёришибгина қолмай, ич-ичидан зил кетди. Ўзини боягина танасини ўраб олган илмилиқ намлиқдан ажраб тушган шудринг томчисидек жудажуда ожиз ва омонат ҳис қилди. Томчига ато этилгандек бир нафаслик умр учун ўйга ботишни арзимас санаб, тасаввурида ёнган чироқларнинг сўнишини ва шу чироқлар қатори ўзининг нафас олиши ҳам сўниб қўя қолишини истагани, истагани сайин тепасидаги меҳрибонлар баттар чарх уриб куймаланишаётганини— хаёлга толгани сайин ўйларига ажабтоворроқ ўйлар қўшилгани, алҳол, умидлари ушалмас армонга айланиб улгургани ва ниҳоят, йифи-сифини, кўз ёшларини қатъяян бас қилгани, мавридини топди дегунча отасининг, уйидагиларнинг назоратидан, таъқибидан қочиб бозорга боргани, паноҳни бозордан топгани, яъни, отанг бозор-онанг бозор қабилида яшаш одат тусига кирган ўша кунларнинг бирида отаси қатори бегона мўйсафид уни тўхтатиб, «Ҳа, меҳрибонингни йўқотдингми, бўтам?» дегани, отаси уни бирон марта «бўтам» деб эркаламагани, бошини силамагани... шуларнинг барча-барчаси унинг хотира лавҳаларига чаракам-чатти ва узуқ-юлуқ чизилган гўдаклик манзарлари эди...

Фозилбек отаси қатори мўйсафиднинг саволини эшитгану, ундан кўз узмай анграйиб тураверган.

— Ота-онасидан адашган болага ўҳшамайди, кўрмаяпсизми, кисавурлик пайида, — деди бароқ қошли бошқа киши.

— Муштдек бошидан-а?!

Ота-она меҳридан бебаҳралик туйғуси Фозилбекка муштдек бошидангина эмас, жуда эрта ҳамроҳ бўлган, онасининг вафотига сабабчи эканидан кўнглининг тубтубига тош ботган айборлик ҳиссига қўшилган бу бебаҳралик унинг кўнглига ёлғизлик туйғусини муҳрлаган эди... Кўнглидаги сарҳадсиз ёлғизлик саҳросида

иккинчи бир киши — Қадрия пайдо бўлиб қолганини унинг ўзи ҳам сезмади...

«Ранги бу қадар тиниқ, чехрасидан бу қадар оқдик ёғиб турган қизнинг қалби ҳам нурга, меҳрга тўла бўлади!» — Фозилбек шунга амин эди, «Бошқача бўлиши мумкин эмас, чунки...» У «чунки» дедио, шундай қарорга келишига жўяли далил-исбот тополмади. Да-лил-исбот излаш ҳақида ўйлагиси ҳам келмади, юрагининг аллақаерларида ҳали танишиб-нетмаган бокира қиздан шубҳаланишни ўзига эп билмади.

«Бўтам» деб мурожаат қилган отаси қатори мўйса-фид ҳам ундан шубҳаланмаган, шубҳалана билмаслик ҳам самимият, меҳр аломати — Фозилбек гўдаклик кезлари айнан шундай мулоҳаза қила олмаса-да, кўнгил қатларида шундайин сезим кўз очган, сезгани учун ҳам, отаси қатори мўйсафиднинг одамларни чалғитиш ниятида, атайин, «Қўйсанглар-чи, бўтамни қорни оғриб қолибди» дея уни кўпчиликнинг таъқиб-эътиборидан халос этишга уринганини тушунган.

Ўшанда ўжарлиги туттанини Фозилбекнинг ўзи ҳам тушунмаган, болалигига борибми, мазах қилаёттан ким-салар кўзига бўйчанроқ кўриниш илинжида дўнгликка туриб олган, «бўтам» дея унинг ёнини олган мўйсафиднинг кўзига қарамасликка уринган, шунда кирза этигини дўпирлатиб сургаб бораётган барзанги кимса уни туртиб ағдариб юбораёзган.

Эҳ-ҳе-е, уни кўп мартараб туртиб ўтишди. Ҳеч ерда у Қосимбек бозорбошининг кенжаси эканини пеш қилмади, аксинча, буни доим яширишга уринди, ҳар са-фар ўзини ўзи ўнглади, ўнголмаган пайтлари дамини ичига ютди.

— Ҳой, етимча, юр, менга ўғил бўласан, — деди бир куни бетини қуюқ ажин қоплаган чол.

— Етим эмасман, — деди Фозилбек чолга ўқрайиб. Нари кетишини мўлжаллади. Шунда елкасига ола хур-жун ортган, билқиллаган ва қорамтири маммасининг учини ток зангини эслатадиган икки бармоғи орасидан чиқариб, сўқимдай ўғлини эмизаётган лўли хотин чолнинг йўлини тўсади.

— И, би-и! Бизди ҳамсоянинг бачаси-ку, бу!..

Фозилбек лўли хотиннинг муддаосини тушунмади, тушунмадио, унинг мулоҳимлиги, меҳрибонлиги шу қадар ёқдики, азбаройи эти жимирлашиб кетди. Назарида бундан мулоҳимроқ, меҳрибонроқ сўз эшитмаган эди. Бутун вужуди билан лўли хотинга талпинди, унинг

маммасини чапиллатиб эмаёттан ва тим қора күзлари билан атрофни олазарак кузатаёттан ўғил болачага ҳаваси келди.

— Йўқол! Йўқол, жодугар! — дея жеркиб, ўқрайиб лўлинни қувиб солди бетини ажин босган чол.

Фозилбек чолнинг ҳам, лўли хотиннинг ҳам асл муддаосини, муҳими, уларнинг қай бирлари астойдил ва бетаъма меҳрибонлик қилаётганини фарқдай олмади.

— Лўли хотинлар жодулаб қўядими, одамни?

Фозилбек Қадрия билан тош йўлни кесиб ўтиб тик зинадан бозор майдони томон тушгунларича жим борди ва тўсатдан қизга шу савонни қотди. Қадрия туйкус тўхтади, кўзини ердан узмай ўйланди, ҳали танишиб улгурмаган йигитнинг бу тахлит фалати саволидан ажабланди. Сездирмайгина кулимсиради.

— Икки-уч кундан буён ёмғир тинмаётган эди, энди қор учқунлаётганини қаранг!..

Фозилбек қизнинг ҳайратига қўшилди.

— Ўзи фаслни фаслдан ажратиб бўлмаяпти-ку. Ҳозир, нима, ёзми, баҳорми, ёки?..

Қадрия очилиб кулди ва бирдан жиҳдий тортди.

— Кеча, аввалги кунлар баҳорли ёз эди, — деди у шумлик қилаётгандек кулимсираб. — Бугун қишли баҳор!..

— Баҳорли ёз... қишли баҳор... Бу қанақаси бўлди?..

— Бозор учун бунинг ажабланарли жойи йўқ...

Қадрия ниманидир айтиб, тушунтиromoққа лаб жуфтлади, назарида эзмалик қилаётгандек туюлди.

Йигит кенг елкаларини тик туттган, лекин бошини бир оз эгиб бораётган ҳамроҳининг паҳтадай оқ, булоқ сувидек тиниқ юзига, бўйнига, оппоқ ва майнин-мулоим бармоқчаларига... қирмизи олмадек яноғига ўринча разм солди. Товушини пастлатиб гап бошлади:

— Болалигимда лўли хотин мени эркалаб гапиргани эсимга тушиб кетди.

— Нима деган?

Фозилбек Қадриянинг савол оҳангида «Ҳусайниси...» деган сўз орқали кўнглига муҳрланган сехрли ҳарорат бор-йўқлигини ўйлаб туриб жавоб қилди:

— Гап нима деганида эмас, энг оддий сўзини ҳам беғуборлик билан, меҳр-муҳаббат билан айта олишида...

Яна пича юришди, Фозилбекнинг назарида қиз бошқа гапирмайдигандек туюлди, «Тўғрими?» дея қайта

сўрашга оғиз жуфтлаганида Қадрияning ўзи тилга кирди:

— Бироқ ҳар кимнинг сўзлаш тарзи ҳар кимга бирдек ёқимли туюлавермайди...

— Мен ҳам шундай ўйлайман, — деб юборди Фозилбек ва очилиб кетди: — Айниқса, аёлларнинг меҳри... Биласизми? Жудаям ғалати бўлиб кетади, одам! Аёл кишининг оғзидан чиқсан бир оғиз меҳрибон сўз дунёни ўзгартириб юборади!..

— Эркакларнинг меҳри ҳам...

Қадрия шундай дедио, «ялт» этиб йигитта қаради, Фозилбек шу боқишининг ўзида қизнинг тароватли нигоҳидаги ҳазинлик ва меҳрга ташналиқ ҳиссини илғади. «Фотма холанинг кўзи ҳам шундай маъюс эди!..» — Фозилбек оёғининг учигача жимиrlаётганини сезди, бармоқлари қалтирай бошлаганидан қўлларини орқасига яширди. «Қадрия, яна бир қаранг!» деб илтижо қилишдан базўр тилини тийди. Қизнинг тирноғи этига қадаб олинган бармоқлари элас-элас титраётганини пайқади, нигоҳи қизнинг билаги, бўйни, юзи бўйлаб кезинди, мутаассир бўлди. «Юз-кўзи, қўллари бу қадар оппоқ қизнинг кўнгли ҳам ёп-ёруғ бўлади-а?..» Фозилбек бу саволини овоз чиқариб айтдими-айтмадими — ўзи ҳам сезмади. Қизнинг елкаларидан тутиб, уни ўзига қаратмоқчи бўлди, қўлини тийди.

Ёймачилар қатори узоқ эмас эди, Фозилбек йўл кўрсатмаса-да, ҳамроҳининг ўзи Султон тилла турган томон юраётганини пайқади.

— Икки ҳафта бурун келиб кўргандим, — деди Қадрия, — донишманлар ва инсон руҳий оламига доир дуруст китоблар бор эди.

— Қиммат сўрадими?

— Сал...

— Китоб сотиб олиш учун пул ажратишадими? — саволга тутди Фозилбек. Қадрия синиқ жилмайди.

— У ҳолда қаердан оласизлар?

— Инсофийлар ташлаб кетишади...

Фозилбек қулогига ишонмай «Чинданми?!» деб юборай деди, Қадрия худди ҳеч нарса демагандек бамайлихотир бораётганини кўриб, индамади.

Қироатхона ходимаси Фозилбекни эргаштириб келганини кўрган Султон тилла ҳайрон бўлди. Фозилбек у билан салом-алик қилгунча Қадрия тахлам-тахлам китобларни бирма-бир қўлига олиб варақлашга тушди. У қачон кўзойнак тақиб олганини Фозилбек сезмай қол-

ди. Йигитнинг назарида Қадрияning чиройига чирой кўшилган, у янам жозибалироқ кўринаётган эди.

— Йигит, танланг, — деди Султон тилла, китобга харидор топилганидан жониқиб. — Бунақа китоблар ҳозир босилмайди.

— Ўзлари яхши тушунадилар, — деб Қадрия учун жавоб берди Фозилбек, сўнг қиз китобларни саралаётганини кўрди-да, кўтара савдога ўтди: — Қадрияй, танлаб ўтирунг, ҳаммасини оламиз.

— Й-ў-ў... — деб қад ростлади Қадрия. — Ҳаммаси шарт эмас.

— Китоб ортиқчалик қилмайди.

Қадрия қизариб кетди, ҳамёнини пайпаслаб ўнғай-сизланиш сабабини яшиrolмай гудранди. Фозилбек буни пайқадио, ёнидан пул чиқариб Султон тилланинг кафтига тутқазди.

— Қанча? — деб сўради у.

— Биз кеттач, санайсан, — деди кулиб Фозилбек.

— Пулни харидорни узоқлаштиrmай санаща ҳикмат кўп, — деди ёймачи, — ердан топсанг ҳам санаб ол...

— Манавиниям қўшинг, — деди ҳамон хижолатдан нима қиласини билмай турган Қадрия. Султон тилла қизнинг қўлидаги пулга қаради. Фозилбек қизнинг кафттига тугилган пулни қайтара туриб Султон тиллага хўмрайиб, деди: — Ҳар қалай пистачилар берадиганидан кўпроқ, оғайни. Бўёғи кўтара савдо бўлди. Китобларинг қироатхонага кетди. Савобга қолдинг, тиллавой!

Ёймачи йигит аввал норозиланди, сўнг «Майли, сиз учун майли» деб, енгил тортди, қўлидаги пулнинг чўғини чамалаб жилмайганича, ён киссасига урди.

Фозилбек китобларни ўзи кўтарди. Қадрия тоғ, ундан орқада қолар, тоғ илгарилаб кетар, тоғ у билан ёнма-ён, нафас-банафас юришга мажбур бўлар, бу алфозда бозор оралаб кетищдан Фозилбек ўзини қўярга жой тополмаётган, худди Қадрия билан аҳду паймонни пиширгандек, энди у билан бир умр бирга яшаб ўтиши муқаррардек боши осмонга, оёғи ерга тегмай бораётган эди. У бирдан қизни четдан туриб кузатишни, унга сукланиб боқишини кўнгли тусади. «Нурга чулғанган-да, шунчалар гўзал, ойдан ҳам гўзал-да, ҳаммадан гўзал!..» Фозилбек бозор жойни тўлдирган шу издиҳом орасида энг баҳтили одам эди шу топда! У овозининг борича бақиришга, ҳайқиришга тайёр эди, қиз эса... Қадрияй... Муносибхон эса... ёнида келаёт-

ган йигитнинг жони-жаҳонини кўкларга қадар кўтар-
ган «ҳодиса»дан бехабар борар, Фозилбек энди қандай
бўлмасин кўнгил кўчаларида чашпор уриб очилаётган...
ана шу хабарни унга «етказиш» ҳақида қайгура бошла-
ган эди.

— Ноқулай бўлди... — деди Қадрия ҳам мамнун,
ҳам хижолат аралаш:

— Жуда қулай бўлди, — дарҳол илова қилди Фо-
зилбек муғамбирана кулимсираб.

— Барибир, сизни уринтириб...

Фозилбек қизнинг товушида меҳрибонлик оҳанги-
ни ҳис қилиб баттар эриб кетди.

— «Сизни уринтириб» дейсиз-а!.. Ҳў-ӯ, тунов куни
узум олиб бергандингиз-ку, ўшандан бери...

— Қачон? — ажабланиб сўради Қадрия.

— «Қандай узум яхши бўлади?» деб сўрадим,
«Хусайниси-и» дедингиз.

Қадрия эслолмай елка қисди.

— Шундан бери фақат ҳусайнини узум оламан. Чин-
дан ҳам дунёда ҳусайнини узумдан кўра тотлироқ мева
йўқ экан...

Қадрия жилмайди. Йигитнинг юрагидаги чўғ аланг
олиб гуриллади. Қадрия буни сезди чоғи, шундайига
ҳам оппоқ чеҳраси янайм оқариб кетди. Қадамини
жадаллаштирди. Индамай бораверишдан баттар ўнғай-
сизланиб қарийб шивирлади:

— Боя айтганимдай, ташлаб кетишган пул йифилиб
қолганди. Сизнинг ёрдамингиз...

— Мени ҳам инсофийлар қаторига қўшиб қўяр-
сиз...

Қадрия ҳуркиб кеттан оҳудек Фозилбекка жавди-
ради, ён-веридан ўтаёттандарга ров кўз югуртириди-да,
гапирди:

— У гапни фақат сизга айтдим...

— «Фақат менга?!» — Фозилбекнинг шундайига
ҳам ичига сифмаётган ҳаяжони азбаройи тошиб кетди.
«Демак, фақат менга раво кўрди. Сирни менга очдими,
демак!..» Фозилбек ўйини ўйлагунича Қадрия тик зи-
надан кўтарилиб кўчадан ўта бошлади. Зум ўтмай у
қироатхона эшигини очади, ичкари киради, ўртадаги
жавоб-муомала тугайди. Қайтиб уни қачон, қаерда,
қандай баҳона билан учратади, кўради, гаплашади?!.
«Ахир, сирдошлишиб турганида гап тополмаса, вазият-
дан фойдаланмаса!..» Фозилбек мулоҳазакорликни бас
қилди, дангалига кўчди.

— Қадрияй! Мехрибонлик билан сирдошлик жуда яқин-а? — сўради у тўсатдан.

Қадрия «тушунмадим» дегандек унга тик қаради.

— Сизнинг овозингизда кўнглимга жуда-жуда яқинликни, илиқликтини... меҳрибонликни сезяпман, мана энди, сирдош ҳам бўлиб қолаёздик...

Қадрия дув этиб оқариб кетди, чўчиб йигитдан кўзини олиб қочди, хайр-хўшни насия қилиб, қироатхонага кириб кетишни мўлжаллади.

— Мени тўғри тушунинг, Қадрияй! — деди ўнгай-сизланганидан товуши бўғилиб Фозилбек. — Бир-бира гана ана шу мен айтгандек кўнгил яқинлиги, илиқлиги... меҳрибонлиги бўлган эркак-аёлларгина — у «эрхотинларгина» дея олмади — баҳтли яшашлари мумкин. Тўғрими?

Қадрия аёл-қизларга хос ҳушёрлик билан дарҳол ўзини қўлга олди, уни янаем ҳушрўй қилиб юборган хижолат аломатини яширмай деди:

— Аёл киши оиласи билангина сирдош бўлади...

9

Фозилбек Қадриянинг охирги гапини қандай талқин қилишни билолмай боши қотди. Нима деди? «Оилам билангина сирдош бўламан, сен билан эмас» демоқчилими? Нима, Қадрия оиласими?!.

Хаёлига ёпирилиб келган фикрнинг даҳшатини ҳис килган Фозилбекнинг баданидан муздай тер чиқиб кетди. «Йўғ-э!» деб юборди баралла. «Сезилмади-ку?! Ё, мен сезмадимми?! Худо асрасин...» У ўзи истамаган ҳолда қироатхонанинг ёнгинасида тик турган кўйи хиргойи қилаётган кишига яқинлашди. Афтидан ёшини аниқлаш қийин бўлган, қорамағиздан келган, «қишили баҳор» иссиғига қарамай устма-уст нимча кийган тиланчи — Фозилбекнинг назарида у тиланчига ўхшади — «Келинг, акў» деб йўловчига илтифот кўрсатган бўлди. Фозилбек у кишининг оёғи остидаги чоққина қоғоз қутига кўз қирини ташлади, буни пайқаган тиланчи, «Қайсиниси ёқади?» деб сўради. Фозилбек муддаосини айтди:

— Нарироқ борсангиз бўлмайдими?

Тиланчи ўзини эшифтмаганликка олди. Худди рўпа расидаги одамни кўрмәётгандек тирикчилигини давом эттириди:

— Ҳайронама-а-ан-н!..

Бегонама-а-а-н-н!..

Фозилбек тиланчи билан пачакилашиб ўтиришни ўзига эп кўрмай нари кетди, у бозор оралаб уйига қайтар экан ҳаётида фавқулодда ўзгариш юз берганидан ичига сифмас даражада қувонаётгани ҳам бир бўлди, Қадриядан эшигтан гапи ҳам... Ахир, турмуш қурмаган... Ёки?.. Беғубор, сутдек тиник, бирон марта тик қарамади... Демак... Покиза жувон... Нима, жувон?!!

Қадрияни биринчи учратган ва бир оғиз сўз билан унинг ақл-хушини ўғирлаган лаҳзадан буён миясини чулғаб олган, буткул тинчини ўғирлаган сўзнинг даҳшатини астойдил мулоҳаза қилиб кўрмаганига... шу мулоҳазадан ўзини атайин чалғитаёттанига ҳайрон қолди. «Ундай эмас!» деб юборди кафтини оғзига босиб, «Ундай эмас-с!.. Оилали эмас, шундайми, онажон?!..»

Фозилбек сира онасиға илтижо қилмаган эди, шу сафар бардоши етмади. Тоқат қилса ичи ўт олиб кетадигандек эди, тўсатдан хаёлида Ҳафиза кеннойиси гавдаланди. Шу хаёlda уйига янам ошиқди.

Вақт намозгардан ўтган, бозорда одам тирбанд, Фозилбек издиҳом орасидан илон изи йўл солиб, танишбилишга рўпара келмасликка уриниб илгарилайверди.

— Отни ҳалиям чуқурдан чиқариб олишмабди-я! — деди кимдир.

— Қоринбогини қирқмоқчи бўлган аравакашни тепиб калласини мажақлабди, — деди бошқаси.

— Э, ётган жойида қази қилиш керак, унақа отни!..

— Бозор эгалари ёрдам бермаса, Чойхонадагилар қараб турмас?

— Чойхонага боришибди, «Пичоқ тортворинглар!» дейишибди.

Энди қассоб излаб юришибди!..

— Вон Суу топилмаяптию, от билан кимнинг иши бор?!

— От Вон Судан қадрлироқ!..

— Қамоқдан қочганларга қўйиб берса бир пасда сарамжон қилади...

— Отними, Вон Сууними?..

— Ўпкасини қурт еган сил аристонлар қочибди!..

— Ҳаммасини ямаб ташлайман!..

— Кўй пўстинига ўраб ямайман!..

— Қўлга тушириб оғиз-бурнидан чиққунча сичқон шўрва ичирман!..

— Тимдан чиққан жондорга талатиш керак уларни!..

- Бозорбоши бозорни ташлаб қўйди...
- Бозорбоши ўғлини уйлантириб олсин...
- Чол ўғлини уйланишга кўндиргунича бозорнинг куни битади!..
- Оқсоқол қарамай ётаверса бозорни Чойхона қўлга олади!..
- Инсофийларнинг ҳам фойдаси тегмай қолади...
- Инсофийларнинг ўзлари инсоф қидириб юрганимеш!..
- Инсофийлар ҳам бетига тери тортаётганмиш!..
- Вой, до-д, сичқон дорининг додасига кеп қолинг!..

Узоқ-узоқлардан ноғоранинг «така-тум»и, яна аллақандай ўйноқи қўшиқнинг узуқ-юлуқ сўзлари қулоққа чалинди. Фозилбек уйига етиб олишга шошилди. Боғкўчадан ичкарилаб ариқ ёқасига етгандагина Найнов закўннинг жанозасини эслади. Бомдодга эмас, пешинга чиқарадиган бўлишган экан, қайта хабарлаб келинган фассолнинг қўлига бу сафар майит етиб бормабди, Найнов закўн миясига қон қуйилишидан нобуд бўлди деган аввалги тахмин тасдифини топмабди — закўнчнинг мияси топ-тоза чиқибди, буни эшитганлар, «Ўзи мияли одам эди!» деб таҳсин ўқиб, алқашибди, кейинги сафар юрагини очишибди — юрак ҳам беармон ишлатган ва яна неча ўн йиллаб ишлашга қодир деб топилибди, «бўлар иш бўлди» қабилида Найновни бола-чақасининг ихтиёрига қайтариб, аср чори тупроққа қўйишга қарор қилишибди.

Фозилбекнинг беихтиёр қадам олиши сустлашди.

Нонвой Роҳила холанинг алмисоқдан қолган гувалак девори остидан чиқсан ариқ ўзини кўз-кўз қилиб қўймоқчилик Боғкўчадан йигирма одим оқиб борадида, Шовзал кўмирчининг уйи остига кириб ғойиб бўлади. Шу йигирма одимлик ариқ ёқасида тўрт туп қари тол қуюқ ўсан, тол соясидаги тахта сўри боғкўчалик ҳангоматалаб бекорчилардан бўшамайди. Сўри ҳувиллаб қолган тақдирда ҳам Маҳкам чўт соғ қўли билан пашша қўриб, бирор-ярим ҳамсұҳбатга зор ўтиради.

Фозилбек сўрининг «кунда-шунда»лари билан кўпда гурунглашавермас эди, бу сафар ёлғиз ўтирган жойида бетоқатланиб имлаб чақираётган Маҳкам чўтни босиб ўтолмади. У истар-истамас сўри томон юраётуб ариқдаги лойқа ва иркит сувнинг эриниб оқишига назар ташлади. «Болалиқда нон оқизоқ-оқизоқ ўйнар эдик!»...

— Ҳ-ҳа, ўтирг-р, — деди Маҳкам чўт ва Фозилбек етиб келар-келмас, қўришиш учун қўл чўзди. Кўри-

шаётиб унинг кўлини қаттиқ қисди. «Ҳасса таянадиган кишиларга хос» деди ўзича Фозилбек, Маҳкам чўтнинг мушаклари ўйнаб турган соғлом қўлига қараб.

«Чўт» мақсадга кўчди:

— Я-янги қўшниникига, тўйга чиқдингми?

Фозилбек бош чайқади. Маҳкам чўт хиёл энгасиб, шивирлади:

— Жа серқатнов бўлиб қолди-ку!..

Сирли шивирлаш ҳам Фозилбекнинг ҳайратини қўзгата олмади. У қайси қўшниникида нима гап-сўз, кимникига кимлар келиб-кетаёттани билан кўпда қизиқмас эди.

— Кеча тўй бўлган хонадонга мелисалар, терговчилар танда қўйганига ҳайронман.

Фозилбек бунинг сабабини билса-да, бирдан сергак тортди.

— Терговчи?!

— Терговчи!..

Акаси билан гап очилган пайтда Фаёзга ачингани ёдига тушди...

«Агар сизни уйлантириб олсалар... уйлантириб олсак, отангиз ҳар қандай дардни енгиб кетадилар, болам», — деди Умри она журъатсиз овозда.

Фозилбекнинг назарида дунёning жамики ташвишлари унинг уйланишига қараб қолгандек туюлди. Ҳатто, башарти у уйланса йигиттир-қиздир ўзига муносиб умр йўлдошини топиш қанчалик машақкат, бозорни эпақага келтиришдек, эҳтимол ундан-да мушкуроқ машақкат, фурбат. Ахир отаси, бобоси, бобосининг болари бозорни изга соламан деб ўтиб кетди-ку дунёдан, бозор эса ўша-ўша — дам мўмин-қобил муллаваччадек мулоим тортади, яъни одамларга инсоф киргандек бўлади, дам кутирган тимсоҳдек, дам очиқкан аждаҳодек иргишлайди, дуч келганини ютади, бу ютоқиш, бу сапчиб-ирғишлиш одамларга юқади... Қосимбек чол эса гаранг, гүнг бўлиб чора излайди, чорани... кенжасини уйлантиришдан топади... Отаси бозорни изга солиш, ўғли қиз танлаш эпини тополмайди...

Яқинлари Фозилбекнинг бошини иккита қилиб қўйсалар бас, олам гулистон. Шундан бўлак ҳангама йўқ, бозор яна қайтиб равон йўлга тушиб кетади, Фозилбек эса бозор бу қадар кутирган, тўғрироги, одамлар очофат тимсоҳу йўлбарсдек қутирган, тўғрироги, одамлар очофат тимсоҳу аждаҳодек жазавага тушган пайтда уйланиш, дунё шундай фурбатзада бўлиб турган

айни пайтда фарзанд кўриш нияти йўқ, башарти розилик берган тақдирида ҳам, аввал у шу бозор касофатларидан заха тегмаган қизни топиши, у билан аҳду паймон қилиши керак. Шундагина... ҳадемай яқинлари елиб-югуриб қолишади, тўйнинг «бўлди-бўлди»си ўтиб, бу уй-бу ҳовлини... Қадрия яшнатиб юради...

— Нега индамайсан?!

Фозилбек акасининг таҳдидидан чўчиб тушди. Хаёлинини банд қилган ўйлар таъсиридан чиқолмай, дилидагини тилига кўчирди:

— Отам «Янаги ҳафта бошлаб юборамиз» дедиларку...

Умри она билан Диёрбек бу гапни «куёв тўра» томонидан билдирилган розилик аломатига йўйиб ишни «қизиги»да битиришга кўчишиди.

— Янаги ҳафта қатта, «хўп» десангиз бугуноқ оёққа туриб, эртагаёқ бутун бозорни тўйга чорлашга тайёрлар, отангиз!..

— Хўп демай, кўрсин-чи!.. Телба феълига муносиби топилай деб қолди, бутун-эрта розилигини айтади.

Фозилбек бирдан хушёр тортди. «Акам хабар топибдилар-да!» деган ўйдан шошиб қолди. Қулоғига етган бўлса ажабмас. Ахир, куппа-кундузи бегона қиз билан — тагин кўзи тушган кишининг суқи киргудек момиқдеккина Қадрия билан етаклашиб юрадиу, гапсуз бўлмайдими!..

Фозилбекни таниган-неттан кўп!..

— Илойим, ўзимга муносиби топилсин, деб худодан сўранг, ахир ҳар кимнинг жуфти ҳалоли ўзига муносиб бўлгани маъқул-да, ўғлим...

Фозилбекнинг кичик онасига меҳри тобланиб кетди.

— Ҳамма гап шунда-да! — деди у ҳаяжонини сездирмасликка уриниб.

— Ҳамма гап шундалигини ҳаммаям билади, — эътиroz қилди унга акаси. — Муносибини топаман деб умр ўтиб кетмаслиги ҳам керак, ука.

Фозилбек бosh чайқади.

— Умр ўтиб кетаяпти, деб дуч келгани билан оила қуриб, яшайвериш тўгрими? — деди у акасининг бетига қарамасликка ҳаракат қилиб. — Гап ҳамма билганидан а-анча мушкулроқ. Қаёққа қараманг, оиласи мажаронинг устидан чиқасиз. Ит-мушук бўлиб яшётганинг санофи йўқ!..

— Ит-мушук бўлмай, одамга ўхшаб ўтаётганилар ҳам оз эмас!

Диёрбек гапини тутатар-тутатмас Фозилбек совуқ-қонлик билан жавоб берди:

— Ўшаларнинг ҳам ярми сир бой бермайди, яширади.

— Сани бошинг ўзи бемаъни ўйловдан бўшамайди!..

— Эҳтимол ана шу бемаъни ўйловлар замирида...

Фозилбекнинг қайсарлик билан бошлаган эътиро-зини қўшни ҳовлидан эштилган аёл кишининг уввос солиб йиглаши босиб кетди, уч-тўрт гўдак чийилаб аёл фарёдининг ваҳимасини оширди. Умри она, «Тавба! Тавба қилдим!» — деганича ҳовлига шошилди.

Хонада акаси билан ёлғиз қолган Фозилбек очик дераза ёнига бориб, ташқарига қулоқ тутди.

— Фаёзнида нима бўлди, ўзи? — деб сўради.

— Келин қиз чиқмабди!..

Акасининг томдан тушган тарашадек қайтарган жа-воби қулоғининг остига тортилган тарсакидек Фозилбекни гангитиб юборди. У дами ичига тушиб, турган жойида суратдек қотди. Қулоғи шанғиллади, бошини кўтариб акасининг кўзига қарай олмади. Кўз ўнгида зил-замбил юк остида эзилиб-букилиб бораётган Фаёзнинг пажмурда гавдаси, афти-ангори гавдаланди. «К-келинникига жўнатишга мўлжаллаб икки қоп г...гуруч опкўйгандик. Қарасак, мита босиб, сичқон бола очиб ташлабди... Бозорда ф-фалон пул...»

Фозилбек бу ҳасратни эштириб, Фаёзни оғирини енгил қилди — дон-дун растасидаги корчалонлар билан гаплашиб унинг тўйига арzon гурунч ундириб берди. Фаёз севинганидан қайта туғилгандек бўлди, боши осмонга етди, мушкулини енгиллаштирган Фозилбекни кўярда-кўймай тўй оқшомига таклиф қилиб, қайта-қайта одам чиқартириди. Фозилбек тўйига чиқмади, тўй ўтди, мана энди... энди Фозилбек қўшнисига тасалли бўладиган сўз тополмади, бир муддат адууқланиб турриб қолди, шунда кўз ўнгида Фаёзниң ўрнини... ўзининг сурати эгаллади... Бетига ҳайрону лол ангра-йиб турган... ўзини қувиб солишга тутинди, ҳамдардлик билдириш мақсадида қайларгадир тентираб-каловланиб «кетган» Фаёзни «тутиб» келтирди, бироқ, тилига кўчиши зарур сўз кўнглининг тубида «қимир» этмади, хомуш бош эгиб турган Фаёзни кўриб ўзи ҳам хомуш тортиди, юзма-юз турган Фаёз йўқолиб, унинг ўрнини яна ўзи эгаллади...

Маҳкам чўт етказган хабари учун суюнчидан умидвор одамдек Фозилбекдан таҳсин-тасанно кутаётган эди, Фозилбек ичидан «Демак, ғалва катта экан!» деган хавотир ўтса-да, ортиқча гап-сўзничувалатмаслик нијатида Маҳкам чўтни чалғитишга уринди.

— Қариндош-уруғидир-да, — деди у ўзини бепарво тутиб ва ўрнидан қўзғалди.

Маҳкам чўт сўрининг қирғонига чўзиб ўтирган яримжон оёғини соғ қўли кўмагида жилдириб пастта осилтирди, ҳассасини қўлига олди.

— Турсизми? — деб сўради Фозилбек, ёрдамга ошиқиб.

— Я-я, ўзим, — деди миннатдор оҳангда ҳисобчи ва ҳозиргина бошлаган гапини унуди шекилли, бирдан мавзуни ўзгартириди: — Нечта аристон қочибди?

— Аристон қочмаган, — ўша заҳоти унинг оғзига урди Фозилбек. — Қочишга уринган.

— Ҳайтовур-а! — енгил нафас олди Маҳкам чўт.— Шунча қоровул пойлоқчилик қилаётган турмадан аристон қочса, охир замон бўгани шу-да!

Фозилбек ҳамсуҳбатининг овозида хавотир ва норозилик оҳангини сезди. Назарида Маҳкам чўт Раҳимнинг қамоқдан қайтишидан чўчигандек туюлди. Мушакларидан куч ёғилиб турган шундай забардаст эркак Раҳим қилтириқдан ўзини ҳимоя қилолмаганига, қараб туриб, ақли бовар қилмади.

...Осим кўнчининг уйидаги тўй роса авжига минган пайт, бола-бақра, ёш-яланг тўйхонани бошига кўтарган, шўх-шан болакайлар одатдагидек Маҳкам чўтни кўрганда ҳушёр тортган, ўспириналар тўдасини оғзига қаратиб ўтирган Раҳимгина бодилик қилиб, унча-бунча Маҳкам чўтдан ҳайиқмаслигини кўз-кўз қилишга ўтган. Оғзидан боди кириб-шоди чиқсан. Ёшлигидан тош кўтариб, мушаклари темир бўлиб кетган Маҳкам чўт бунағанги жўжахўроларнинг танобини тортиб қўйишни қойиллатган.

— Хой, Раҳимча, буёқقا қара! — деб кўча томонга имлаган у.

Тенгқурлари орасида изза бўлган Раҳим, ичганми, нима бало, кўчага чиқсану, ҳе йўқ-бе йўқ Маҳкам чўтнинг гарданига қулочкашлаб пичоқ урган. Тартибга чақириш бундай тус олишини мутлақо кутмаган Маҳкам ҳисобчи қандай фалокат юз берганини, бўйни нега чўғ босгандай ловуллаб ачишганини англаб-нетиб ултурмай, гарданидаги йўғон томирдан шариллаб қон отил-

ган. Кимдир, «Раҳим пичоқни томга отди!» деб бақириб юборган, Маҳкам чўт эса, орияти зўр келиб, ҳеч кимни ёрдамга чақирмаган, устига-устак, қўшнининг тўйи бузилмасин деган истиҳолада кафтини гарданига босганича уйига юргурган — хотин, бола-чақа тўйда — Маҳкам чўт ҳолсизлана-ҳолсизлана ҳушидан кеттан... Бир ўлимдан қолиб, икки ой хастахонада шифтта тикилиб ётиб даволанган, уйга қайтишга жавоб теккан куни миясига қон урган, оқибати, мана, бир қўл-бир оёғи яримжон, ўзи чалажон...

— Хавотирланманг, Маҳкамбой ака, — деди Фозилбек ҳисобчига далда-тасалли бериш хаёлида. — Турмадан қочиш майнабозчилик эмаски, дуч келгани жуфтакни ростласа!.. Бирорвга қасдан қўл кўтарганлар-ку, айниқса, қаттиқ қўриқланади.

Маҳкам чўт Фозилбекнинг шамасини тушунди.

— К-қўрқадиган жойим йўқ, ука, — деди у дам қизариб-дам гезариб. — «Раҳим келармиш» деб гап қўзғаб юрганлар ҳам бор. Келса, ундан н-нарига!.. Тоғаси, қасдан пичноқ урмаган, эҳтиётсизлик қилган деб гуноҳини енгиллатиш дардида пул совуриб юрганмиш. Менга қолса, шу бугуноқ чиқарворсин, ўша сўтакни! «Д-даъвоим йўқ» деб хат бермаган н-номард...

Фозилбек сұхбатдошининг алам-изтироб билан гапиришини кўриб, унга ачиниб кетди, тасалли бермоқчи эди, арзирли сўз тополмади.

— Тоғаси нима иш қиларкан? — деб сўради.

— Ч... чойхонада... — гўлдиради Маҳкам чўт.

— Нима иш қилади?

— Ю... югурдак... — баттар алами келиб, деди ҳисобчи.

Фозилбекнинг нафаси ичига тушди, ўзидан қудратлироқ куч рўпарасида ожизлигига иқрор бўлган одамдек маъюс тортди.

— Найнов закун бевақт кетди-да, — деди Маҳкам чўт бошини сараклатиб. — Уйига кириб айтгандим, «Закун бор экан, Раҳим турмадан яқин-орада бир қадам ташқарига жилмайди», деди. Қўнглим тоғдай кўтарилиди, Фозил, ўшанда. Эҳ-ҳ!.. Би-ир ишим тушганида ўлиб қолди-я, қизиталоқ...

— Асрга чиқаришадими? — деб савол қотди Фозилбек.

— Қатда-а, — деб тўсатдан ҳиринглади Маҳкам

чўт.— Кунига тўрт маҳал жаноза иғлон қилинди, тўрто-видаям қайтаришди... Ўлик бунақа с-сарсон бўлганини эшитмаганман...

— Нима, яна олиб кетищдими?!

— Шомга чиқарадиган бўлишди. Тумо-онат йигилди. Ювиб, ўраб-чирмаб, тобуттга жойлаб, кўтаришди ҳам. Хотин-халажчуввос солиб йиглаган жойида, осмондан тушдими-ердан чиқдими — саккизта барзанги ўспирин келиб Найновнинг ўғлини четта чақирди. Алланима деди шекилли, Найновнинг ўғли бояги чақирган одамнинг ёқасига чанг солса дегин!.. Хотин-халажнинг қий-чуви ҳолва бўлиб қолди!.. Зариф ака ўртага тушди, маҳалланинг отаси да, зумда тинчиди. Одамлар тўполон кўтарди. Йўқ, иложи бўлмади. Найнов ўз ажали билан ўлмаган деган хавотирда жасадини мoshинга ортиб опкетиши. Текшир-текширнинг чаласи қолганмиш... Ўликниям абжафи чиқиб кетди-е!.. Битта Закўн бориди, кўрган оқибати шу бўлди!..

Фозилбек ортиқ сухбатга қулоқ тутгиси келмади. Кетатуриб, сўради:

— Закунчи амаки Раҳимни қамоқдан чиқартирмасликка киришган эдими?

— Анигини билмадиму, аммо «шуғулланаман» деганди...

«Закўнчи шуғулланганмикан?.. Бошлаган бўлса...»— Фозилбек хаёлига чалғиб, Маҳкам чўт билан хайрхўшни насия қилиб, индамай нари кетди. Ҳисобчи жавоб-муомала бўлмаганига ҳайрон бўлиб, унинг ортидан пича кузатиб турди-да, ниманидир эслаб, оғзининг таноби қочди.

— М-манга қара, — деди уни тўхтатиб. Фозилбек тўхтади. Ҳисобчи сўради: — Оқсоқол тўй бошлаб кўйибдилар, деб эшитдим. Куни тайинми?

Фозилбек уйидагилар ҳали йўқ келинга тўй «бошлаб» юборишганидан ўнгайсизланди. Дам кичик онаси, дам опалари, дам янгаси топиб келаётган «муносибхон»-ларнинг ҳеч бири унинг кўнглини жазиллатганича йўқ, лекин Фозилбекнинг топгани уларга маъқул келарми-кан?..

— Куни тайинми, ишқилиб? — саволини такрорлади ҳисобчи.

— Ҳе, ҳали номаълум, ака, — деди Фозилбек жилмайиб. — Вақт соати бор...

— Яш-ша, Фозил! Айтмоқчи, оқсоқол дурустмилар?

— Дурустлар.

— Тўй бошланса қасаллик тумтарақай қочади, — деб кулди Маҳкам чўт маънодор ҳиринглаб.

«Қочишга қочади-я, илло қасалнинг зўри тўйдан кейин бошланади...» Фозилбек ичидан зил кетди, уйлари томон юрди, дарвозага яқин келганида Фаёзларнинг уйидан икки-уч эркак-аёл фўнгир-фўнгир қилиб чиқди ва катта қўча томон жадал йўл олди.

10

Тирик жон борки, ниманингdir илинжида яшайди. Илинж одамларни не кўйларга солмайди! Чунки илинж — ниманидир қўлга киритиш, олиш дегани, бинобарин, инсоният қавмининг кўплаб қайfu-ситамлари олиш эвазига бериш мувозанатининг бузилишидан келиб чиқади. Ваҳоланки, олиш ва бериш дунёни остин-устун бўлиб кетишдан сақлаб турган посанги, бу икки посанги тенг сақланган жойда фаровонлик, хотиржамлик, акс ҳолда... кимдир атайин, кимдир онгсиз-ихтиёрсиз равишда бу икки посанги мувозанатини бузади... бу ёруғ дунёда офату балоларнинг тўхтамаслиги инсон зотининг манглайига ана шу ўта жўн ва ўта мушкул ҳикматни тушуна билмаслик тамфаси урилганидан далолат беради. Бу тамфа «нафс» деб аталади... Ҳар қандай ақл-идрокни ақл-идрок қиласидиган ҳам, тинчлик-хотиржамлик кушандасига айлантирадиган ҳам ана шу нафс...

Куннинг ҳам нафси бор, лекин у кундузга тўядимиш ўқми, вақт-соати етганда тепасидан босиб келаётган тунга жойни бўшатади. Туннинг ҳам нафси балои азим, у оламни комига ютиб ётса-да, бомдод азони айтилар-айтилмас, қора этакларини йиғиб фойиб бўлади... Кун ҳам, тун ҳам вақтида нафсини тия билади, кун ва тун туғилиш ва ўлишдек боқий, ўзгармас... Боқий мувоза-нат тимсоли...

Фозилбекнинг «инга-инга»лаб дунёга келиши, уни эсон-омон дунёга келтирган онаизорининг қайтмас са-фарни ихтиёр қилиши ҳам буюк мувозанат ҳикмати, бироқ бу буюк ҳикмат Фозилбекни бир умрга мувоза-натдан чиқарди... «Демак, катта мувозанатларнинг боқийлиги учун кичик мувозанатларнинг издан чиқиши зарурият экан-да?...» У онасининг, «Ой қўнсин-а, бошингта» деган эркаловчи ғамзасидан куч олиб чинқирдию, шодумонлик завқи ичра ўзига чирмашган гуноҳкорлик ҳиссини илғамади. Фақат отасининг таъна-ид-

дао аралаш хўмрайиши унинг кўнглига тегирмон тошидек оғир ботди, кейинчалик ёши улғайгани сайин бутош кўнглининг тубига чуқурроқ ботаверди...

Ҳаққи рост, ҳеч ким бунинг учун унга дашном бермади, бироқ, у эсини танибдики, отаси, акаси, опалари нигоҳининг туб-тубида пинҳон таъна шарпасини кўп марталар илғайди. Сезимлари сирқираиди, сирқираса-да, сездирмайди. Сездирмаса-да, уларнинг ҳар боқишида ўзича, «Онамизнинг жони эвазига туғилгансан!» деган таъна-дашномни ўқийди. Башарти у йиқилиб-нетмай кўкиш кути ортидан қувиб етолганида, онасининг бағрига юзини босиб унинг меҳрибон ҳидларидан тўйиб-тўйиб нафас олганида, онажонисининг яна би-ир оғиз лутфини жон қулоғи билан тинглаганида, жилла қурса, унинг ёнгинасига узала тушиб ётиб олганида, ва... онасига қўшилиб... онаси уни ҳам қайтмас манзилга бирга олиб кеттанида...

Ахир у онасининг болдирини моматалоқ қилиб эзив юбориш учун дунёга келмаган эди, келган тақдирда ҳам, шу тахлит тўс-тўполон ва онаизорининг жони эвазига жон сақлаш илинжида эмас эди. Шу боис дардли ва мажолсиз айтилган нолани эшитган заҳоти онасини азот кўтариш ниятида у томон интилди, бироқ, бунинг учун у жуда-жуда ёш — ҳали жиш, нари борса, бир парча эт эди, холос!

Чорасизлигини сезган заҳоти онасига кўмакка ошиқишдан кўра нафаси ичига тушган кўйи онаси ато эттан жондан воз кечиш унинг учун осонроқ ва тўғрироқ туюлди: чириллаб хонани бошига кўтаришни ҳам, оёқ-қўлини типирчилатишни ҳам бас қилди. Шу топда уни ўз ҳолига қолдиришганида эди, бошқалар онасига атойдил андармон бўлишларига имкон ортар, онасининг вужудини пора-пора қилаётган узун ва шилимшиқ тасмани авайлабгина ажратиб олишган, устигаустак, бетўхтов кетаётган лахта-лахта қонни жиловлаш чораси топилур эди. Афсуски, ҳаммаси аксига олди ва кимдир думбачасига аёвсиз шапатилаб уни ҳушига келтирди, ҳушига келган замони ҳиқилдоғига чирмалган шилимшиқ ва муздай тасма исканжасидан халос бўлиш умидида ихтиёrsиз типирчилашга тушди.

— Янги туғилган чақалоқнинг «инга»си, оёқ-қўлларини тинимсиз типирчилатиши, «Мен яшайман!» дегани-да!

Расул дўхтирир айтган бу гапнинг мағзини чақиши Фозилбек учун чўт эмасди, уни инкор этиш нияти ҳам

йўқ эди, аммо-лекин Фозилбек ўзини онасининг жони эвазига сақлаб қолишини сира-сира истамагани аниқ-ку!..

— Мен ҳам сизни инкор қилмоқчи эмасман, — деди Расул дўхтирик ақлли нигоҳини Фозилбекдан узмай. — Онангиз ҳаёт қолишини исташингиз аниқ. Бу, сиздаги ақл-идрок, инсоф-диёнатнинг истаги. Лекин ўша топда... ҳар қандай тирик жон мудом ўз умрини узайтириш илинжида яшайди, ўша паллада сизнинг танангиздаги жоннинг «Мен яшайман!» дейишдан кўра кудратлироқ мақсади бўлмаган.

— Онамнинг жони-чи? — деб юборди Фозилбек. — Онамда яшаш истаги сўнгандими?

Расул дўхтирик жим бўлиб қолди ва кўп ўтмай мушқул савдони уқдиришга чоғланган одамдек бармоғини бигиз қилиб, таъкидлаб гапида давом этди:

— Жуда нозик жойидан олдинг-да!.. Биласан-ку, кенннойинг доя, у билан ҳам тортишганимиз-тортишган, аёл киши бўлсаям ақди балога етади! Она — боланинг ёхуд бола — онанинг жони эвазига жон сақдаш ҳоллари кўп учрайдиган ҳодиса. Тўгри, онаизор ҳам ўз жонини сақдаш кўйида чиранади, тўлғанади, азобларга дош беради, фақат умид буткул узилганида... оғриқ азобига дош беролмаса, жон таслим қилишдан ўзга чора қолмаса... умуман, жуда нозик... қалтисда... Она билан боланинг жони бир бўлади, туғилган вужуд бола эмас, она жонининг бир бўлаги, парчаси бўлиб кўринганди аёлга, мурғак бола қиёфасида тирик жонини кўради она, шу боисдан ҳам инсон учун онадан яқинроқ, азизроқ зот йўқ дунёда! Фақат нозик-да... туғаётган аёл киндик қирқилгач, энди боласи мустақил жон эвазига яшай бошлаганини идрок қилиб улгурмайди, тушуниб еттан тақдирда ҳам «Болани нобуд қилиб, мени асранглар» демайди, аксинча талотўпда ўз жонини мурғак фарзандига ҳадя қиласи-кутилади...

Бундан чиқди, Фозилбек онаси ҳадя этган жон эвазига яшамоқда, дунёга келиб улгурмай онасининг жонини тортиб олган, шундай экан, кўнглининг тубидаги оғриқли туйғудан у умр бўйи халос бўлолмайди. Одамлардан, яқинларидан... ўзидан тили қисиқ яшайди. Тили қисиқлиги ундаги гуноҳкорлик ҳиссининг остидан ўт қалайди. Майли, кимлардир атрофидагиларга қанчалик малол келтира олса ўзини шунчалик баҳтиёр ҳис қиласи, аммо-лекин ҳақиқий баҳт бошқаларга малол келтирмай яшашда-ку!.. Шу боис ҳам гуноҳкорлик ҳисси

үйроқ одам ўзининг жонидан кўра ўзгаларнинг ҳаловати устида кўпроқ қайгуради ва ўзгаларга малоли келса хижолат ўтида ёнади... Умри она, «Илойим, ўзимга муносиби топилсин, деб худодан сўранг» дея насиҳат қилди. Фозилбек ўйлаб кўрса, ўзидан кўра ўзгалар учун кўпроқ хайр-барака, шафқат-мурувват сўрар экан... ўзгалар қайғусида бўзлаган қушдай... Ахир қодир эгамиз унга жон инъом этди-ку, бас-да, ботиниб, ундан яна нима сўрайди?!

Бир сафар отаси, «Бозордан ўзингга яраша бир юмуш топ, пул орттиришни ўрган» деб йўл кўрсатди, «Бекорчидан худо безор» деди. Фозилбек кулди, «Ота, бутун бозор пул кўйида яшайди-а?» деб савол қотди. Қосимбек «ҳа» деди, «Пул одамнинг жони-а?» деди, отаси бош иргади, «Ақлли одам борки, пул орттириш ҳасратида ўтадими?» деди, отаси маъқуллади. Фозилбек қаторлаштирган саволларига ўзи хуласа ясади:

— Бу ёруғ дунё учун пул ҳасратида яшамайдиган бир далли-девона ҳам керак-ку!

Қосимбек оқсоқол зилдек оғир ўйга чўмди. Ким билсин, ўша топда «далли-девонаси»ни бағрига босгиси келдими!..

Диёрбек гўё отасини қийин аҳволдан ҳалос этмоқчидек укасининг «бўғзи»га ёпишди:

— Нима, бошқаларни ҳам ўзингга ўхшаш пулбезори одам бўлишини хоҳдаяпсанми?! Шу ҳам бемаъни қайсарлик, қип-қизил худбинлиқдан бошқа нарса эмас! Қолаверса, сендақа девоналар қалашиб ётибди!..

Хеч қачон акаси билан баҳслашмайдиган Фозилбек бу сафар ҳам одатини канда қилмади. «Бу ёруғ олами... бу гавжум бозорни асрар учун менга ўхшаш пулбезори хаёлпаст девоналарнинг худбинлиги хавфлироқми ёхуд пул орттиришдан ўзга дарди йўқларнинг худбинлигими?!..» У кўнглида етилиб, тилига кўчган бу гапни қайтиб ичига ютди ва мутлақо юмшатиб гапирди:

— Худо тарбиялай олмаган одамларни мен нима ҳам қила олардим, — деди-қўйди. — Кимdir пулга ҳирс қўйган, кимdir пулдан безор, икковиям касаллик, худо берган бу касалликка бандаси қандай бас келади?.. Дунёning осойишталиги учун пулга ҳирс қўйгандар кўпроқ керакми ёки пулдан безор бўлганларми — бу савдога қозилик қилиш маҳол...

Диёрбек укасига жўяли гап топиб айттолмади. Фақат бир неча кун ўтказиб бошқа бир сухбат асносида,

отаси, «Худо ато эттан жонни асраб-авайлаш, ардоқ-лаш учун ҳам пул керак-да» деб кўйди.

Фозилбек учун эса пул-бойлик қанчалик бегона бўлса, унинг эвазига сақланадиган ўз жони ҳам етти ёт бегонадек эди...

Тўрабек эгарчининг ўртанчаси Бахтиш эзма унинг ўйларини кунпаякун қилиб ташлади.

— Йўқ, яна бир карра йўқ! — У кўрсаткич бармоғини бигиздай нуқиб, Фозилбекнинг кўзини ўйиб олаёзди, Фозилбек бошини орқага тортди, Бахтиш бунга эътибор қилмай ақл сўқишига тушди: — Сани ўйловларинг ўйлов сифатида маъқул, эшигтан одамни қизиқтиришиям муқаррар, но, ҳаёт мутлақо бошқа!.. Ҳаётни тутиб турган қонуният-т бошқа!.. Сан-чи, ука, Фозил бўласанми, ҳосил бўласанми — қатъи назар, уқдингми?! — қатъий-й назар-р! — «Мен яшайман!» демокликтирик жоннинг хоҳиш-иродасидан ташқарида, тирикликтининг бош-ш шарти, эҳтиёжи, талаби! Туғилган заҳотинг нафасинг ичининг тусиб кетган экан-у, вот, ана ўша дақиқаларда сени қайта ҳушингта келтирган ҳам, қайта чириллатиб йиғлатган ҳам, тем боле-е, бўйнингта сиртмоқдай чирмашган йўлдошингдан холос бўлишга уринишларинг ҳам мен айтган тириклик эҳтиёжи ва талабидан ўзга нарса эмас-с! Чулчитни тўққиз пулидай тушунтирадиган бўлсан, жонингни сақдаб қолган сан эмас, жонингни ўзи!.. Ҳар қандай жон ўзини сақлаш учун жони чиққунича курашади, қалай?!. Так что, сенинг истиҳола ва хижолатларинг виждан ва диёнат маъносида фойдаси катта албатта, бироқ бундай туйгулар жон сақлаш истаги олдида чепуха! Чунки жон омон бўлса ундан гўзал туйгулар топилаверади...

Бахтиш эзманинг насиҳати унинг дилини ҳуфтон қилган гуноҳкорлик юкини анчайин енгиллаштириди, шунга қарамай, баъзи-баъзида айборлик ҳисси эзма дўсти айтмоқчи «жон сақлаш истаги»да зўр келар, бунга сайин ич-этини кемираёттган изтироблар авжига минар эди.

Бозор кезиб оғиздан-оғизга қўчаётган миш-мисхларга беихтиёр қулоқ солиб бораётган Фозилбек дондурун тимида Бахтишга дуч келди. Эзма дўсти одатича муғамбирона жилмайиб қизларниги ўхшаш чиройли кўзларини чимирганича тагдор савол қотди:

— Ҳа-а, фозиллик дон-дунларини тере-еб юрибсанми, ука?

— Терган билан тутамас экан, ака.

Гапи гапга қовушадиган одамни учраттан Баҳтиш эзмага худо берди.

— Ер юзида яшаёттган жамики одамзод бор-ку, — деб гап бошлиди у дона-дона қилиб, — тирик жон борки, ҳар ким ўзича фозиллик донини териб юрибман, деб ҳисоблайди!

Бундай мулоҳазалар Фозилбекка ҳам ёқади, уларни жон қулоғи билан тинглайди. «Фалсафа — ҳаёт ҳақиқати ва қонуниятларининг бир ипга терилган гавҳари» дея ақл сўқийдиган Баҳтиш дўстининг суҳбатларини қўмсайди. Тўғри, ҳар ким ўзича фозиллик донини териб юрибман, яъни доноларча яшаяпман деб билади. Лекин аслини суриштирганда ҳамма ҳам бирдек бамаъни-тайинли мулоҳаза юритавермайди. Мулоҳаза юритишга, ўй-хаёлга берилиб фикрлашга тоқати етмайдиганлар, яъни миясини «эзаб» ишлатмайдиганлар қанчача!.. Ҳаммани ўйлашга одатлантириш керак, деди у акасига. Акаси кулди, ҳамма сенга ўхшаб ўйлайвермайди, нима қиласи бошини қотириб, деди. Фозилбек бўш келмади. Тўғри, деди, бозор кишилари хаёлдан кўра ҳаётта яқинроқ, аммо-лекин, aka, бозорнинг гуллаб-яшинаши учун хаёл ҳам керак, ўйлов ҳам керак. Хаёлинни йўқотган бозор ўзини ҳам йўқотади. Ҳаёт — суннат бўлса, хаёл — фарз!..

Фозилбек суҳбатта чанқоқ дўстининг гап халтаси очилаётганини пайқаб унинг қўлидаги оғир халтани олиб, уни чеккароқча бошлиди. «Эзма» гурунгни қизитди:

— Сан ҳарчанд фо-зил бўлма, дунёнинг бутун синоатини англаб етолмайсан. Ўн саккиз минг олам борку, коинот, ўша бамисоли ка-аттакон тоғ бўлса ақл — игнанинг учи! Тўғри-и, бу игнанинг учи оламни тўнтариб юборишга қодир, илло ҳар қалай оддий игнанинг учи билан тоғни титиб чиқишига инсон умри етмаслигини ҳам яхши биласан. Буниям йўли бор, яъни, дунёнинг ақл қамраб ололмайдиган ҳикматларини зифирчча зарра мисолида англаш мумкин. Гуноҳкорлик ва истиҳола туйфуси ҳақида гаплашгандик-а?

— Ман...

— Сан... инсон табиатидаги биргина шу гуноҳкорлик туйфуси одамни тавба қилишга ундаиди. Истиҳола ва тазарру-чи, Фозилбек афандим, одамни одам қилиб турган ва надоматлар бўлсинким, одош бўла бораётган э-энг буюк, э-энг нодир ҳикматлардан!..

Фозилбек ҳамсуҳбатининг гапларини сиртдан маъқуллаб турдию, ичида «Ҳеч қачон одош бўлмайди, эҳти-

мол, одамларнинг назарида тугаб бораёттандек туюлади, аслида эса зинҳор-базинҳор таг-туги билан йўқолиб кетмайди...» деб қўйди. Бахтиш эзма айтаёттандарини жимгина қулоқ солиб маъқуллайдиган сухбатдошни жонидай яхши кўрар, шунданми, ийиб кетди. Фозилбек эса маҳмадона дўсти бошлаган мавзуга астайдил қизиқишини намойиш қилиб қўймоқчидек босиқлик билан тилга кирди:

— Гуноҳкорлик туйфуси одам туғилган лаҳзадаёқ инсога илашар экан.

— Ҳар кимга ҳам эмас!..

— Майли-да!.. Лекин ҳали туғилиб улгурмаган, тўғрироғи, онасининг қорнида ётган ҳомилалик пайтларидаёқ одамда ўз жонини сақлаш илинжи, эҳтиёжи шаклланиб улгурадар экан! Ва жондор борки, жони чиқиб кеттунга қадар, э-энг сўнгги сонияга қадар жон қайғусида нафас олади ва жонини сақлаш илинжида ҳеч қандай ёвузлиқдан ҳам, разиллиқдан ҳам қайтмайди.

Бахтиш эзма бошини елкаси томон қийшайтириб, бутун вужуди қулоққа айланди.

— Жон — жондорларга хос... нафсга хос... — деди у қарийб шивирлаб.

— Одам ҳам жондор... — деди Фозилбек кулимсираб.

— Зато, онгли жондор-р! — бўш келмади Бахтиш.

Аксари маҳмадоналарга хос бўлган сухбатдошини лол қолдириш майли Бахтиш эзма қонида ҳам тўсатдан гупириб кетар, буни сезган Фозилбек дарҳол баҳсни бас қилас, худди сухбатдошига тан бергандек, айтишга арзирли сўз тополмагандек индамай қўя қолар эди.

Бахтиш Фозилбекнинг ёқасидан тутди — шу алфозда узоқдан қараган одамга улар ёқалашаёттандек кўринар эди — у Фозилбекнинг атайнин тилини тийганини сезди чоғи, қаршилик кўрсатмай қўйган рақибини баттар дўпослаёттан муштумзўрдек қайта бошдан фалсафа сўқишига тушди:

— Ҳар бир одамни ҳаёти, биласанми, қачон бошланади? — деб сўради у кўзини дўлайтириб.

— Хўш? — сўради Фозилбек. Сўрадио, кўнглидан кечеётган ўйларга чалғиди: «Жонни сақлашга уриништириклик эҳтиёжи ва талаби экан... жонимни сақлаб қолган мен эмас, жонимнинг ўзи экан... онамнинг жони эвазига мен ҳаёт қолганимда мен непричем эканман, у ҳолда...»

— Эшназар бор-ку, тихий? — сўради Бахтиш Фозилбекни ўй суришига йўл қўймай, лекин саволига жавоб олмай давом этди: — Тихий бўлсаям, бало!.. Ўшанинг айтишича, ҳомила пайдо бўлган э-энг бошланғич лаҳза бор-ку, одам феълидаги жамики фазилату қабоҳат ўша оннинг ўзида қўшалоқ томчига жо бўлиб улгуради. Ҳатто, энг маъқул келадиган исм ҳам ўша моментда эр ва хотин шуурида «йилт» этиб ёнган чироқдек туғилади. Ўйлайверсанг, калланг бижғиб кетади!.. Бүёғини сўрасанг, бозорниям, одамларниям уч кунда изга солиб қўйиш йўлини биламан, дейди!

— Қаердан билар экан?

— Ҳикматли тушлар кўраман, ўшандада аён қиласди, дейди.

— Нима, пайғамбарми, унга тушида аён бўлади?

— Ким билсин, пайғамбарман, дейдиганлар ҳам кўпайиб кетди-ку, ўзиям.

— Бу ҳам охирзамон аломати... — Фозилбек шундай дедиую, Эшназар исмли йигитни эслолмади. Энсаси қотиб, «Гапираверинг» деса-да, хаёлида пишиб етилган ўй-мулоҳазаларини юзага чиқармади. Ҳамонки, ҳар банда ўз жонини сақлаш эҳтиёжи олдида ожиз экан, демак, шундай ҳолатларга тушган бандада кўз кўриб-қулоқ эшитмаган номаъкулчиликка қўл урушидан, ақл бовар қилмас тубанликларга юз тутиши мумкинлигидан ажабланмаслик керак экан-да?!.. Чорасиз қолган одам ҳар қандай ваҳшийликка қодир, деганлари шудир-да... Манави бозорда тентираб юрганлар...

Фозилбек гурунгни шу ерда бас қилиб, жўнаб қолгиси, хаёллари билан ёлғиз сирлашгиси келди. Бироқ, сұҳбатдоши қўққисдан бошлаган гап азбаройи унинг кўксига чўғ босгандай жазиллатди. — Маши қироатхона бор-ку, — Бахтиш эзма тимнинг очиқ дарвозасидан узоқда кўзга яққол ташланиб турган эски, сарғиш бинони кўрсатди, — ўша ерда мил-мил китоб зах, мօфор босиб ётибди.

Фозилбек кўксини жазиллатган чўғ бетига уриб ловуллатиб юборганини сездирмаслик учун Бахтиш кўрсатган қироатхона биноси томон ўгирилди.

«Сутта чайилгандай! Чехрасидан, бўйнидан симобдек ёруглик таралади, субҳи содик шабадасидек беғубор насим эсади...» Бахтиш эзма «сабоқ»ларидан қочарга жой тополмай туриб хаёли қироатхонага, аниқроғи, Қадрия томон қочди, сўнг «Ҳалиям эзмаланаяпсанми,

гапиравер!» деган маънода сухбатдошининг бетига мазмунсиз боқди.

— Тумонатни қара, тумонатни, — деди Бахтиш, чамаси у Фозилбекнинг авзоидаги ўзгаришни пайқаш ўёқда турсин, унга эътибор бериб қарамаёттган ҳам эди. Унинг учун сухбатдошининг кайфияти ҳам, яккакмадуккам луқмалари ҳам аҳамиятсиздек эди, бинобарин, у Фозилбекнинг «Хўш, нима бўлибди?» деганига қулоқ солмай, гапини давом эттириди: — Шу-унча издиҳом орасида қироатхонага қадам босадиган бирорта ақли расо йўғ-а!

— Қаерга?

— Қироатхонага... Лоақал бир марта боргин, бош сукуб кўргин — уваланиб-уқаланиб, аранг қад ростлаб турибди.

«Хаёлини йўқотган бозор ўзини ҳам йўқотади, дедим-ку... Қироатхона — бозорнинг хаёли-да!.. Менга қолса, ҳар битта бозор ўртасига биттадан қироатхона қурдирган бўлур эдим...»

— Ўт ўчирувчилар ёпиб кетган, томи босиб қолай деяпти. Одам кириб ўтириши хавфли. Шунга...

Бахтиш эзма тишининг оқини кўрсатиб тиржайди, унинг истеҳзо тўла бу тиржайишида «Топган гапингни қараю!» деган писандада бор эди. У писандасини яширмади, қуличини кенг ёйтганича турган жойида айланаб, жазавага тушгудай шиддатда тилга кирди: — Қара!.. Мана, атрофга қаранг! — Бахтиш кайфиятига қараб Фозилбекни goҳ «сиз»сираса, goҳ «сен»сирайверар, бунга Фозилбек кўникиб кеттан, ажабланмасди ҳам. Эзма давом этди: — Сиз фозил кишисиз. Тушунинг, ҳар кимга ҳам кўрсатавермайдиган ярамни ёриб, кўз-кўз қиляпман! Ақл кўзи билан қарайлик атрофга, буту-ун бозор ўт-аланга олиб ёнаяпти-ку!. Ана, ана, аланг!.. Боши юмалоқ, пути айри жондор борки, ҳаммаси бир алангай оташ!..

Фозилбекнинг тасаввури учқир эди — ҳамсуҳбатининг гапи кор қилиб улгурмай ёнгинасидан ўтиб бораёттган аёл гуриллаб ёна бошлади, оғир халта орқалаган ўрта ёшлардаги кишининг бошидан қуюқ тутун бурқсиди, тимга кираверишда қофоз халта сотиб ўтирган мўйсафиднинг соқолидан кўтарилаёттган машъаланинг уни қулоғидан ошиб ёғи чиққан дўпписини ялашга тушди. Фозилбек билан Бахтишнинг ёнига ўн тўрт ёшлар чамасидаги болакай югуриб келди, «Сув бор, ичасизларми, арzonгина, ича қолинглар, сутдай сув!»

деб қўлидаги шиша идишни уларнинг тумшуғига қадар чўзди. Бахтиш гапидан қолмади, Фозилбек боланинг танасидан кўтарилаётган олов ўзига уриб кетишидан ҳайиқмай, унинг елкасига кафтини кўйди.

— Сувни оч, ука, тез оч! — деди шошилиб.

Бола харидорнинг гапига ишонқирамай, унинг афтига анграйди. — Бошингдан қуямиз, қутиласан! — деди Фозилбек.

Бола сапчиб ўзини орқага ташлади. Нотаниш харидорнинг майнабозчилигини тушуниш нияти йўқ экан, «Сув бор, сутдек сув!» деганча ўзини оломон орасига урди. Ҳар бир калла тепасида кўринаётган аланганинг узун-қисқа тиллари узоқдан қараган кўзга бирлашиб даҳшатли манзара ҳосил қилишини Фозилбек шундагина пайқади. Энг ғалати жойи, бозор майдонларини тўлдирган касу нокаснинг бирортаси ўт-оташ комида қолганини сезмас, кексаю ёш олди-сотди, олди-сотди... олиш-бериш билан банд эди. — «Қанча сув қерак бўлади, бу ўтни ўчиришга? Эҳ-ҳе-е!..» деди ўзича, бошини қашлаб. «Баҳор баҳорлигини қилиб, биир шаррос ёмғир қуйиб берса, ҳамма алангаи оташни ўчириб кетарди-я!.. Аксига олиб, айни баҳор кунлари саратон иссиғи оламни одамларга қўшиб куйдираман дейди...»

Фозилбекнинг пешонаси тиришиб кетди.

Бахтиш эзманинг заҳарханда ҳиринглаши уни ҳушёр торттириди. — Сен айтган қироатхонани тамға босиб, ёпиб кетган ўт ўчирувчи акаларинг қани, қаерда? Нега улар бозор билан иши йўқ?!.. Уй-жойгами, иморату-растагами ўт кетса физиллаб етиб келадиган ўт ўчирувчилар дўзахий алангада жизғанаги чиқаётган одамларга жони ачимайдими?!

«Ачиди, фақат одамнинг биз ўйлагандака ёниши, ўт-оташ комида ёнаётгани ҳар кимга ҳам кўринавермайди...»

— «Ҳар бир жон ўзини асраш учун ўзи курашади» дедик-ку! — Бахтиш шундай деб гап бошлаган Фозилбекнинг оғзига кафтини қалқон қилиб, уни ортиқ гапиритирмади. Фозилбек жим бўлдию, кўз ўнгидаги манзарани кузатиб, ҳанг-манг бўлиб қолди: иттифоқо бозорни тўлдирган оломон апил-тапил талвасага тушиб, типирчилаб қолди, «аланга олаётганини сезди!» деди ўзича Фозилбек, лекин таажжуланарли жойи шундаки, ҳеч бир зор ён-веридагиларни огоҳлантиришга жазм этмади, балки каттаю ёш чўф босган одамдек талвасада... Фозилбек қандай қилиб бутун тумонат кўз очиб

юмгунча бошига қўй терисини ёпиниб олганини кўриб ҳайратидан ёқа тутди! «Дарвоҷе, шошилинчда қўй териси ўтни ўчиришга қулай экан!..» деди у беихтиёр пицирлаб. Одамларнинг боши узра қизариб-тиллоланиб тил чўзаётган алангалар кўздан йўқолди.

— Ямаб берайми?..

— Зумда ямайман!..

— Арzon ямайман!..

Увадаси чиққан, илма-тешик пўстин ёпинган кишилар орасида ямоқчилар изғиб қолди, уларнинг боши узра қора қарға галалари айланиша бошлади. Фозилбек шундагина одамлар шу аҳволда ҳам олди-сотдини бас қилмаганига, фақат ғала-ғовур одатдагидан андек пасайганига эътибор берди. Лекин сокинлик кўпга чўзилмада, одатдаги ғала-ғовур ўз маромига қайта бошлади. Бир чимдим фурсат давом эттан чала сокинлик дамларида қироатхона томондан нотаниш яллачининг беўхшов таниш ноласи эшитилди:

— Ҳайронама-а-н-н!..

Бегонама-а-а-н-н!

Ҳайронама...

— Ана! Ҳали бунисиям бор! — деди Бахтиш энсаси қотиб. — Қироатхона деразасининг ёнига туриб олган, билмайман, тиланчими-гўрми, эртадан кечгача бўкиргани-бўкирган. Бир кун «Ҳайронаман!» деб, иккинчи кун «Бегонаман!» деб ўтган-кетганни шилади. Ичкарида китобхонлар қулогига пахта тиқиб ўтиради.

— Бозор кенг ахир, бошқа жойга кўчсин.

— Бе-е! Кимdir уни ўша ерга михлаб қўйган, шундай михлаганки, кутубхоначи тутул, сен ҳам, ҳатто отанг ҳам жилдиrolмайди, уни!

— Қўриқбошига айтсак-чи?

— Униям сариқ чақага олмайди. — Бахтиш шундай деб ишшайди. — Чойхонага қарашли, акаси... Шуни уннутма, оғайни, бозорда бозорбошининг ҳам, қўриқбошининг ҳам кучи-кудрати етмайдиган чойхоналар бор... Хўп, майли, бояги гапинга жавоб, жигар. Қироатхонада ёнгин хавфи борлиги чин, — деди Бахтиш, гапларини уқдириш мақсадида дона-дона қилиб. — Хўш, ёпиб қўйганига неча йил бўлди? А, неча йил бўлди?!.. Ёниб кетмади-ку!.. Ўширилиб тушмади-ку!.. Рўпарасига дан-филлама чойхона, соққахона, ҳаммом, кечирасану... дан-филлама хожатхона қуришга пул топилдию, қироатхонага тўртта гувала топилмади!.. Тағин, нима, ёниб кетармиш!.. Тандирдаги ланғиллаган чўғдай аланга олиб

ёнаёттан бозорда нега ўт ўчирувчиларинг қорасини кўрсатмайди? А, лаббай?!

Фозилбек яна бозор майдонини тўлдирган издиҳом узра кўз югуртириди, кимнингдир елкаси аралаш ёна-япти, кимлардир қўй пўстинини ёпиниб гулханни ўчири-япти, қўй терисини ёпинган оломон тепасида қора қар-ғалар чарх уриб айланишар, дамо-дам шўёнгиб қўй пўсти орасида фимиirlаган насибасини териб яна ос-монга кўтарилар эди.

Бахтиш хаёлан не кўйларга тушиб-чиқаёттан сух-батдошининг аҳволига эътибор қилмади.

— Мани жуссам ихчамлигидан «ичи тор» деб ўйла-ма, оғайнини. Болалигимда лақабим «резги» бўлган. — Бахтиш худди биронни мазах қилгандай ҳиринглади ва шу заҳоти жиҳдий тортди: — Ичим тору, бағрим кенг, Фозил. Тушунаман, дунё — дунё бўлибдик, бир кун муттаҳаму палидан қутилган эмас. Тасаввур қиляп-санми, — биро-он кун дунё, одамзод ёвуз нусхалардан қутилиб, беғубор-мусаффо, хотиржам яшаган эмас-с. Суриштириб келсанг, дунёнинг ўзи асли — яхлит най-рангбозор. Не-не найрангбозларни кўрмаган, бу бо-зор!.. Илло, уларнинг бари ҳолва бўлиб қолди, ҳолва!.. Бозор бу қадар айниганини билмайман...

Фозилбек Бахтишнинг ҳаяжонига зид ўлароқ хотиржам қиёфада унинг гапдан тўхташини кутди.

— Бозор айниди, издан чиқди деб ундан юз ўгириш керакми? — деди у, лекин бу тариқа мулоҳаза юри-тишни ўзи ҳам кутмаган эди. Гапини давом эттириди: — Мана, ўзим... бутун аждодимиз бозор деб яшаган, бо-зор деб ўтган, энди мен қандоқ қилиб бозор айниди деб уни ёмонотлиқча чиқараман?..

— Хўш, нима қилиш керак?

— Бозорнинг ёвузлашиб кетишига йўл қўймаслиги-миз керак... Бозор одамлар билан эмас, уларнинг наф-си билан тил топишганининг касофати бу...

— Нима?! — қўйқисдан савол қотди Бахтиш.

— Бозор — ўз номи билан бозор, лекин у ютоқсан нафс билан тил топишса борми, одамларнинг шўри қуриди деявер!.. Тўғри, нафс бўлмаса бозорга ҳам хо-жат қолмас эди, бу дунёда, илло-бillo, қандай жин урса-урсин, бозорни изга солиш учун, аввал нафсни тартибга келтириш керак. Бозорга мингта пойлоқчи қўйгунча, нафсга битта қўриқчи қўйишни уddaлаш ке-рак.

— Нафс қўриқбошига бўйсунмаса-чи?!

— Мен бозор қўриқбошисини айтмаяпман, ҳар бир одамнинг ўзидағи қўриқчини айтяпман, ҳар банданинг ўзида бўладиган қўриқчини назарда тутаяпман...

11

Фозилбек дарвоза тавақасини авайлаб шовқинсиз очиб ёпса-да, ҳовлида ўйнаб юрган Аёнбек пайқадио, югуриб йўлак бошига келди.

— Ада, амаким келдила! — хабар берди у шошилганича емакхона томон қараб.

Фозилбек жиянининг елкасига қоқди, емакхона де-разаси ёнида турган акаси, Ҳабиба опаси, янгаси томон юрди.

— Амаки, анув одам яна додамни сўраб келди, — деди Фозилбек билан ёнма-ён келаётиб, Аёнбек.

— «Додам бари бир чиқмайдилар, кимсиз?» деб сўрамадингми?!

Фозилбек жиянидан жавоб олиб улгурмай акаси, опаси, янгаси изма-из чўзилишиб унга пешвоз юришиди. Уларнинг авзоида таҳлика, хавотир аломатини се-зиш қийин эмасди.

— Отам дурустмилар? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Фозилбекнинг.

— Кўчдан тўғри кириб келяпсанми? — Укасининг гапига қулоқ солмай унинг ўзини саволга тутди Диёрбек. — Қачон келдинг?

— Келаётувдим. Маҳкам ҳисобчи эзмаланиб галга тутиб қолди.

— Анча бўлдими?!

Фозилбек опасининг ваҳимачилик одатини билганидан унинг чақчайган кўзларига эътибор қилмай жавоб қайтарди: — Ярим соатча бўлди-ёв... Маҳкам ака ёлғиз ўтирган экан, шу...

— Ярим соатча сўри ёнида эдингми?! — деди Диёрбек Ҳабибадан баттар ваҳимага тушиб.

— Ҳа, ариқ бўйида. Маҳкам чўт гапга тутди, ишон-маяпсаларми?!

— Вой, ўлиб кўя қолай!.. Вой!.. — Энди Ҳабибанинг кўзи ола-куласи чиқиб, кафти билан оғзини панараб туриб, сўради: — Ён-верингдан ҳеч ким ўтмадими?

— Йў-ўқ...

— Эслаб кўр-чи?..

— Ҳеч ким ўтмади... Ҳа-я, ёшгина қизми-жувонми ёнимизга келди, Роҳила холанинг уйини сўради.

Ҳафиза «пиқ» этиб кулди. Диёрбек хотинининг бемаврид тиржайишидан жаҳли чиқса-да, ўзи ҳам кулиб юборди. Опасига қараб оҳиста илжайди. Фозилбек на акаси, на опаси, на янгасининг авзоидаги бу тушунуксиз ҳолат боисини билолмай уларга бирма-бир анграйди. Диёрбек ҳамон жилмайиб, Ҳабибага ҳазиллашибди:

— Укамиз қиз билан жувоннинг фарқига бормайдио, «Ёши ўтиб кетяпти» деб ваҳима кўтарганингларга ҳайронман.

Катта укасининг мутойибаси Ҳабибага кор қилмади, аксинча bemavrid ҳазил унинг ўт олиб турган жазавасига мой сепди.

— Машинаقا кўча чангите-еб юраверса эрта бириси бунга қизини берадиган анои йўқ. Ана, ёши ўтганлар жувон овотти!..

Ҳафиза уялганидан кўйлагининг ёқаларини жуфтаб, «туп-туп» қилганича ошхонага чиқди, Фозилбек опасининг оғзидан эшитган бепарда гап ўзининг шаънига айтилгандек ичида қаттиқ зил кетди, бироқ уйга етиб кела-келгунича ўйлаб адогига ета олмаётган муаммо, мана, жигаргўшалари орасида пайров бўлаёттанидан ҳайратга тушди. Акасининг саволига жавоб берадиб «қизми-жувонми» деган ибора оғзига илашиб қолганига бир чеккаси севинди ҳам, ахир шу баҳонаи сабаб бўлиб у ўзини қийнаётган мушкул саводдан гап қўзғади ҳисоб ва Ҳафиза янгасининг «пиқ» этиб кулиши, жаҳли чапақай чиқиб турган акасининг мутойибага ўтиши, Ҳабиба опасининг бобиллаши ва ниҳоят кенойисининг ўзини ошхонага уриши... шуларнинг бари унинг жонини жодига солиб қиймалаётган саволга ойдек равshan жавоб эканини тушуниб етди. Ҳамонки, норасида йигитнинг жувонга уйланиши шунчалар гурбат ва номаъқул иш экан, демак, ҳозирча оғиз очиш ўринисиз. Гумо-гурс бўлиб тилини тийиб тураверишдан ўзга чораси йўқ.

«Ўзимча пишитиб олай, кейин кенгаш ихтиёрига ташлайман» деда қатъий қарорга келди Фозилбек ва фақат шу топда индамай турмаслик учун акасига юзланди.

— Кимдир келмоқчи эдими?

Диёрбек оғиз очиб улгурмай, ҳовли этагидаги уйдан чиқсан Умри она илдам юриб, емакхона олдига етиб келди.

— Ким экан?.. Кимни сўраб кебди?!

У шундай деб дам Диёрбекқа, дам Ҳабибага аланглади, сўнг нигоҳи Фозилбекда тўхтади. Фозилбек саволини яна тақрорлади. Ҳозиргина ўзи кўзғаган мутойибани унугтиб бояги хавотирили ҳолатига қайттан Диёрбек ранг-кути ўчиб, лабини чўччайтириди:

— Кимdir отамни суриштириб келиб қўймаяпти. Яна нуқул Аёнбекка рўпара келади де!.. Кеннойинг ёки онамиз «ҳай» деб чиққунича ғойиб бўлганига тушунмайман. Қандай бетайин экан?..

— Танишми?

— Қайдам!.. Жиянинг ёш, алай-балай дегунча ҳар сафар жўнаб қолади-ей, ярамас! Мана, ҳозиргина чақирганини ҳаммамиз эшиитдик.

— Ўз қулоғим билан эшиитдим, — бирдан овозини кўтариб деди Умри она.

Суҳбатта Ҳафиза қўшилди.

— Нотаниш. Жиянингиз танимади... Ҳар сафар югуриб чиқаман — на йўлакда, на кўчада қораси кўринади!.. Бу етмагандай Зокир ота кунига беш мартараб жанозага хабарлаб чарчамаяпти.

— Ўлик ҳам, тирик ҳам бирдек азобга қолди, — деди Диёрбек чаккасидан оқиб тушаётган терни кафтита артиб, — ўзим уч мартасига келдим.

— Ўлим сабабини аниқлашибими, ўзи? — сўради Фозилбек.

— Неча қайта аниқлаб, неча қайта бекор қилишди. Бир хуросага келиш қийин бўлаётганмиш.

Фозилбек хаёлини йиғиштириб ололмаётганидан ортиқ эътиборини бўлмай «ҳам» деди-қўйди. Ҳабиба вазиятни қўлга олди.

— Отам тузук-тузукмаслиги сенга қараб қолди, Фозил. Инжиқдик ҳам, ўзи билармонлик ҳам эви билан, ука! Отамизнинг лафзи ерда қолган эмас, буни яхши биласан. Биз ҳаракатни бошладик, гап тамом! Шу ойдан кечиктирмай тўйни ўтказамиз-қутиламиш!.. Шундайми, Диёр?

Ҳабиба опасининг ҳовлиқишига жиддий қиёфада кулоқ солиб туришига қараганда акаси ҳам «у» томонга оғиб кеттанини сезди Фозилбек. «Тўйни ўтказамиз-кутиламиш!.. Келаси ой ҳам гапми?!.. Шу ҳафта, иложи тоғилса, эрта тонгдан тўй бошланиб, оқшом келин тушириб олишга ҳам ҳозирлик бор!.. Чунки... қутилсалар бас-да!..»

Фозилбек рўпарасида ярим доира ясаб турган қадр-донларига сездирмай бош чайқади. Ҳамманинг ўйлагага

ни шу: қиз эрга берилса, йигит уйлантирилса вассалом, қутилишади!.. Ким қутилади? Нимадан қутилади?.. Фозилбек уйланса, отаси нимадан қутилади? Оталик бурчини адо этган хисобланади. Кичик онаси-чи? Гуноҳкорлик туйфусидан. У түқдан онадек меҳрибонлик кўрсатолмаётганидан хижолатда. Назарида Фозилбек-нинг вақтида уйланмаёттанига фақат у сабабчи. Шундан, агар оиланинг кенжаси уйланса, кичик онаси енгил нафас олади, дўст-душман олдида юзи ёруғ бўлади.

Демак, у ҳам қутилади...

Опалари, акаси, янгаси-чи? Ҳаммалари битта-битта уканинг бошини икки қилиб қўйганларидан севинадилар. Зумрад опаси жанжалкаш эмас, ювош, шундан, у укасига ялиниб-ёлборади, холос. «Жон, Фозил, эрта уйлансанг ўғил-қизларинг эртароқ ёнингга киради» деди. Ҳабиба опасининг ҳамма жанжал-сурони Сойим поччанинг дағдағаси туфайли. Сойим почча, «Ўглингни шу пишиқчиликда уйлантирмасанг, кейинги йил қимматчиликка қолиб кетамиз» деб опасини ҳоли-жонига қўймабди. Ҳабиба опаси, «Аввал тоғасини уйлантирмасак гап-сўзга қоламиз» дебди. Фозилбек, «Опа, жиянни уйлантираверинглар, мен гина қилмайман, розиман» деди. Опасига шу гап ҳам ёқмади, «Розилигинг ҳам, но-розилигинг ҳам билармонлигингдан, сенлар билан ишим йўқ, хушимга келганини қиласман» деганинг. Аввал сендан қутилмасак, бир умр бошимиз маломатдан чиқмайди, нега тушунмайсан, ука-а?!» деб аюҳаннос солди.

Тўғри, булар ҳам ўзини ўйлашга ҳақли, қачонгача Фозилбек тўрамнинг кетида сарсону-саргардон бўлиб юришади, тирик жон сифатида ҳаммаям қутилишни кўзлайди, тўй икки кунда ўтса-кетса, тўғри, улар қутилишади, фақат Фозилбек тутилишини ҳеч ким хаёлига келтирмаяпти, холос. Хўп, майли, у уйланди ҳам дейлик, шу феъл-атвор, шу табиат, шу хаёлпарастлигига яраша у эртага ўзи истагандек баҳтиёр бир ойла қура биладими? Баҳтили яшайдими? Ёки қип-қизил фурбатта тутиладими?..

— Нимага тутиласиз? — деб сўради Фуломжон ҳайрон бўлиб. — Рўзғор ташвишигами?

— Ҳа, йўғ-э! — эътиroz билдириди Фозилбек. — Бизда рўзғор ташвиши нима қилсин!

Баҳтиш эзма шайтонлик қилиб, отасининг бозорбоши эканига шаъма қилди. «Бозорбоши отанг уйлантириб қўймоқчими, рози бўлавер, сендан нима кетди?!» деди у.

«Кетганда-чи!..» Фозилбек кўнглининг тубида яшириниб ётган ташвишли ўйларини Бахтишга ҳам ошкор қилмади. Бу мулоҳазаларини отасига ҳам, акасию опларига, янгасига ҳам айтиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўрмади. Ўзи истамаган-ҳушламаган аёл билан бир умрга ёстиқдош бўлиш... умрнинг кеттани, ҳавога соvuрилгани эмасми??!

У бозор изғиб, бир дилкаш-дилдош кимса излаётган эди — Фуломжонникига йўл олди...

— Қани, ичкари кирайлик, — деди Диёрбек зўраки вазминлик билан. Афтидан у ҳам толиққан, уккиникига ўхшаш кўзларида ҳорфинлик сезилар, ташвиши бошидан ошиб ётганидан асабий ҳаракатлар билан оппоқ сочини бармоқлари билан тараб-тараб қўяр эди.

Акаси отасининг ўрнини совутмай турибди, зеро, эртаю кеч бозордан бери келмайди, куйди-пишдиликни зиммасига олди.

Диёрбек мақсадга эришишнинг яқин йўлини тутди:

— Ука, ақлинг етмаган нарса йўқ, — деди у меҳрибон ва ғамхўр бир товушда, бироқ, бу меҳрибонлик Фозилбекка бошиданоқ ёқмади. Назарида акаси, «сен билан пачакилашиб ўтирамизми!» қабилида энсаси қотгандек, истар-истамас гап бошлагандек туюлди. Диёрбек укасининг авзоига эътибор қилмади, ё ундаги ўзгаришни пайқамади. Ўша-ўша оҳангда давом этди: — Сен оиласизнинг арзандасисан!..

Фозилбек беҳос тиканга ўтириб олган одамдек сапчиб ўрнидан иргиб туриб кетди. Важоҳатидан ҳозироқ емакхона эшигини қарслатиб ёпиб чиқиб кетадигандек эди.

— Ўтириб, қаёққа туряпсан? — шошиб қолди Ҳабиба.

Фозилбек «арзанда» деган сўзнинг замиридаги кинояни кўтара олмади. Киноя унга оғир ботди. Онажонининг жони эвазига жон сақлаганини эслатди, шу сўз.

— Арзанда эмас, «даҳмаза» денг, — зўрма-зўраки кулиб деди у акасининг кўзига қарамай.

Диёрбек ниятидан қайтмади. У қандай бўлмасин укасини кўндириб ҳозироқ кириб отасини тинчлантиришга, фатво олиб, сукунат ва кўнгилсиз пичинг-писандалар оғушига чўмган ҳовлида эртагаёқ, тўй ҳаракатларини бошлаб юборишга қасд қилган эди.

— Манавиларнинг рангига қара, ука, ўзинг фаросатли, диёнатли йигит бўлсанг. Оқ-қорани тушунсанг... Онамизга қара!.. Опаларинг, «Укамни уйлантирамиз!»

деб хун бўлиб эшикма-эшик изғиб юрибдию, сен... пинагингни бузмайсан... Икки йил бўлди-я, ғишиша бошланганига!..

Диёрбекнинг товуши ҳақиқатда ҳам салобатли, ҳатто, залворли эди, ўзи ҳам баъзан товушининг таъсирчанлигига мутаассир бўлибми, ҳеч кимса етти ухлаб тушига кирмаган фалсафа сўқишга берилиб кетар, фақат унинг гаплари жуда оддий, жуда жўн эзмалиқдан нарига ўтмаслигини ўзи сезмас эди... Фозилбек шуни яхши билса-да, шу топда акасининг гапларини эшитиб, «Ке, уйлансан уйланақолай, кўп қатори рўзғорга қоришиб яшаб ўтарман-да», деган хаёлга ҳам борди.

— Ман суриштириб, билиб келдим, отамнинг сорайиши сенинг уйланишингта қараб қолган экан...

Ҳабиба тўсатдан шундай деб бошқаларнинг диққатини ўзига қаратди.

Фозилбек, опам Қадриядан хабар топган, деган хаёлда юраги орқасига тортиб кетди, бироқ опасининг авзоида бу шубҳасини тасдиқладиган белги топмади.

— Қаердан билиб келдингиз?.. Нимани?.. — деб сўради. — Ёки яна бордингизми?..

— Бордим... — жавоб қилди ўжарлик билан Ҳабиба.— Ўқитдим, Чилвир фолбин шундай деди...

Диёрбек опасига қарадио, индамади, Фозилбек бош чайқади.

— Отам сезиб қолсалар нақ оқ қиласилар-а, опа!..

Ҳабиба гапдан қолмади.

— Оқ бўлишимни истамасанг, уйлан!.. Ўзи саниям ўқитадиганман... Нафаси ўткир, ўзиям!.. Аслида ҳў, ўшанды уйлантирвонимиз керак экан-да!.. — Ҳабиба шундай деб икки йил бурунги гапни қўзғади: — Зумрад опамнинг айтгани тўғри экан, ўшанды косибнинг қизига шартта уйлантириб қўйганимизда аллақачон бола-чақали бўлиб кетардинг!.. Ўзимиздан ўтди...

Ўша сафар ҳам шу гапни отаси қўзғаган, лекин ўшанды ҳам отаси Фозилбекнинг ўзига бу ҳақда ломмим демаган. Қаердадир Салоҳ этиқдўзнинг қизига кўзи тушиб, ўғлини уйлантириш мавриди кеп қолганини эслаган. Тўнғич қизига изҳори ният тарзида айтган. Зумрад отасининг айтганини даъват ўрнида қабул қилиб, ҳаялламай-нетмай Салоҳ этиқдўзникуга жўнаган. Иккинчи қатнашида гап топиб келган: «Қизи бўлиқ-қинаю, туриш-турмуши ночоргина экан» деган. Ўзи қизини шошириб қўйган Қосимбек Зумраднинг патагига курт тушганини кишибилмас кузатиб юрган, у

топиб келган «янгилик»ни эшитиб, «Бир айтдим-күйдим-да... Ундей оиласар билар билан қуда-андачиликка уриниб қолади» деган.

Салоҳ этикдўзининг қизи унутилдию, «арзанда»нинг бошини икки қилиб қўйиш нияти оға-сингиллар тинчини ўғирлади. Ўша-ўша Фозилбекни қийин-қистовга олишади, дам уни ўз ҳолига қўйишади, дам ўзларича неча марта тўй бошлаб-неча дафъя «бошланган» тўйни тўхтатишиади.

Диёрбек «буёини менга қўйиб беринг» деган маънода опасига имо қилди ва ҳам виқор, ҳам ясама босиқлик билан гап бошлади:

— Худо ҳар баңдасига мана бундо-оқ яшагин деб чизиқ тортиб, кўрсатиб қўйибди. — «Ҳаётнинг қонунидан ҳеч кимса четта чиқолмайди» дея хаёлида илова қилди Фозилбек ва акасиниг оғзидан эшитаётган мулоҳазаларни ўз билгича пешма-пеш талқин этишда давом этди: — Одам бўлиб дунёга келдингми, шу чизикдан четта чиқолмайсан. — «Она вужудида ҳомила пайдо бўлдими, тамом, туғилишдан бўлак чора йўқ!..» — Четга чиқиши хоҳловчи хомхаёл афандилар ҳам кўп келган дунёга. — «Туғилмасликка ҳаракат қилган, туғилганига пушаймон ейдиганлар, туғилмаслиги ҳам мумкинлигини ўйлаб юрганлар қанча!..» — Илло бунақанги мирза қайсарлар узоққа бормайди, бир кун келиб мулла минган ҳўтиқдек ўша чизиққа — ҳамма бўйсуниб юрган изга тушиб қолганини ўзи ҳам сезмайди. — «Бирдан кенг ва ёргу, лекин мутлақо ёт бўшлиққа чиқиб қолади... Дод-фарёд кўтаради, нафи бўлмайди, сўнг бозордаги оломонга тупроқ заррасидек қўшилиб кетади», — Қулоғидан чўзи-иб ўша чизиққа солиб қўяди. — «Инга»лаб дунёни бошига кўтаради, юмшоқ жойига шапати ура-ура ҳушини киргизиб қўйишади...» — Уйланиш, оила қуриш одамзоднинг манглайига битилган... йўқ, урилган муҳр!.. Муҳр бор-ку қарсиллатиб урадигани — ўша!.. — «Авлодлар занжири ҳалқа-ҳалқа бўлиб давом этади, бундан бўйин товлаш гуноҳи азим...» — Йигитдир-қиздир вақт-соати етиб оила қуради-да. — «Яна қайсиdir вужудда ҳомила пайдо бўлади»...

Фозилбек кўнглининг бир чеккасидаги шу фулгуладан қутилолмаётган эди. Беккўчалик болалар табиби Улуғ Қосим билан гаплашди.

— Дўхтир, норасидалар орасида нобуд бўлаётгандар кўп-а? — деб савол қотди.

Улуг Қосим юз ўлчаб бир кесадиганлар тоифасидан, худди бу саволни умрида энди эшитиб тургандек Фозилбекка синчков ва узоқ тикилди.

— Хў-ўш, — деб гап бошлиди бир оз фурсат ўтказиб, сўнг фавқулодда кашфиёт қилган одамдек жавобни қисқа қилди: — Касал-да!.. Касалдан нобуд бўляпти, шу...

Фозилбек жавобдан қониқиши ҳосил қилмаганини яширмади.

— Бедаво дардан нобуд бўлиши ёш болага ҳам аён, домла, — деди андек қизишиб ва товушини баландлатиб. — Мен, ўша гўдакларни сақлаб қолишнинг эпи топилмайдими, деб сўрайпман.

Улуг Қосим муаммо жиҳдий қўйилаётганини пайқади, бир оз юмшаб, ютиниб-тамшаниб олди-да, батаф-силроқ уқдиришга киришди:

— Сизга қандоқ тушунтиурсам экан... Лўндасини айтганда, чақалоқларда шундай касаллик учрайди — у ҳомилалик чоғида, тушуняпсизми, жиян, ҳомила вужудга келган дақиқада хасталикка чалинади, касаллик пусиб ётади-ётади-да, мурғак вужуд тўрт-беш ойлик бўлганида тўсатдан қўзғайди. Оқибати нима бўлади?.. Гўдак дардни кўтара олмайди. Ота-оналар ҳам, биз ҳам фафлатда қоламиз...

Фозилбек бош қашлаб Улуг Қосимдан яна нималарни сўраб-суринширишни кўзлаганини эслади.

— Сабаб? — деб сўради туйқус. — Сабаби борми?

— й-у-ў! — деб наъра тортиб юборди Улуг Қосим оғирлигини дам у-дам бу оёғига солиб, тебраниб. Тебранишдан тўхтагачгина гапириди: — Бу ёғи яратганга аён, биз шифокорлар ҳам бир бандамиз, жиян... — Пича ўйга толиб илова қилди: — Сабаби кўп... вужудида тўққиз ой ҳомила кўтариб юриш, об-тобига етказиб эсон-омон дунёга келтириш учун эҳ-ҳе-е, қизларимиз, жувонларимизнинг ўzlари а-анча етилган бўлишлари керак...

Улуг Қосим аввал бошини чайқади, салдан сўнг бошининг тебраниши гавдасига кўчди, разм солиб қараган одамга дўхтири шу одати билан фикрини тиндириб, мувозанатта келтириб олаётганга ўхшар эди.

— Қиз-жувонларимиз ҳар қанча етилган тақдирида ҳам эр-хотиннинг бир-бирларига муносиб эканлигида ҳам ҳикмат кўп эмасми?

— Бир-биригами?.. Ҳам жисмонан, ҳам саломатлик маъносида муносиблик...

— Кўнгил маъносидагини сўраяпман?

Улуғ Қосимнинг чехраси ёришиб жилмайди.

— Мен файласуф эмасман, — деди у дарҳол жиддий тортиб. — Кўнгил муносиблиги файласуфлар, тарбиячилар иши.

Фозилбек «туттанини» қўймади.

— Ахир эр-хотиннинг соғлом оила қуриши ҳам, ўғил-қизларининг соғломлиги ҳам улар кўнглининг чинакам маънода бир-бирига мойиллигидан, муносиблигидан бошланмайдими? Ўзингиз айтинг, кўнгилсиз турмуш кечираётган эркак ё аёлни соғлом оила дея оласизми? Ёхуд соғлом эркак ё аёл бир-бировига мутлақо кўнгил қўймай туриб соғлом оила қуриб яшаёттанига ишонасизми? Мумкинми, шундай яшаш?!

Ҳар иккала сұхбатдош бирмунча вақт жим қолиши, ниҳоят Улуғ Қосим даҳанини чимдий-чимдий тилга кирди:

— Сиз ҳам қизиқ одам экансиз-ку... Худди шунга ўхшаш хаёллар хў-ў неча йиллардан бери менга тинчлик бермайди, лекин бирон марта тилимга кўчирмадим...

Фозилбек «Нега?!» деган маънода сұхбатдошига «ялт» этиб қаради. Дўхтир жавоб қайтарди:

— Нима қиласман, айтиб?.. Кимга айтаман?.. Нима деб тушунираман?..

— Нима, тушунишмайдими?

— Балодай тушунади, фақат тан олмайди!.. Қолаверса, «шундай яшаш мумкинми?» деганингиз нимаси? Яшаяпти-ку! Атрофга қаранг, озмунча эр-хотин апоқчапоқ бўлиб умр кечиряптими?! Сизнинг айтоттандарингиз... тўғри, ўйлаб кўриш яхши, бироқ буларни ўйламай, хаёлни chalғитмай худо берган умрни яшаб ўтказиш ундан-да яхшироқ, маъқулроқ.

— Лекин...

— Лекин деманг, Фозилжон, ука. Илтимос, лекин деб менинг жонимни азобга қўйманг. — Улуғ Қосимнинг кўзи бирдан намланди, Фозилбек буни кутмаганди, шунга қарамай қизифида дилидагини тилига кўчирмасликка иродаси етмади. Савол бериш қаловини тоғди:

— Саломатлик нуқтаи назаридан-да... Тўла соғломлики... қалби баҳтиёр бўлмаган одамни тани соғ ё ўзини баҳтиёр дея оламизми?..

Улуғ Қосим синиқ жилмайди, ўзини ҳам, «маҳмадо-на» сұхбатдошини ҳам chalғитмоқчи бўлиб атрофга аланглади, лекин бунинг эпини тополмай сұхбатта якун ясади:

— Сиз орзу қилаёттан... Эҳ-хе-е, ҳамма эр-хотин бир-бирига муносиб бўлсагина, очикроқ айтаверайлик, муҳаббатли бўлсагина оила қурсин, демоқчисиз-да?

— Шундай!

— Фақат бунга бандасининг қудрати, иродаси... айни замондаги ақл-идрок тараққиёти бунга ожизлик қилади.

— Ожизлик қилса, нега оила қуради?

Улуғ Қосим бошини сараклатиб турди-турди-да, ортиқ оғиз очмади. Фозилбек билан хайрлашаётисб, «Ёшим олтмишдан ошди» деди ўзига-ўзи гапиргандек шивирлаб. Фозилбек пешонаси тиришиб гап уқдиришга уринаётган акасига қараб туриб, худди Улуғ Қосимга ачингандек, акасини тушунишга ҳаракат қилди. «Улуғ Қосимдек дўхтир мени тушунмайди, мен акамни тушунмайман, акам — отамни, отам... Отам раҳматли онамни тушунгандир?.. Улар бир-бировларига муносиб бўлишгандир?.. Акс ҳолда...»

Акасининг дўриллаган товуши унинг хаёлини бўлди.

— Укам, — деди Диёрбек муддаони узил-кесил кўндалангига қўйгудек қатъият билан, — аҳволни кўриб турибсан. Бозорни эпақага келтириб бўлмаяпти.

Фозилбек акасини чалғитишга гап топилганидан севиниб, сўради:

— Инсофийлар ким, ўзи, ака?

Диёрбек жим бўлиб қолди. Афтидан ўзи ҳам кўнглиниң бир чеккасида шуни ўйлаб юрганга ўхшади. Фозилбек «савол»ни совутмади:

— Ҳандаққа ағанаган от-аравани чиқариб олишгаям, баланд тимдаги махлуқни қўлга туширишгаям ўшалар бош-қош бўлаётганмиш.

— Яхшиям ўшалар бор... — Диёрбек беихтиёр айтиб юбордию, хушёр тортиб, ёнидагиларга бирма-бир кўз ташлади. Шивирлади: — Отамнинг қулогига етмасин.

— Нима, отамнинг инсофийлардан чўчидиган жойлари борми?! Ким, ўзи улар?

— Кимлигини ҳеч ким билмайди...

— Чойхона...

— Чойхонанинг ҳам дахли йўқ...

Фозилбек сұҳбат мавзузини бошқа кўчага буриб юборганидан севиниб турган эди, акаси бунга йўл қўймади.

— Айтдим-ку, отам қамалиб олиб тадбир изляяптилар. Бозорни бузиш, кўчириш, ҳатто кўмдириб юбориш ниятлари ҳам йўқ, эмас. Эрта-индин соғайиб чиқсалар

бошлаб юборищдан тоймайдилар. Фақат шунча ғалва орасида сени уйлантириш ташвиши ошиб тушяпти.

— Намунча?! — деб юборди Фозилбек астойдил ажабланиб.

— Нимаси, намунча? Нимаси, намунча?! Ўттизга чиқай деяпсан-а, бола, одамни ҳар нарса бўлгани яхшимасми?!

Ҳабиба овозининг борича жириллай бошлаганди, Диёрбек уни тўхтатди:

— Секин!.. Шовқин кўттарманг, опа!.. Отамнинг қулофига етмасин, ахир, деяпман!..

Ҳабиба катта укасининг танбеҳига қулоқ солиб овозини пастлатди, бироқ ҳовурдан тушмади, балки қўшни ҳовлига имлаб ўша-ўша заҳар-заққум оҳангда давом этди:

— Сенам манавинга ўхшаб, худо ури-иб...

— Жим, Ҳабиба опа! Ўзимга қўйиб беринглар, дедим-ку!.. Қўшнини орага суқиб нима қиласиз?

Фозилбек Фаёзларникидаги кўнгилсизликни акасидан, Маҳкам чўтдан эшигтганларини эслади. Диёрбек унга ётиги билан уқдиришга ўтди:

— Отам... қариликми, толиқдиларми, ҳар қалай... жуда қаттиқ туриб олдилар... Бир кун бурун бўлса-да, тўйни ўтказиб қутилмоқчилар... Кеча эрталаб гаплашмоқчи эдик, у ёқдан аристон қочибди, деган хабар келди. Баланд тимдаги офат бутун бозорга ёйилса нима бўлишини худо билади...

— Аристон қочмаган экану...

— Қочишига қочмаган...

— Сичқон урчигани-чи!.. Поччанг ғамлаб қўйган гурунч, унларни илма-тешик қилиб, расвосини чиқариб ташлабдими-ей!..

Диёрбек «ялт» этиб опасига қаради, Фозилбек унга эътибор қилмади.

— Бошимизга шу-унча ғалва, шу-унча ташвиш ёғилиб турганида сенинг қийнашинг ортиқча-да, ука.

Фозилбек темирни қизифида босди:

— Шунча ғалва, шу-унча ташвиш турганида мени уйлантириш зарилми?.. Уйланиш қочмас, ака!..

Диёрбек нигоҳини бир нуқтадан узолмай туриб қолди, унинг шу тахлит туришидан, «Бу гапда ҳам жон бор» дегандек маъно уқиши мумкин эди, Ҳабиба Фозилбекнинг адабини бериб қўйишга оғиз жуфтладио, Диёрбекдан ҳайиқди, бошқаларга сездирмай кичик онасилининг этагини тортиб қўйди. Умри она сухбатга арала-

шиш мавриди келганини сезди. У ҳамишадагидек мұлайым ва меҳрибон товушда, құзини ердан узмай зорланғудек овозда мингиrlади:

— Диёрбек, ҳамма гапингиз түгри... Яхшиям сиз бор экансиз... Фақат отанғиз бозорри ўнглаб бўлмай қоляпти, деган хавотирда Фозилжонни уйлаб қўйишни уйлаб мижжа қоқмаяптилар... У ёқда жиянингиз ҳам кап-капта йигит бўлиб қолди...

Диёрбек томоқ қириб дўриллади:

— Ҳа, бозор айниди...

Укаси луқма ташлади:

— Айниши ҳам ҳолва, чўқяпти!.. Ери чўкиб кетяпти... Бузиш-кўчириш билан буни эпақага келтириб бўлмайди. Бозор ўзича эмас, одамларнинг айниганини, одамларнинг чўкиб кетаёттанини кўрсатиш учун айниятти, чўқаяпти.

— Ўзинг, «бозор қиёматгача изга тушмайди» демаганмидинг?

— Айтганман, ака. Бозорнинг изи — изсизлик, аслида.

— Шундай экан, унинг изга тушишини кутиш бемаънилик эмасми?

— Бемаънилик, ака, bemanyaник. Faқat бозорнинг ҳозиргилик айниши, издан чиқиши жуда нодир ҳодиса... инсон зотининг... одамларимизнинг асл афт-ангорини, қанақанги савобу... тубанлиқларга қодирлигини билиб оладиган пайти. Пулнинг қудрати худога тенг кўрилаётган бир пайтда ҳовлиқиб уйланиб олишдан кўра, уйланишга ошиқмаслик тўғрироққа ўхшайди, ака?.. Бу аҳвол узоққа чўзилмайди...

— Поччанг бунақа жинни-санғи гапларингни эшитса фигони фалакка чиқиб кетади!..

Диёрбек Ҳабибага сўзсиз қараб турди-да, яна жим бўлиб қолди, Фозилбекнинг назарида у, «тўғри» дегандек шивирлади ҳам. Фозилбек буни аниқлагунига қадар Диёрбек овозини кўтариб деди:

— Бозорнинг бу аҳволига сенинг уйланишингни нима дахли бор?

Бу сингари саволларга Фозилбекнинг жавоби тайин эди, у худди муллаваччаларга маъруза қилишга тутинган мударрисдек томонини салмоқ билан қириб олдида, жуда вазмин бир маромда уқдиришга киришди:

— Илинж, таъма... топиш, ундириш... муттаҳамлик... бозорнинг изи шу. Бозор одамлари ҳам шу из измида... Бозорбоши бозор майдонини эпақага келтириши мум-

кин, уҳдасидан чиқса уни тупроққа түлдириб текислатиши ҳам мумкин, лекин бозорнинг ўзини... одамларнинг кўнгли, ўй-хаёли, мақсад-маслагигача бозорхонага айланиб кетди. Бозорнинг ўзгариши одамлардаги инсофу диёнатнинг ўзгаришидан а-анча илгарилаб кетди. Бозор одамларнинг эмас, ютоқдан нафслар қўлига ўтиб кетди. Буни тушунмаган одамлар босар-тусарини йўқотиб қўйди. Буларни изга солиш...

Аёллар тугул, Диёрбек ҳам укасига арзирли эътиroz тополмади. Фозилбекнинг ўзи акасининг оғирини енгиллаштириди:

— Тағин, нима даҳли бор, дейсиз. Шу муҳит, шу шароитда туғилган бола... қандай бола туғилади?.. Қоллаверса, «уйланмайман» деган сўз оғзимдан чиқмади, уйланмай қаёқча борардим, фақат... айтаман... — У гапидан тутилиб опасига, янгасига, кичик онасига бир-бир қараб олди. — Вақт-соати келсин, қизми-жувонми — фарқи йўқ! — маъқул келганини айтаман, ана ўшандა уйлантириб қутиласизлар!.. Отамга ҳам айтишга улгура...

— Ўзимни ўлдирاما-ан-н!..

Кўшни ҳовлидаги хотин кишининг фарёдини эшишиб Фозилбекнинг гапи оғзида қолди.

— Битта қўймай қаматама-а-н-н!..

Кампир қарғанди. Ёш қиз уввос солиб йифлади. Эркак киши бўралатиб сўкинди. Қосимбек бозорбоши хонадонидаги муҳокама шу ерда узили...

12

«Тўғри-да, шунча ташвиш турганида тўйга бало борми?!..» — Фозилбек акасини ўз тилидан илинтирганига ич-ичидан севинди. Бу ёқда ўзининг ташвишлари ҳам бошидан ошибб кетди: Қадрияни учратиши, у билан очиқасига гаплашиб олиши... кўнглига қўл солиши керак... «Наҳотки, оиласи бўлса?!!» Фозилбек жонижажонини қисувга олаётган ушбу саволга жавоб то-пишни, агар «Йўқ, оиласи эмас» деган жавоб олгудай бўлса ўша заҳоти кичик онаси, янгаси, опаларидан суюнчи ундиришни мўлжаллади, бироқ... — Нима дедингиз? — дея сўради Қадрия қироатхонага қайтиб киришгач.

Фозилбек дикқат-эътибори хаёlinи ўғирлаган ҳамроҳида бўлса-да, қироатхонанинг баланд ва залворли эшиги фавқулода шовқинсиз ва осон очилганига ҳай-

рон қолди, шу ҳам унинг кўнглига енгиллик бағишилади. Айтар гапини бошқалар эшитишини мўлжалга олиб овозини баландлатди:

— Агар сиз бирга борсангиз ҳар куни китоб топиб келаман, — деди Қадрияга юзма-юз туриб.

Қадрия қолиб, мудира жавоб қилди:

— Сиз-ку, китоб топарсиз-а, — деди у шанғилаб.— Қизимиз пул тополмайди-да.

— Қадрийой билан бирга бўлсак, пул ҳам топамиз.

Фозилбек шундай гапни бамайлихотир айта олганнига ўзи ҳам ишонмади. Мудиранинг кўзлари катталашди.

— Бу йигитча ҳам инсофийлардан, шекилли, — деди мовий кўз аёлга қараб ва ўша заҳоти муддаога кўчди: — Унақада ҳар куни келинг, иним, Қадрияни икки қўллаб сизга топширганимиз бўлсин!..

Фозилбек турган жойида иргиб тушай деди. Вазминликни андек йўқотса югуриб бориб мудирани қучиб олишдан ҳам тоймас эди.

У хаёlinи йифишириб улгурмай, мудира оғзидан бол томиб «осмондан тушган» йигитни айланиб-ўрги-либ кузатди. Фозилбек кўчага чиқиб эшикни ёпаётib ичкаридан мудиранинг қувноқ овозда гапирганини аниқ-тиниқ эшигди:

— Ойдай йигит экан, Қадрия!.. Нима дединг, Ойдин?.. Тақдир рано кўрса, ҳеч гап эмас...

Фозилбекнинг ичидағи чўғ аланга олди. Тўғри «ҳофиз» тиланчининг олдига борди, киссасидан қўлига илинган қоғоз пулни олиб, тиланчининг қўлига тутқазди.

— Қайсинасидан айтай? — деб сўради «ҳофиз».

— Фарқи йўқ, айтавер, — деди Фозилбек оғзининг таноби қочиб. — Оғзингта келганини айт.

У шундай дедио, Баҳтиш эзманинг гапини эслади, «ҳофиз»нинг афт-ангоридан унинг Чойхонага дахли йўқлигини ўзича тасдиқлиб олмоқчи эди, унинг ҳеч кимга бўйсунмас қудратини кўрмоқчи эди, бундай аломатлар топмади, сўнг «тиланчи»га серрайиб тикилиб туришдан ўнгайсизланиб, йўлидан қолмади, ортидан «Ҳайронама-а-н!..» деган бўғиқ ҳайқириқ уни қувиб етди, кулгиси қистади, кетаверди. Ҳовурини босолмай бозорда жон-жаҳди билан югургиси ё бўлмаса овозининг борича ҳайқириғиси, тумонатни бошига йигиб севинчини улар билан баҳам кўргиси келди. «Демак, оиласи эмас! — деди ич-этини кемираётган шубҳа-гумонларини ҳайдаб. — Узумфуруш амаки айтди-қўйди-

да... Жувон деб ўйлаган. Башарти... Башарти жувон бўлган тақдирда ҳам, оиласи эмас...»

У ўйлай-ўйлай кўнглини алағда қилаётган адоқсиз мулоҳазалардан чўчиб тушар, дам эти жунжикиб кетиб, дайди ўйни тилига кўчирмасликни, кўчирмасликни эмас, телба ўйларини мухокама қилишни атайин кейинга қолдирар эди.

Фозилбек димогига урилган қўланса исдан бурнини жийирди, кўкрак киссасидан қофозга тугилган икки дамлам чойчалик зирани олиб, тўйиб ҳидлади. Оқпар зиранинг ўткир ҳидидан роҳатланиб бораётиб, ён бошидан ўзи томон яқинлашаётган кимсанинг овозини эшилди.

— Э-э, кесинлар, кесинла-ар! Қандай шамол учирди?..

Фозилбек ёйма қаторига кирди дегунча Ҳоди паттачи ис олиб етиб келади ва гоҳ «Қандай шамол учирди?» деб, гоҳ «Бизга қандай хизмат бор?» деганча ясама тиржайиб саломлашади, Фозилбек очиқ-ойдин рўйхуш бермайди, паттачи буни сезмаганликка олади, сурлик билан унга эргашади.

— Одам сийракми? — беихтиёр савол қотди Фозилбек, паттачининг бетига қарамай.

Ходивой ҳиринглади, ҳиринглай туриб бозорбошининг арзандасини бош-оёқ кўздан кечирди ва, табиий, жавоби ҳам шунга яраша тайсаллади:

— Одамларми?.. Ёйма — бозорларнинг бозори, йигит! Ёймага дуо кеттан, бетта-чи!..

Паттачи чайналиб турди-турди-да, тўсатдан муддаога кўчди:

— Шетгаям кўз олайтирганлар бор-да, йигит.

— Нимасига кўз олайтиради? Ким? — Астойдил қизиқиб сўради Фозилбек.

Ходивой атрофга аланглади, ҳиринглади. Шу аснода айтадиганини хаёлида пишишиб олди, гапирди:

— Бозор — юртники, ҳеч ким гўрига ортмоқлаб опкетмайди. Ана, қаранг, ҳар қадамда туз-насиба сочилиб ётибди, эплаган теради, эпламаган кўрдай ўтаверади. Мана, қулингиз неча қовун пишифи...

Ходивой паттачикдек қув одам чайналяптими, демак, ичида хатари ё бўлмаса айтолмаётган дарди бор. Фозилбек ҳушига келса, одамга қаттиқ тикилади, шундай тикиладики, рўпарасидаги кишининг сўзга айланмаган гапларини, фикрга айланмаган ниятларини кўриб-билиб-ўқиб-уқиб олади.

Паттачи ундан күзини олиб қочолмади, шундай бўлса-да, сухбатдошини чалғитиш мақсадида уч-тўрт одим нарида тўдалашиб кетаётганлар тўпига қараб, «Шовқин қилманглар-е!» деб ёлғон пўписа қилди.

— Ўзинг шовқин қилма!.. — деди ўша заҳоти ўшқириб, қари-и... Фозилбек момой ё бобойлигини ажарата олмаган Вон Сууни кўрди. Новчагина, қоқ сувқ ёшгина жувон бир қиз, бир ўғлини етаклаб олган, учинчиси — қўлида, одамлар орасидан гўдак ўғил-қизининг оёғига қараб кетиб борар, қадам олиши, қадди-бастидан бе-ҳад ҳолдан тойганлиги кўриниб турар эди.

Вон Суу жувоннинг хархаша кўтараётган ўғилчасига ниманидир уқдиришга уриниб бу кичик «карвон» изидан қолмай эргашиб бораётган экан.

— Туғруқхонага қатнаб тинка-мадори қуриди!

Қақшаб, чакаклари қалтираб вайсади Вон Суу:

— «Олдирмагин» дедим! Ҳозирги хотинлар тўғри маслаҳатта «хўп» деса жазмани талоқ қиласи, қҳ-қҳ-а!

— Оғзингта қараб гапир, ҳой, ялмоғиз! — Ҳодивой кампиршони тартибга чақирган бўлди-да, яна Фозилбекка юзланди. — Ёйма ўз номи билан ёйма. Бу ерда сотиладиган эски-тускиларгина эмас, одамлари ҳам қурама!..

Паттачи яна аравани қуруқ олиб қочаётгани Фозилбекнинг ғашига тегди. Сир бой бермай ундан қутилиш чорасини чамалаётганида, кутилмаганда уларнинг ёнида Сабридин пайдо бўлди.

— Ялписига ҳорманглар!..

Авлал Ҳодивой, сўнг Фозилбек ширинпазлар рас-табошиси билан илиқ кўришди. Паттачининг тузи ўзгарди ва шу заҳоти бўлак мавзууга кўчди:

— Неваралардан бир жуфтини ётқизадиганмиз, ҳи-ҳи!.. Қўлини ҳалоллаб қўяйлик!..

Сабридин Ҳодивой паттачининг майда-йирик хол босган афтига разм солиб, унинг тилёфламалик қилаётганини пайқадио, буни сездирмади.

Фозилбек ўйлаб кўрса растабошилар орасида энг оз мулоқотда бўлгани Сабридин экан, ҳатто отаси ҳам бу киши ҳақда камдан-кам гапирган экан.

— Сабридин акани таклиф қилдийзми? — сўради Фозилбек Ҳодивойдан.

— Секин сўрайсиз-а, Фозил, иним! Сабридин ширинни айтмасам ака нақ теримга сомон тиқадилар-а!..

Сабридин Ҳоди паттачининг пичингини тоқат қилиб эшилди, буни кўриб Фозилбекнинг унга ҳурмати ошиди.

«Қийин дақиқаларда ўзини тута олган одамларнинг ичида гап кўп бўлади, — хаёлидан кечди унинг. — Сабридин ақага ўхшаш одми растабоши кам...»

Ҳодивой ҳазили сұхбатдошларига маъқул келмаганини пайқадиу, мавзуни ўзгартирди:

— Идорада нима гап?! — туйқус савол қотди у Сабридиннинг кўзларига тиккасига дўлайиб.

— Ҳеч гап йўқ...

— Садақа балони қайтаради, болам!..

Сабридин ёнгинасига тиқилиб туриб олган тиланчи чолнинг дўриллашидан гапини давом эттиrolмади. Чолнинг нари кетишини кутди. Тиланчи жойидан жилмай ўтган-кетганга кафт чўзиб, садақа сўрашда давом этди.

— Бунақаси йўғидиу, — деди Сабридин Ҳодивойга маъноли имо қилиб.

— Янги... — деди Ҳодивой, сўнг бошини эгиб Фозилбекнинг қулоғига шивирлади: — Дам кунига ўзгарди, дам ялписига янгилашади...

— Эскилари қаёққа кетди?.. Янгилари қаердан келди?..

Ҳодивой жилмайиб, ўсмоқчилаб Фозилбекка қиқирлади.

— Ўзингизни соддаликка оласиз-а, йигит!.. Э, сиззи қаранг-а, йигит!.. Сиз билмайдиган нарса борми бу дунёда?.. Сиздай фозил инсон-а!.. Эскиларини майдалаб юлдуз қилишади, осмонга... чойхоналарга сочиб юборишади!.. Ваҳ-ҳа-ҳа-ҳа!.. Қироатхонанинг ёнидагисини танийсиз... Жиндай гаплашибиз ҳам-ку, ўша жўрангиздан сўранг ҳаммасини!.. Бозорда нечта гадойвачча бўлса, ҳаммасининг жилови ўшанинг қўлида!.. Қироатхона нозик бўлгани учун у ерни бошқаларга ишонмайди...

Ҳодивой паттачининг сирли ва ишонқирамай гапириши Фозилбекка нашъя қилди, бироқ яна бирон янгилик эшитиш умидида унинг оғзига тикилди.

— Илло, — деди Ҳодивой, овозига янаям сирли тус бериб, жилпанглаб, — қўйинг, улар билан пачакилашиб ўтирунганг, йигит...

— Нега? Мен пачакилашганим йўқ... Унинг дастидан қироатхонада қулоққа пахта тиқиб ўтиришибди.

— Айни муддао-да!

— Нимаси айни муддао? — тушунмай сўради Фозилбек.

— Китоб титкилашдан нима фойда? Ундан кўра ашула эшитсин.

— Тиланчидан-а?!

— Бўлмаса-чи! Китобини йифишириб, тиланчига жўр бўлсин.

Фозилбек Ҳодивой паттачи мутлақо жиддий гапи-рэйттанига ишонмай, унинг бетига анқайди. Паттачи жиддий эди.

— Бозорри кўриб турибсиз, — деди у қулочини ёзиб атрофни кўрсатаётуб, — бу аҳволда китобга мук тушиб, ақлни пешлашдан кўра ҳофизлик дуруст. Шунинг учун пачакилашманг деяпман. Бир жойга бориб шикоят қилганингизда ҳам ҳозир миркуруқ олиму китбондан кўра, ҳофизнинг гапи-гап. Буни устига қиратхона ёнидагиси қалтис...

— Мен... тушунмадим, — деди олди, холос Фозилбек. Уни кўриб Ҳодивой паттачи баралла ва яйраб кулди.

— Э, қўйинг-е, йигит. Сиз билмаган, тушунмаган нарса борми! Айтдингиз-қўйдингиз-да!.. Сиз уни айтасиз, ёйманинг паттачилигини тортиб олишмоқчи — индамаяпману, сиз битта ҳофизни...

Паттачи боядан бери айтолмаётган гапини, ниҳоят, киши билмас айтганини Фозилбек сезди. Сезса-да, сир бой бермай сўради:

— Тортиб олишмоқчи?! Нега? Кимга?..

Ҳодивой паттачи Фозилбекнинг елкасига меҳри-бонларча қоқди.

— Раҳим шер чиқаётган эмиш, ўшангага...

Паттачи шундай деб очиқдан-очиқ савол-назари билан Сабриддинга қаради, Сабриддин ўзининг бу гапларга дахли йўқ одам эканлигини кўрсатмоқчилик, пишагини бузмай луқма ташлади:

— Раҳим ҳали чиқадими-йўқми, худо билади... Шу кунларда бирор сизга «Жойни бўшат» дегани йўқ-ку, ишлайверинг, Ҳодивой. Бу ёқда идора тинч, ҳеч гапсуз йўқ...

— Оҳ, тилингизга шакар-а! — хитоб қилиб юборди Ҳодивой Сабриддинни гапиртирмай. — Шу хушхабарга қўй сўймаган номард!.. Воллоҳи аълам, бозор тинч — идора тинч, демак, бутун дунё тинч. Ҳар кас лунжига сиққанича, туз-насибасини териб юрибди, бозорчига ортиқ нима керак?! Биз паттани пуллаб турсак...

— Ҳеч қанақа аристон ҳам қочмаган.

— У-у-у! — Нола чекиб юборди Ҳодивой. — Қочмагани маъқул!..

— Қочишига уринибди, холос.

— Ўҳ-ўҳ-ўҳ, палакатлар!.. «Попитка» денг!.. Эртаю кеч уч маңал иссиқ овқатни еб ётаверган-да, қутириб кеттган... бекор ётавергач... бекор ётавергандан күра бекор уннаб күрса-күргандир, абрахлар!.. Құлға тушибдими, ишқилиб?!

Сабриддин беҳуда шов-шув тарқатиб юборган одамдек ўнғайсизланди, қизарди.

— «Қочмаган» дедим-ку. Йүқ нарсаны шов-шув қилгунча, шу юрган йүлингизда ҳүшшөр, күз-қулоқ бўлиб туринглар.

Ходивой Сабриддинга ялтоқданиб, кўзини сузди.

— Акага бир оғиз шипшиб қўярсиз... Ҳамиша хизматдамиз...

Сабриддин жавоб бермади, аксинча Фозилбек томон ўтирилди.

Ходивой қувлик билан сұхбатни бошқа «кўча»га бурди:

— Ў-ў-ў, нимасини айтасиз! Кўз-қулоқ бўлиш керак. Бир умр оқсоқолга... акага садоқатли итдек хизматда бўлдик. Буёғидан хавотир олманглар, оғату ка-софатлардан ўзи арасин!..

Сабриддин Ходивойнинг ноласига ҳамоҳанг фудранди:

— Сиз кўз-қулоқ бўлсангиз, асрайди, Ходивой...

Фозилбек ширинпазлар раставошисининг лутфи-киноясини фаҳмлади, зимдан паттачига разм солди.

— Бош қотгандаям ёмон қотди, Сабриддин! Аристоннинг хатари ариди деб севинсак, буёгини эшиттан одам кулади. Айтмасанг...

— Айтинг-да, — деб далда берди унга, Фозилбек.

— Аристондан баттар. Аристонни-ку, қувиб-нетиб тумшуғидан илинтирса бўлар, бунисини...

— Нима, ўзи?

— Сичқон ёмон урчиди!..

Сабриддин сұхбат асносида биринчи бор астойдил паттачининг айттанини бош ирғаб тасдиқлади. Фозилбек ичидан келган кулгини аранг босди. «Кап-катта одамлар сичқондан шикоят қилиб ўтирса!..» Ундей деса Жумақул деҳқоннинг ҳасрати...

— Уйланяпман, келаси жума — никоҳ, — деди у Фозилбекка учрашиб қолганида.

Фозилбек хаёл суриб бораётган экан, болалик жўрасининг айттанини дарҳол фаҳмлаб етмади.

— Бошимиз — иккига, оёғимиз — тўрттага кўпая-

диган, — такрорлади Жумақул дәхқон тортинчоқлиги-дан, қўли билан оғзини панараб. Фозилбек ичида қочириқ қилди: «Одам ёлғиз боши, икки оёғи билан эмин-эркин яшолмайди-да... Боши иккита, оёғи тўртта бўла-ди, яна кўпаяди. Қанча кўпайса, шунчалик яхшироқ яшайман деб ўйлади. — Қочириқ ўрнини жиддийлик эгаллади: — Ахир, хотин, бола-чақа кўпайгани сари шунга яраша ташвиш, машмаша ҳам ортаверади-ку. Бир ўзинг учун англаб етолмаётган дунёни энди хотининг, ўғил-қизларинг учун идрок этишинг, уларни ҳам ўз раъйингта юритишиング керак бўлади. Юрса — юрди, юрмаса-чи, яна бошингдаги шу-унча фурбат етмагандай...»

Жумақул хижотланиб тақлифини охирига етказди:— Шунга... иложини топсанг...

Фозилбек тўйга бирон кам-кўст юзасидан ёрдам сўрайди деган ўйда дўстининг оғзини пойлади.

— Кўнглингта оғир ботмасину... — Жумақул ўнғай-сизланиб дув қизарди, бироқ тезда ўзини қўлга олди:— Оғайни, маҳалла-кўй, қўни-қўшни арз-дод қилиб бормаган жойи қолмади. Тўйга атаб қопда ун, гурунч бошиб қўйгандим, туновинда кўтариб қарасам, сичқон чунонам болалабди!.. Бижгиб кетибди!.. Ишонгин, оғайни, ҳидига нафасинг қайтади!..

Жумақул дәхқон «чирт» этиб оёғининг остига туплади. «Эгам бободан маслаҳат сўраш керак» — кўнглидан ўтказди Фозилбек.

— Қопқон қўйинглар, мушукни кўпайтиинглар, — маслаҳат берди у хаёлига келган биринчи гапни айтиб.— Иннайкейин...

Жумақул ҳовлиқди:

— Одамлар қилмаган амали қолмади-я! Айтаверсам, ишонмайсан!

У кетмондек кафтлари, теша дастадек йирик-йирик бармоқларини ўйната-ўйната уқдира кетди: — Мушуклар қорни дўппайиб, сичқон пойламай қўйди. Буёғини сўрасанг, сичқонлар ҳам жайдари сичқон эмас, унчабунча мушукни писанд қимайди!.. Қайси хонадонга бош сукъма, кўнглинг кетади... Одамлар совуққа қарамай ҳовлига чиқиб ётибди!.. Кўрпа-кўрпачалар ғаливир...

«Ёзда кузги ёмғир... баҳорда қишикови совуқ... Тўйга атаб кўрпа-кўрпача қавитиб қўйилганига икки йилдан ошди-ёв!.. Сичқон ин қўйиб ташлаган бўлса-я!.. Кимдир буту-ун бозорни эпақага келтиролмай жони ҳалак,

кимдир битта сичқонга бас келолмай хуноб... Индама-санг, уйидаги сичқонниям бозорбоши йўқотиб бериши керак!..» Фозилбек кўнгли беҳузур бўлиб, бурнини жийирди. Ҳаёли қочди...

Отаси, кичик онаси, акаси, опалари қўярда-қўймай уйлантиришмоқчи, хўш, розилик берди ҳам дейлик, тўй тантанаю асаса билан ўтди... Кимга уйланади? Кўнгил қўйиб, меҳри жўшиб қайси баҳти кулган қиз билан бир ёстиққа бош қўяди?.. Қадрия... Қадрия рози бўлармикан?.. Оппоқ!.. Чинни кабутар!.. Бордию, инжикдигини йифиштирса — уйланса, тақдир раво кўрган қиз билан топишса, кейин нима бўлади? Нима бў-лади?.. Ҳақ таолонинг мислсиз қудрати одамда мужассам, одам — парвардигор қудратининг буюк инъикоси. Оила қуриш, зурриёд орттириш ушбу инъикоснинг давомийлигига ҳисса қўшиш. Инсоннинг бундан улуғроқ бурчи йўқ! Бўлак барча машмашалар сариқ чақага арзимайди. Сўққабошлиқ эса ушбу буюк инъикос ҳаратини, яъниким, тангри таоло қудратининг давомийлигига путур етказиш, бошқа нарса эмас... Ҳақ изнига юрмаслик!..

Мана, Жумақул ўзи англаб-англамай ушбу изнга юрмоқчи, яъни уйланмоқчию, сичқон ишнинг белига тепаяпти. Алҳазар, Ҳақ амри вожиблиги қайдо, сичқон кўпайиши қайдо?! Амри вожибга бўйсунай деса вақт-соати етди — уйланмоқ керак, уйланай деса — ҳаммаёқни сичқон босган, кўрпа-тўшакнинг ғалвигани чиқарган. Одам энг арзимас талофотлар олдида ўзини ожиз-нотавон сезиши, чор-ночорлиги ниманинг аломати, ўзи?.. Бордию, сичқон нималардандир дарак бераётган бўлса-ю, биз хом сут эмган бандалар уни қириш, уругини қуритиш ва... пайдар-пайига тўйбозлик билан овора бўлсак?!. У ҳолда... Сичқонга қирон келсин, камайсин, сўнг уйланарман деса, умр ўтмоқда, бу ёқда қоп-қоп ун, халта-халта гурунч элбурутдан ғамлаб қўйилган...

Фаёзнинг отаси ун билан гурунчни қайта олди (жанжал нима бўлди, ҳали?), кимдир тўйга атаб кўмиб қўйган сабзиси чириб кеттанидан хуноб, бир ўра сабзи от ё тая эмас, илло ўша савил қолгур сабзисиз тўй ўтмайди-да!..

Ҳақ таолонинг амри қайдо, бир қоп ун ё бир қоп сабзининг ташвиши қайдо!.. Бундай ташвишлар баҳона қилинаверилса умр ўтади, кетар чори яқинлашади... ке-етади-қолади...

Ёруғ дунёниң ҳикмати шу — келиш-кетиш, келиш-кетиш — бошқа гап йўқ, неки яхшилик ва ёмонлик бўлса келиш-кетиш орасида сарсону-саргардон!.. Уйланмай, бола-чақа орттирмай кетиш эса келиш ва яшаш неъматига хиёнат. Оғир хиёнат!..

— Одам келадио кетадими? — деб сўради Фозилбек Фуломжонникига борганида. Биродари озиб, эти устихонига ёпишган, кўзлари ич-ичига ботиб, чакай-чакай бўлиб кетибди, бояқиши, меҳмонга пешвоз туришга-да чоги келмади, инқилаб-синқилаб бош кўтарганида ўзи инграб юбордими ёхуд сим каравот фичирладими — Фозилбек ажратолмади... Фуломжон Фозилбекнинг саволини эшитиб нафаси ичига тушиб кетганча хийла фурсат ўтказиб ич-ичидан кучланаётган кулги бетига тепчий бошлади, бироқ у бор қувватини кулгига сарфласа, сұхбат қурмоққа мадори етмай қолишидан қизғаниб, остки лабини тишлади. Биродаридан кўз узмай ўтирган Фозилбекнинг хаёлидан «ҳаракат сўнаяпти» деган ўй кечди. Фуломжон қоқ сүяқ елкаларини силкита-силкита товушсиз кулди, кулги аралаш жиддийлашди.

— Келади-кетади-да, маши-и... бўлак нима қиласди, маши-и... Келган одамнинг гарданидаги энг катта қарз—қайтиш, бундан муҳимроқ, бундан муқаддасроқ бурч йўқ...

Бемор амаллаб гапини охирига етказгунича Фозилбек хаёлидан кечган жумла теварагида «гиргиттон» бўлди. «Тириклик — ҳаракатдан иборат. Ҳаракат манбай бўлмиш инсон вужуди она қорнида юракчаси тела бошлаган дамдан то туғилиб, ёруғ дунёдаги сўнгги нафасига қадар Ҳақ қудратидан авж ва қувват олади. Ҳақнинг қуввати адоқсиз, инсон вужуди қаригани сайин эса бу қувватдан баҳра олиш қобилияти заифлашади, қарилек — боқий қувватдан баҳра ола билмаслиқдир. Кўқдан муттасил ёғаётган қувватдан бебаҳра вужуд ўзида жамланган қувватни сарфлашдан ўзга чораси қолмайди, сарфлай-сарфлай... қазо онларига етади...»

— Ўзингизни оқлаяпсизми? — кўйқисидан сўради Фозилбек жиддий қиёфада. — Қайтиш муқаддас бўлса, яшаш-чи, яшаш?!.. Яшашга интилиш муҳим ёинки муқаддас эмасми?!

У шундай дедио, қуруқ сурати қолган Фуломжоннинг эски дўплиси остидан пайдар-пай туртиб, шапканинг айвонидек ўсиб чиқсан тиконсимон сочидан кўз узмай ғўлдиради:

— Элбурутдан ўлимга таслим бўлиб яшашдан кўра узокроқ умр кечириш умиди аълороқ эмасми, акам?..

— Маши-и... — Гуломжон кемшик оғзини чапиллатиб гап бошладио, бирдан «Имм!» деганча қоқ суяқ ва ранги заҳил кафтини лунжига босиб, кўзини чирт юмди. Фозилбек ундан кўз узмади, кутди. Ниҳоят, Гуломжон кўзини очса азобли оғриқ қайта хуруж қила-дигандек қўрқа-пуса кўзини пирпиратди, очди. — Маши-и... — У ёстиғи остига қўл суқиб, кўкиш қофозча елимланган шишача олди, чираниб оғзини очди, ундан тўқ сариқ, мoshдай-мощдай иккита дори олиб тилининг остига ташлади, шиша идишни жойига қўяётисб, ундан яна бир дори олди, «бўлар иш бўлди» қабилида мўлжалдан адашмай тилининг остига иргитди. Шунда Фозилбек беморнинг тилидан қон қочганини кўрди — «тилдан ҳам қувват кеттан. Тишлар-чи, тиш қани, тиш?!..» Гуломжон носнинг кайфидан сархуш кашандадек тамшаниб олгач, паст, ҳазин товушда тилга кирди: — Тишларимни сугуртиридим. — «Иссингинг тушади» дейишиди, маши-и... Чакки бўлди, ўнгланмади... Сичқоннинг тишига ҳавасим келади...

— Иссингиз тушмаяптими?

— Кўрмаган дўхтири, боқмаган табиб қолмади... Маши-и, иссиқ силламни қурилди. Кўзим шифтда, хаёлим фалакда.

Фозилбек хона бурчакларига, тахмондаги сандиқнинг ён-верига ўринча кўз югуртириди. Каравотнинг оёқ томонида ичкари суриб қўйилган ясси тунука тувакни кўрди — димогига «гуп» этиб қўланса сичқон иси урди.

— Табиб зоти сичқондан баттар урчиб кетдио, сиз тузалмай ётишингизни қаранг, — Фозилбек гапи тутамай Гуломжоннинг каравот чеккасини тутиб турган қўли қаттиқ қалтираётганини кўриб, «дик» этиб турди, беморнинг тепасига энгашди. — Ётаверинг, ака, бемалол, сухбатлашаверамиз.

Мезбон эътироз билдиришга ҳам мажоли етмади, қалтиллаб, заранг таёқдек эгри-бугри ва ориқ гавдасини чўзиб, ўринга узала тушди. Фозилбек уни ётқизишга кўмаклашаётганида димогига кўпдан буён ювилмаган ўрин-кўрпанинг ёқимсиз ҳиди урди, шунга қарамай, беморнинг елкасидан астойдил қучиб ётқизди-да, оёқларини болдири остидан кўтариб тўшакнинг ўртасига сурди.

— Б-бунчалик яқинлашманг... — Гуломжон хаста

тovушда ёлбориб, инқиллади, ҳарсиллади, шунда беморнинг билаги Фозилбекнинг қўлига тегиб кетди. Беморнинг қўли шу қадар муздай эдики, Фозилбек беихтиёр сесканиб тушди. Ўзини ҳам, мезбонни ҳам ўнғайсизликдан халос этиш ниятида мавзуни ўзгаририди: — Янгам, ўғил-қизлар юришибдими? Шундай дедио, саволи ўринсиз берилганини кечикиб пайқади.

— Бирортаси ўз тириклигидан ортмайди, қизиталоқлар... Муштдай бошидан «вақтим йўқ» деб зорланади... Ўзингиз уйланмадингизми?

Фозилбек Гуломжон роса ғазабланган чоғларидағина «қизиталоқ» деб сўкиниш одати борлигини эслади, баъзан шу сўзни айтиб ҳовурдан тушар эди. Демак, у ҳозир ҳам дарғазаб бўлиб сўкиндию, бироқ на авзои, на овозидан дарғазаблиги сезилди, чунки Гуломжоннинг вужудида ғазабини сочиш учун ҳам мадор қолмаганди...

«Бемор одамга минг ўйлаб бир гапириш керакда» — Фозилбек мулоҳазасизлик билан йўл қўйган хатосини ювиш ниятида ёлғонланди:

— Ўғил-қизларингиз ажойиб! Сизни қаттиқ хурмат қилишади.

Аслида Фозилбек ўзидан бир неча кўйлакни ортиқроқ тўзиттан биродарининг аёlinи ҳам, фарзандларини ҳам танимас эди.

— Бе-е, — Гуломжон шундай деб бошини орқага ташлаганди, қони қочган оқиш-қирмизи милклари кўриниб кетди. — Уйланмаганга ўхшайсиз?..

— Дунёнинг бошида шунча ташвиш турганда уйлашиш...

Гуломжон уятдан ўнғайсизланган ёш боладай елкасини қисди, икки чаккасига қирмизи ранг югурди.

— Агар шу истиҳолангиз тўғри бўлса, бутун инсоният оила қурмай ўтар эди. — Фозилбекнинг назарида Гуломжон кўнглида айтаётган шу гапига қаршидек туюлди, ким билсин, эҳтимол, оила қуриб, бола-яقا орттириб қўйганига пушаймондек эди. — Дунё қачон ташвиш-ғалвадан ариган?!.

Фозилбекнинг хаёли «йилт» этиб ёришди, кеча муҳокама узилган жойда Ҳабиба опаси шунга ўхшаш гап айтди: «Дунёнинг ғамини еб, тутатиб, бирёзлик қиламан дегунингча, умринг ўтиб кетади»...

Дунё боши гулзор, одоши мозор,
Гулзору мозорнинг ораси бозор...

Гуломжон жуда тиниқ овозда айтди бу байтни, Фозилбекнинг назарида bemornining товуши жаранглаб эшитилди.

— Яна айтинг, такрорланг! — деб уни қистади.

Гуломжон меҳмоннинг илтимосини бажо келтирди, сўнг, «Аҳмад отанинг ўғли бор-ку, Саъдулла деган, танийсиз — йўғон, жингалак сочли йигит — ўшанинг шеъридан» деб изоҳ берди. Ва қайтадан мадор йигиши мақсадида кўзларини юмганича жим қолди. Фозилбек bemorni ўз ҳолига қўйди, ҳозиргина эшиттан байтни ўзича такрорлади, Гуломжон илгаритдан ҳисобсиз шеър ва термаларни ёддан билишини эслади. «Ўзи билан эҳ-хе-е, қанча нарсани опкетади, бу одам!..»

— Эссииз... — деб юборди у беихтиёр.

— Нима, эссииз?! — бирдан ҳушёр тортиб сўради Гуломжон.

Фозилбек бу савонни кутмаган эди, шошиб қолди.

— Топиб ёзган экан, — деди оғзига келганини қайтармай.

— Ҳа, топиб ёзган. Аччиқ ҳақиқатни ёзган. Ёзмаса ҳам бўлар эди...

Фозилбек Гуломжоннинг муддаосини тушунмади. Сўрамоқчи эди, унинг ўзи фикрини ойдинлаштириди:

— Дунёнинг бозорлиги рост, ука, лекин тўғри айтдингиз, одамнинг бозор кўйида ўтган умри озор...

— «Саъдулла ҳам, Қадамбой ҳам, Бердивой ҳам шоирлик дов-дасттоҳини йигиштириб ўзини бозорга урди... Олимжонни айтмайсанми?!.. Нима, бу умрлар эссииз эмасми?.. Эмин шоир бозор билан беллашаман деганди, нақ белини синдиришди... Ҳей, менга қаранг, аҳли қаламга бозор билан, қаранглар, мана шу қутирган бозор ва бозорда изғиб юрган суллоҳ тимсоҳу аждаҳолар билан олишишни ким қўйибди?!.. Аҳли қалам бу малъун майдонга тушишидан илгариёқ бели синиши тайин-ку?..»

— Озор бўлганда-чи, секинроқ айтасизми!.. Бозорнинг турган-биттани озор, зор... ори эса қолмади...

— Айтсангиз-айтаверинг-ку, лекин уларнинг устидан кулманг...

— Мен кулаётганим йўқ, Гуломжон ака, жоним ачишади, ачишади, уларни айбламайман... Ақл ўргатолмайман ҳам...

— Тўрт танга орттираман деб сингани ёмон, фақат...

— Бозор найрангларига бас келолмай синиши янгилик эмас, ака!

— Нега?

— Бундай кишиларнинг бозорга уриб кетишининг ўзи синиш!.. Тижоратни эплолмай, уддасидан чиқмай синиш — униси буткул бўлак нарса, мен одам сифатидаги, шахс сифатидаги озор чекиши фожиасини назарда тутяпман!

— Маши-и-и... Бозор ана шунаقا аждаҳо... ажал... ҳеч кимни аямайди... Тўғри айтдингиз, бозор, озор, зор, ор... озор чекасан, зор бўласан, ориятингдан айриласан!... Мана, бозорнинг шарофати!..

Фозилбек бўш кўтаролмай ётган ҳаста одам олдида ўзини ниҳоятда ожиз ҳис қилди, ҳатто шу топда ўз баданидаги, вужудидаги ғайрат, қувват унга кўчиб ўтишига ҳам бажонидил рози эди. Гуломжон бошини ёстиқдан азот узуб ўтиromoққа чоғландию, «Им-м-м!» деганча лабини тишлаб, гавдасини қайтиб ўринга ташлади. Манглайида тер томчилари кўринди. «Булар ҳеч-ч гап эмас-с...» деди дами чиққан пуфақдек пишиллаб, сўнг айтадиганини ичида обдон пишишиб олаёттандек кўзини чирт юмган кўйи аранг лабини қимиirlатди:

— Дунёнинг бошида ташвиш бўлса уйланмаслик... Маши-и... Бозордан ғалва ариган эмас... Ҳар бир одам бозор учун ўзича бир ғалва... Биз ҳам бунаقا ғалвадаҳмазадан бештасини орттириб қўйганмиз...

Фозилбек қандай бўлмасин бемор кишининг кўнглини олиш, ташвишлардан уни чалфитиши йўлини излади.

— Насибасини топиб кетади, ҳаммаси, — деди юпаттандек бўлиб. — Чунки ҳар қанча тавқи лаънатга учрамасин, ҳаммани бағрига сиғдирадиган ҳам, тўйдирадиган ҳам ўша — бозор! Айб бозорда эмас, одамларнинг ўзида... Бозорни ўз ҳолига қўйиб, одамларни асраш керак деб ўйлайман.

Гуломжон жуда нодир латифа эшитган одамдек овоз чиқармай, узоқ кулди, азбаройи кўзларидан ёш чиқиб кетди. Кулиб туриб, Фозилбекнинг боя айтган гапини эслади.

— «Табиб зоти сичқондан баттар урчиб кетди» дедингизми?.. Одамлар сичқонга бас келолмаёттани ҳам—оғат, Фозилжон.

Гуломжон ётган жойида яна кула бошлади, кулгиси йўталга айланди, бўғилиб шивирлади:

— Зериккан-зерикканимда анови тахмоннинг пардасини кўтараман, сандиқнинг устида гоҳ, эркак, гоҳ, бирорта аёл пайдо бўлади, беармон гапиради десанг!..

Тунов куни биттаси чиқиб, ярим кун қопқон ясашни ўргатди.

— Ўрганиб олдийзми? — ўша заҳоти унинг кулги-сига жўр бўлиб сўради Фозилбек.

Гуломжон ич-ичидан қайнаб чиқаёттан кулгисини босишга ҳаракат қилиб зўриқди, остки лабини тишлади — манглайида пайдо бўлган симобдай ялтироқ тер томчилари қони қочган ва заҳил чаккаси томон югургилади.

— Жа, асқиячисиз-да, Фозил,— деди беғубор ва синиқ жилмайиб. — Эрмакка қулоқ тутдим-да, бирорвнинг айтгани билан бозорга тарқаган оғатни йўқотиб бўлармиди?!

— Нима қилиш керак дейсиз?

Гуломжон «чораси осон» деган оҳангда «Ха, энди...» деди-да, жим бўлиб қолди, сўнг тилга кирди:

— Сичқон, маши-и... бир белги. Гап сичқонда эмас. Буёғи пухта-покиза бўлса, сичқон ўз-ўзидан йўқолиб кетади...

— Тимдаги махлуқ-чи?.. Ямоқчилар сичқондан баттар кўпайтганичи? Одам ўғирлаш-чи?.. Бозор майдонининг чўқаётганини-ку, кўяверинг!... Бозорнинг дардига тушида муолажа топаётган, нақ худонинг ўзи билан тиллашаётган авлиёларнинг ўрчиганини айтмайсанми! Астағфирилоҳ!..

— Маши-и... Она — боласини, ошиқ — маъшуқасини, болари — гулни, бадавий — тевасини, қўмондон — қиличини ўғандай пулни ўпинг, пулни севинг, пулни ардоқланг. Пулни, пулни-и!.. Пул, магарки, ҳақиқатта дош берсангиз, айтай, пул — худога айланди!..

Гуломжон тамом ҳолдан тойди, кўзини юмганча тек қотди, Фозилбекнинг назарида унинг жони чиқиб кетгандек туюлди, хавотирга тушиб ён-верига аланглади, қайтиб сұхбатдошига қараганида унинг юмуқ кўзининг бир бурчидан мошдан йирикроқ, лекин шишадек тиниқ ёш тирқираб чиқди, ёш томчиси қаёқса келиб қолганини тушунмай саросимага тушган митти жонивордек дирдираб турди-турди-да, бир юмалаб, кўздан йўқолди.

Фозилбек Гуломжоннинг туссиз, ориқлаб кетган билагига, ингичкалигидан баттар узун-узун кўринаётган бармоқларига, докадек оппоқ кафтининг сиртидаги кўм-кўк томирлари бўртиб чиққанига савол назари билан термилиб ўтириб, bemor одамни ортиқ қийнамасликка қарор қилди, бироқ Гуломжоннинг ўзи сұхбатни давом эттиришни истаётганини яширмади.

— Бир китобда ўқигандим, ўша эсга тушди... — деди у ва оғзи какради шекилли, зўр-базўр тамшанди. — Сиз айтаётган офатларнинг ҳаммасига тадбир бор, чора бор. Китобхонага боринг — ҳаммаси ёзилган. Фақат уни ўқишишмаётгани чатоқ... Нечага чиқдингиз?..

Фозилбек бу савонни кутмаганди.

— Аслида одам туғилган йилини билгандан билмагани маъқул экан, ака.

— Қизиқ бўларди, — деб кулди Фуломжон. — Одамнинг ўзи бор-у, ёши йўқ, яхши-ёмон амали кўп-у, ҳисоби йўқ.

— Яхши амаллар кўпаяверса, ҳисобини олиш шартми?

— Тўғри айтасиз, Фозилбой, яхши амаллар кўпайса ҳисобини олиш шарт эмас, уларнинг шарофати ҳаётда албатта кўринади. Инсофийларга ўхшаб...

Фозилбек туйқус айтилган бу сўздан шошиб қолди, сухбатдошига айтишга жўяли гап тополмади ва ниҳоят оғзидан беихтиёр:

— Кимга ўхшаб?! — деган савол чиқиб кетди.

Фуломжон эса жавобни ҳаяллатмай айтди:

— Сизга... менга...

13

Ходивой паттачининг қўярда-қўймай тўйга таклиф қилишига жавобан Сабриддин «Зиёда қилсин» дедиу, ортиқ гапирмади.

— Насиб қиласа борамиз, — деди Фозилбек астойдил, — отам борадилар, акам...

— Акангизнинг шашти баланд!

Сабриддин ҳозиргина идорада бўлиб ўтган йифинда Диёрбек «намойиш» қилган кибр-ҳаво таъсиридан кутилмаган эканми, тўсатдан шундай деб юборди, икки ҳамсуҳбати унга «ялт» этиб қаради, Сабриддин тили бесуяклик қилиб қўйганини сезиб, дарҳол сергак тортди. Суҳбат бир муддат узилди. Ўртага тушган бундай ўнғайизликлардан фақат Ходивой сингари найранг-бозларгина зиён-захматсиз «омон» чиқар эди. Шундай бўлди ҳам.

— Хабаримиз бор, ҳаммасидан, окоси, — деб гап бошлади у салмоқланиб. Тиржайди. — Қосимбек отанинг ҳар икки азамат ўғлонлари бозорбошилик вазифасига етилган. Диёрбекда шиддат бисёр, Фозилбекда мулоҳаза... Ака ҳам қараб турмаслар...

Паттачи шундай деб Сабридин томон имо қилди. «Ака» — унинг акаси Шомирза йўғон эди. Бироқ Сабридин акаси туфайли ўзига хушомад қиласиганларга кўпда роиш билдирамас, ҳатто, ўрни келса, «Акамнинг охури бошқа, бизники — бошқа» деб ҳар турли шубҳа-гумонларга ойдинлик киритиб қўйишдан ҳам тоймас эди.

У кишининг исмини ҳар ким тилга олавериши шарт эмас, қисқагина «ака» дейилса бас, чунки бозорда битта aka бор, у ҳам бўлса — Шомирза йўғон! «Ака»нинг номидан буюрилган иш битмай қолмайди, «ака»нинг сўзини икки қиласиган мард ҳали онасининг қорнидан туғилгани йўқ, «ака»нинг томорқасига кўз олайтирадиганнинг... хуллас, гап кўп, лекин, илло-бillo Шомирза йўғон умрида бозорбошликка даъво қилмади. Растанбошиликка қаноат қилиб ўтди. Унинг бу қилигини «беш панжасини оғзига тиқмайдиган одам экан» дея талқин қиласиганлар кўп, «Худо берган насибасини териб юрибди» деганлар ундан кўп, «Ака камбаражпарвар», «Ака — танти», «Ака — ўғил бола» дейдиганларнинг ҳисоби йўқ. Аммо-лекин, «Бозорбоши бўлиб нима қиласди бошини қотириб, шу туришида оқсоқолдан қаери кам!» дейдиганлар ҳам йўқ эмас... Фақат кейинги пайтларда «Жигига тегадиган олифталарнинг нақ онасини кўрсатиб қўяди», «Аканинг растандаги савдо-сотифидан бошқа ишлари бижғиб ётибди» дейдиганлар ҳам чиқиб қолди. Ҳатто, «Ака истаса бозорни Қосимбекдан бир кунда тортиб олади» деган узун-қулоқ гап тарқади. Бунга қарши кимдир, «Оқсоқол билан аканинг тили бир-ку» деб билағонлик қилибди. У ҳолда... ия, у ҳолда Чойхона кимга ён босади?..

Сабридин акасидан ўсмоқчилаб сўради.

— Эсингни еб қўйдингми, ука, — деб қизишиб кетди Шомирза йўғон, у қўйдай ювош укасини беҳад ҳурматлар, ҳатто унинг олдида жўя-ножўя сўзларни тилга олавермас ҳам эди. — Чойхонага... менга йўл бўлсин!.. Э-э-э, Чойхонаси қуриб кетсин-а, кўй, бошқа нарсадан гапир, ука!..

— Оқсоқол ўзини четта тортаётганига нима дейсиз? — деб акасини яна қистовга олди Сабридин.

Шомирза ортиқча ўйлаб ўтирмади.

— Мен қаердан билай, бирор ўйлови бордир, ахир. Бозорни тушуниб бўлмай қолди... Илло, Қосимбек aka ҳали-вери бўш келмайди. Ҳеч кимсанинг тушига кирмаган ишларни топади ҳали...

Диёрбек ҳеч бир истиҳоласиз ва тап тортмай отасининг вазифаларини адо этишга киришгани ҳам «ака»га тирноқча ботмади, буни Сабриддин айниқса бугун ўз кўзи билан кўрди.

— Қосимбек ота ҳали қў-ўп йиллар оқсоқоллик қиласидилар, ҳа-а, — деди у, — Фозилбек инимизга келсак, бу кишим уйланмагунича бозор кезиш бору, бозорбошилик насия!..

Сабриддин шундай деб ихчам, лекин гирдигумдан келган гавдасини енгилгина силкитиб овоз чиқармай самимий кулди. Бу гап Ҳодивой паттачига яна қўл келди.

— Жуда жигарига урдингиз-да, Сабриддин, окаси, гап — битта: акамизнинг, — деди у Фозилбекка имо қилиб, — боши икки бўлган куни бозорбошилик у кишимга тан! А, қалай, тузукми?!

Фозилбек Ҳодивой паттачининг суюқ ҳазилларини хушламаса-да, шу топда унинг кетиб қолишини ва ўзи ширинпазлар растабошиси билан юзма-юз ёлғиз қолишини истамади. Ҳеч кимдан тап тортмайдиган, ортиқча қисиниб-қимтимайдиган Фозилбек Сабриддинга рўпа-ра келса негадир ўнғайсизланиши унинг ўзига-да но-аён эди.

Махси-кавуш бозорининг ярмигача Ҳодивой эргашиб, гурунг бериб борди. Сомсахона ёнида хайрлашаётуб, ҳиринглаб шивирлади:

— Қочоқ маҳбус ўзини қай гўрга урса урадики, ёймага қадам босмайди. Эски-тускини бошшига урадими!..

Сабриддин лабини қимтиди, «Сендан очикда юргани эмас, турмада ўтирганлари ҳам чўчиыйди» деган гапини тилига кўчирмади, Фозилбек мазмунини илғаш қийин бўлган алфозда бош иргади. Сабриддин ҳам, Фозилбек ҳам дўппифурушлар қаторига еттунича ўз хаёли билан банд, оғиз очиб гап бошлашни ўйлашмади. Бирдан Фозилбек ўзида ўнғайсизлик сезди, хаёлига тирғалган «қочоқ» маҳбуслар ҳақида чайналишни истамади, ахир, бандиларнинг Сабриддинга нима дахли бор?!. Фақат... фақат «Сабриддин aka оқ-сарикдан келган, афтидан одамёқмас, баджаҳл кишига ўхшайди... турқи-таровати Шомирза йўғонни эслатади, лекин муомаласи, босиқлиги, сермулоҳазалиги...» бошқа рас-табошилар орасида Сабриддин aka алоҳида ажралиб турар, бунинг боиси, эҳтимол отаси айтмоқчи, «Сабридиннинг бозор одами эмаслигида» эди...

Фозилбекни ўнғайсиз ҳолатдан Сабридиннинг ўзи халос этди.

— Сичқонни сичқон десак, тимдаги махлук урчиб кетмасайди!... — деди у мутлақо жиддийлик билан. — Ҳаммани бесарамжон қилиб ташлади, касофат!..

— Нима ўзи?

— Номини ҳеч ким билмайди, хаҳ, нимайди-я, отинг курғур!.. Нима бўлгандаам-чи...

— Қулоғимга чалинди, — деди Фозилбек. — Неча кундан буён мўлжалладиму, сира иложини тополмаёт-гандим.

— Ажаб қиласиз, бир кириңг. Мен асли жанозага бормоқчи эдим, буёқда шошилинч топшириқ тегиб қолди, Гултепа томонларга ҳушёр бўлиш керак экан, йигитларга тайинлай.

Сабридин шундай деб ёйма ва ширинпазлик рас-талари томон юрганида, Фозилбек, «Закўн амакини ҳалиям тупроққа қўйишмадими?» деб сўради. Сабридин жуда оддий гапни айтаётгандай, ҳаяжонланмайнетмай, «Йўқ, Закўнни сарсонини чиқариб юборишиди» деганича йўлидан қолмади...

14

Баланд тимнинг ичи ёзда салқин, қишида илиқ, шубоис у ердан сотувчиям-олувчиям аримайди. Тимнинг қачон бино қилинганини ҳатто Фозилбекнинг отаси ҳам аниқ айтолмайди. «Бобомнинг давридан мерос» деган, холос.

Тимга кираверишдаги чоққина майдончада илгари юқ ташувчи хомболлар, аравакашлар қатор тизилиб ўтиришар эди. Кейинги пайтда улар камайди, хомболлар ўрнини қўлбola арава сургаб юрадиган ёш-яланглар эгаллади.

Фозилбек арава судрагич болалар оралаб бораётib тим ёнбошидан кеттан йўлак адогидаги темир панжара дарвозага қаради. Унинг одам қўли етмас юқорисига елимланган шапалоқдек қофозга кўзи тушди. «Вон Суу топилганмикан?.. Ҳалиги кампиршо қаёққа фойиб бўлди?.. Қариб-чурисаям тил-забони бақувват...»

Девор пойида Эгам бобо тиззаларини қучиб, қунишиб ўтирган экан. Фозилбек бошига ранги униқдан кўк дў其次是 кийган, соқол-мўйлаби қордай оппоқ Эгам бобога, олдидаги тақир ерга тўшалган қийиқ устига терилган беш-олтита қопқонга қаради.

Одатда бобо бир жойда муқим ўтириб савдо қилмас, чап билагига эски халта осиб, икки қўлида иккичадан қопқон тутиб издиҳом оралаб айлангани-айланган, дамо-дам «Сичқон қирилсе-ен!.. Сичқон қирилсе-ен!» деб минғирлаб юрар эди. Бобонинг отабоболари ҳам сичқон тутгич қопқон сотиб тирикчилик ўтказганини Қосимбек чол айтганди...

Бир пайтлар Эгам бобо билан суҳбатлашган, чўнқайиб ўтирган бобо рўпарасига чўк тушганича, қийик устига терилган қопқонлардан иккитасини танлаган ва, «Бундан яна борми, ота?» деб сўраган. Шунда бобо индамайгина ўзи суюлиб ўтирган қопининг ярмича келадиган халтанинг оғзини очди. Халта тўла қопқонни кўрган Фозилбек ўзини кулигидан тия олмади. «Бундан бўлак тирикчилик йўқми?» деб сўради. Аслида ачинганидан, «Қопқон сотиши билан рўзгорни тебратиб бўладими?» демоқчи эди, бироқ бобо бу саводдан ҳам таажжубланмади, рўпарасида ҳеч ким юзма-юз ўтирамандек, қизиқсиниб ундан нималарнидир сўрамаётгандек ўзи билан ўзи банд эди.

Орадан неча йиллар ўтган бўлса-да, Эгам бобо ўша қунишиб, оппоқ соқолли иягини тиззасининг кўзига қўйиб ўтирап эди. «Бўйнимда-а... қо-олма-ди қарзу... ҳавола-а...» Фозилбекнинг назарида Эгам бобо ерга, сонсиз-саноқсиз одамлар уёқдан-буёққа босиб-теп-килаб гурра-гурра ўтаётган тупроққа қаратса арз-ҳол айтиётгандек эди. Бобо учун бозорнинг ҳам, қопқонларини сотиши-сотмасликнинг ҳам қизифи қолмаган, гўё ўтирган жойида ернинг қулоғини топгану, шунинг тепасида чўк тушганича унга адоксиз ҳасратини тўкаётгандек эди.

Фозилбек товушини хиёл кўтариб салом берди. Бобо бошини кўтартмади. «Қопқон сотилга-ан, болам» деди-кўйди. Фозилбекнинг ён-веридан келиб, сўровчилар кўпайди:

- Ортиқчаси борми, отахон?
  - Йў-ўқ, сотилга-ан...
  - Ҳақини оласиз, бобой, тўрттагина зарилиди?
  - Кўтарасига олишди-и, ҳақини тўлашди-и...
  - Зўридан ўнта керак, бобой, ўн дона!..
- Эгам бобо парво қилмай, минғирлади:
- Бўйнимда қолмади-и қарзу ҳавола-а...

Фозилбек қопқон бозори бу қадар чаққонлашиб кетганини кўриб бир пайтлар бобога ачинганини эслади.

— Шогирдлар йўқми, ота? — деб сўради у бобонинг қулоғига энгашиб. — Қопқон ясайдиган шогирдлар?...

Эгам бобо тўкилиб тушишни «унутиб», сўппайиб қолган ягона тишининг оқини кўрсатиб ишшайди, мингирилди, қатқалоқ ер каби тарам-тарам ёрилган бармоқдарини «йўқ» ишорасида тебратди, бош чайқади.

— Сичқон қопқондан зўр келди... Қопқон яна қачон зўр келади?...

Бобо шундай деб яна кулди, мук тушгудек энкайиб ернинг «қулоғи»га арзи ҳол ўқишига тутинди.

Фозилбек Эгам бобо билан Зар бобонинг беҳад оғир-вазминлиги, дунёнинг барча ҳою-ҳавасларига бирдек бамайлихотир қарашларини ёқтирас, кўнглининг бир чеккасида, «қарисам шулар каби чол бўламан» деб зимдан дилига тугар эди.

У дарвоза остонасидан ўтдию, тимнинг одофи томон бир-бир одим ташлаб бораётган Зар бобони кўрди. Бобо бирон ерда пусиб ётган ўғри-каззобни қўлга олишига ишончи комил одамдек кўксини қоплаган кумушдай оппоқ соқолини вазмин тутамлаб қўяр, ўз тирикчилиги билан оввора сотувчиларнинг битта-яримтаси демаса, кўпчилик бобога қайрилиб қарамасди ҳам.

— Қопни яримлатиб майиз ё ёнгоқ ўмарган ўғри шу ерда кутиб ўтирамиди? — деб гап қотди Фозилбек, бобо билан саломлашгач.

Бобо кулимсиради.

— Шу ерда ўтирамай, қаёққа боради, — синик кулди у. — Ўғри узоқда ё ташқарида эмас, ичимиизда...

Зар бобо кўксига имо қилаёттанини Фозилбек кейин пайқади. Бобога қўшилиб кулимсиради, у ҳам кафтанини кўксига босиб, ҳазилни давом эттириди:

— Шу ерда бўлса, шу ерда ўтирса нима қилиб тим кезиб юрибсиз, бобо? Уни қўлга туширмоққа шайланнибсиз...

Фозилбек ён-веридан ўтаётган ҳаридорларнинг, раста ортида савдони қизитиш ниятида ёнбошлиган-ўтирган-турган турфа қиёфали сотувчиларнинг афтангорига разм солди. «Ҳамма ўз дардида... тириклик ташвиши... сотиш, сотиш... уюм-уюм писта, бодом, туршак, баргак, майиз... магизни пулга чақиш дардида бари... Озмунча қопми?!». Шифтга етгудек тахланган уюмлар қанча!..»

— Мен излаётган ўғри турмадан қочган аристон бўсайкан, қўлга туширсанг, бўтам. — Зар бобо ёшига,

салобатига ярашмаган қувноқ овозда беозор кулди, сүнг Фозилбекнинг хурмат билан разм солиб қараб турганини кўриб, бирдан жиддий тортди.

— Пойлоқчи қўйилса бўлмасмикан? — Ҳам маслаҳат, ҳам савол тариқасида сўради Фозилбек.

Ҳали жиддий тортиб улгурмаган бобо боягидан шўхроқ кулиб, деди:

— Гултепадан қочган банди бўсайкан, пойлоқчи-нинг чангалига илинса!..

Бобонинг муддаосига, атай айтмаётган дилидаги гапга фаҳми етмаётганидан хижолат бўла бошлаган Фозилбек ичидан тошиб чиқсан зардани босишга уриниб сўради:

— Қўлга тушмайдиган ўғри... банди, нима, ўзи?!

Зар бобонинг елкалари асабий силкинди, ўсиқ қошлиари остидан нурсиз боқаётган кўзларига чўғ тушган-дек ўқрайди, бошини ғоз кўтариб аланг-жаланглаганича атрофга олазарак кўз югуртириди. Фозилбек қариб-неттан бобойнинг бу қадар ғайрати жўшаётганига ҳайрон бўлиб қаради, бир кўнгли унинг билагидан тутмоқчи ҳам эди, бироқ кейинги ҳодисалар олдида бобонинг бу ғайрати ҳолва бўлиб қолди.

Зар бобо аввал гўдак болакайдек қиқирлади, кейин ҳиринглади, бирдан оёғини тапиллатиб иргишлай бошлади. Фозилбек азбаройи анграйиб қолди, ўзига, қулоғига ишонмай нажот истаб атрофдагиларга аланглади. У бобони тинчлантириш ёхуд чалғитиш ниятида нимадир демоқчи бўлди, Бобо эса... Энди у бир нуқтада турган кўйи гир-гир айлана бошлади, тинмасдан нималардир деди, лекин айтганларини илғаб бўлмади, тобора тезроқ айланаверди, айланиши тезлашгани сайин бобонинг кўксига тушадиган оппоқ, қалин соқоли бамисоли зилол сув гирдобига ўхшаб кетди. Бобо айланнишдан тўхтамади, аксинча шиддатни янаем ошириди, «сув» гирдобидан нур тарала бошлади. Фозилбекнинг назарида бобо ҳозир ерга юз тубан йиқиладигандек эди, икки ҳатлаб бориб уни маҳкам қучоқлаб олишдан ўзга чора қолмади, бироқ... чарх уриб айланётган нур гирдобидан таралаётган шуъла қуюқлашиб, теварак-атрофни янаем ёриштириб юборди...

Нур гирдоби ўртасидан Зар бобонинг тақир боши муштдек бўлиб кўриниб турар, бобонинг оёғи остидаги ер тиззасига довур ўйилиб тушган, бобо айлангани сайин оёғининг остидан қуюқ чанг-ғубор қўпаётган эди. Бобо тўсатдан беўхшовдан-беўхшов кула бошлади,

унинг икки оёқ устида «рақс» тушиши секинлашди, Фозилбек «Бобо ақдан озди!» деган хавотир ва таҳликада халойиқ кўз ўнгида шарманда бўлишидан халос этиш ниятида атрофга аланглади. Алангладиу, тим тўла издиҳом... одамлар парвои палак, ҳар ким ўз олдисига андармон эканлигини кўриб ҳайрон қолди.

Бобо тўсатдан кулишни бас қилди, дами ўчди, оёқдарини битта-битталаб чукурчадан тортиб чиқарди, бoshини хам қилганича тош қотди. Кимдир «пиқ-пиқ» этиб йифлади. Фозилбек бир чеккада юз-кўзидан дувдув ёш оқизиб, хўнграб йифлаётган қатиқчи Солиҳ, қорининг ёш боладек жавдираб қараб турганини кўрди. У нима қиларини билмай гарангсиб қолди.

— Ман бенавот, — деди Солиҳ, қори Зар бобони кўрсатиб. — Шунгаям ман бенавот...

Орадан бир-икки сония ўтдими-йўқми, Зар бобо гўё ҳеч нарса юз бермагандек, ҳозир ҳайҳотдек ва гавжум тим ўртасида ҳеч қандай томоша кўрсатмагандек ўша-ўша вазмин ва салобатли товушда гапирди:

— Банди... тўғри айтдинг, бўтам, банди қафасдан чиқиб қочди, ёмон қочди... Шаталоқ отиб қочди...

Фозилбек ёшлигига борибми, бобонинг гапини бўлмоқчи, «Гултепадан қочган бандиларни қўлга тушириш учун ҳамма шай турибди!» деб бобони тинчлантирмоқчи ҳам эди, кейинги гапни эшитиб тилининг учидагини айтмаганига севинди.

— Қўлга тушмайдиган банди мана, бўтам... — бобо энди мушти билан чап кўксига турсиллатиб урди. — Ҳибсхонанинг каттаси шу ерда, пайт пойлаб ётган бандилар шу ҳибсхонадан тирақайлаб қочди, чироғим. Қўриқбоши айтиёттан, аканг, сен айтиёттан пойлокчилар билан бу бандилар қўлга тушмайди...

Пулини ўғирлассган туршакфуруш афтини кафтларига босганича тўнггақдек бўлиб мук тушиб ётар, елкаларининг силкинишига ҳамоҳанг қўйруғи диркиллашдан тўхтамас, у дами чиқмай йифлаётган эди...

Одамлар унинг атрофида айланга ясад ўта бошладилар, айланга бўйлаб тизилиб ўтаётганларнинг қўлидан уч сўмлик, беш... ўн... эллик сўмлик пуллар жабрдийда туршакфурушнинг устига, ён-верига учеб-учиб туша бошлади... Айланага келиб қўшилаётганлар кўпайди. Шу пайт ваҳимали қийқириқ тимни бошига кўтарди:

— Гултепадан аристон қочибди!!!

— Ножинс бутун бозорга болалаб кетибди!!!

Тим ичидаги галаён қўпди. Каттаю кичик талвасада ўз

жойига қайтиб, қоп-қанорининг оғзини апил-тапил ёпишга тушди, эҳсон бериш ниятида туршакфурушнинг тепасида айланәётганлардан ҳам ҳеч зор қолмади.

Фозилбек кўз ўнгида кечаёттан манзарани кузатиб, тамомила ўзини йўқотди.

— Нурингни дариф тутма... дариф тутма...

Зар бобонинг бу илтижосини қулоғига иладиган кимса топилмади.

— Ман бенавот!.. Ман бенавот!.. Ман...

Фозилбек чор-атрофга қараб, тинмай узр сўраётган Солиҳ қорига ачиниб термилиб қолди...

Кимдир кулди, кимдир сўқинди.

— Инсофийлардан... — деди харидорлардан бири...

15

— Ножинс қандай маҳлук, ўзи?

Фозилбек бир оғиз савол қотиб, жавоблар остида қолди.

— Ўзи бир қарич чиқмайди-я!..

— Илло тоғни ютвортсаям тўймайди!..

— Инсон зоти кўрмаган жондор!..

— Худонинг балоси!..

— Қопқон қўйиб ташланса-чи? — сўради Фозилбек астойдил жон койитиб.

— Эгам бобо қопқон ясад етказолмай қолди...

— Қопқонга тушадиган маҳлук эмас!

— Қопқондан бутун чиқади...

— Ўлдириб ташлаш керак, деб айтдим-а!.

— Калтакласаям, дориласаям ўлмас экан, касофат!...

— Касофатлиги бошидан маълум эди, ўзимиз талтайтириб, бошимизга бало қилдик!..

— Еб кетиши майли, десак, ташмалашга тушди, унгаям чидадик, энди ўғирлагани-ўғирлаган!.

Фала-ғовўр тўсатдан тинди. Четдан қараган кишига шу-унча одам йигилиб олиб, бир қарич чиқмайдиган маҳлукдан арз-дод қилиб туриши кулгили туюлар, бироқ, қиёфалардан кулгининг остида бедаво дард борлиги ҳам яқдол кўринаётган эди.

— Катталар хабардорми?

— Қосимбек бозорбошига айтилган.

— Диёрбек келиб кўрди, «Йўқотиб берамиз» деди... Орага тимбоши қўшилди:

— Бошимиз ёмон қотди, — деди у шалвиллаб. — Бозорга тарқаб кетмасайди!..

- Бозорга тарқаб бўлди!
— Қўй-е, овозингни ел учирсин-а!..
— Ножинс махлук тарқамаса, шунга ўхшаш бошқа бало тарқаб бўлди!..
— Аллақайси юртдан ер қазиб кеп қоган...
— Қамоқдан тарқаган, абраҳ!..
— Нима, Гултепа жондорхонами?!.
— Гултепадаги аристонларнинг битидан урчиган махлук!..
— Атрофимиздаги мана шу одамлар бор-ку, ўшаларнинг баданидаги иллатлардан вужудга келган жондор.

Фозилбек хаёлида кечайдан ғала-ғовурни тинчи-толмай ўзича Зар бобонинг айтганларини такрорлади: «Банди қафасдан чиқиб қочди, ёмон қочди...» Кўксига муштлаб айтди: «Ҳибсхонанинг каттаси шу ерда, пайт пойлаб ётган бандилар қочди...» Зар бобо ҳам, Эгам бобо ҳам бозорга тарқаётган касофатга барҳам бериш чорасини айтишмади, Фозилбекнинг боши тощдек қотди, эсласа, ҳатто Фуломжон, Бахтиш эзма ҳам лом-мим демади. «Қадрияй!..» деб юборди у халоскорини чақиргандек, энтикиб. Қанот чиқарсаю, кўз очиб юмгунча унинг рўпарасида пайдо бўлса, унинг дийдорига тўйса, сўраса, кўзларига тикилиб... Қадрия эса сира бош кўтариб унга қарамайди, «Менга қаранг» дейди Фозилбек, «Гапираверинг» дейди қиз, «Қарасангиз нима қиласи?» — соддадиллик билан яна сўрайди йигит, қиз сўзсиз бош чайқайди...

Фозилбек ҳозиргина жон қулоғи билан гапларига қулоқ солиб турган тимликларнинг қуршовини тарк этгиси келди, уни кузатиб чиққан тимбошининг чехрасидаги ташвиш аломатлари бирдан фойиб бўлиб, ўрнини табассум эгаллади.

— Ака... — деди у худди Ножинси йўқотиш чорасини тўсатдан топгандек севиниб. — Эрта пешинга марҳамат қиласиз...

— Қаерга? — Ўз хаёлларига андармон Фозилбек тимбоши узатиб турган таклифномани шундагина пайқади.

- Шу ерга...
— Шу ерга?..

— Майизфуруш йигитимиз бор, бошини иккита қип қўяйлик.

— Ия, уй-жойи йўқми? — Ажабсиниб сўради Фозилбек. — Бозорда... тимдаям тўй бўладими?

— Түй жой танламайдыган бўлиб кетдию!.. — Тимбоши яйраб кулди, кейин бир оз сипо тортиб, изоҳдали: — Куз келди дегунча, бозорда түй қилиш расм бўлди, Фозилжон... Қоп-қоп майизни уюб қўйган, биз тутул, отасигаям ишонмайди, қолдириб кетишга!.. Уйланади-қўяди!.. Харидор чиқса түй пайтидаям савдо-сини тўхтатмайди, шоввозлар!..

— Никоҳиниям шу ерда ўқитадими?

— Ўқитаверади.

— Никоҳ, оқшомида ўтирган жойидаям савдо қила-верадими?

— Қиласкеради.

— Келин-куёв ёлғиз...

— Ҳа, ўшандаям... айтяпман-ку, сотса бас!.. Сабаби, қоп-қанордаги туршак, ёнғоқлар илдиз отиб, униб чиқяпти!

— Ия! — деб юборди Фозилбек қулогига ишонмай.

— Тепамда худо турибди-я! — дея онт ичди тимбоши. — Умрим бино бўлиб бунақасини кўрмагандим. Куз оёқлаб, қишининг дараги кеп қолдию, баҳорги ниҳодек майизнинг чўпаги нам тортиб, япроқ ёзаяпти. Бу ниманинг аломати бўлди, касофат, Фозилбек?!

Фозилбек жавоб беролмади.

— Бир кун бўлсаям илгари сотиш кўйида...

— Шундай, — деди тимбоши. У кимнидир мазах қилибми ёхуд кимларгadir ачиниб кулимсирадими — Фозилбек тушунолмади. Аслида, бозорда түй ўтказишининг ажабланадиган жойи йўқ. Ҳар қандай янгилик бошланишида эриш ва беўхшов туюлади, одатта айланди дегунча, ҳамма кўнигади. Энг қийини — кўниши...

У ҳам Қадрияга айтади, «Тўйни бозорда ўтказамиш!» дейди. Истаса, қироатхонада. Баҳонада қироатхона бир қур гавжум бўлади. Ҳаётда қироатхонага қадам босмаган бойваччаю казо-казолар тўйга таклиф этилса борми, селдек оқиб келади, елдек ёпирилиб келади, келган-неттганлар қироатхонанинг аҳволини кўради. Улар орасидан ҳимматли хотамтойлари чиқади, ўшалар қироатхонага ҳадя-эҳсон улашади.

— Тўй чунонам қизийди!..

— Қадрияй! — дейди Фозилбек, қизни ямоқчилар дўқонининг ёнидан кетган тор кўчага бошлаб. — Бир таклифим бор.

Қиз гўё икки томонда қатор-қатор кетган уйлардан одамлар чиқиб унга қараётгандек, уялганидан бошини кўтаролмайди.

— Қандай?... — деб сўрайди эшитилар-эшитилмас товушда.

— Шу, сиз ишлайдиган қироатхонада бирор марта тўй бўлганми?

Қадрия кулимсирайди, жилмайиб йигитта кўз қирини ташлайди.

— Бўлмаган... — дейди оҳиста.

Фозилбек Қадрия билан ёнма-ён кетаверса, кетаверса, йўл сира одогига етмаса, дунёда улар гаплашмаган, муҳокама қилмаган мавзулар қолмаса, майли, аҳамиятсизми, зарурми-нозарурми — фарқи йўқ, фақат бирга бўлсалар, ҳатто сухбатлашмасалар ҳам майли, бир-бировларига суянгудай, бошларини бошларига қўйгудай... оҳиста-оҳиста одимлаб, қадам-бақадамлаб кетаверсалар... Қадрия!.. Ҳм... Қадрияой!.. Нима?.. Қадрияжон!.. Гапиринг... Қадрияжоним!.. Нима демоқчи-сиз, айтаверинг, дедим-ку!.. Менинг, ўз-ўзимнинг Қадрияойим!.. Қадриябегим!.. Қадриям, ёлғизим... Уйлар тугаб, икки чеккаси дараҳтлар қуюқ ўсган йўл бошланиди... Одам сийрак... Фозилбек Қадриянинг бармоқдаридан тутади, қиз қўлинин тортиб олади, «бармоғингиз-нинг у-учидан ушлай» дейди, ёлборади...

— Мабодо энди қироатхонада тўй бўлса...

— Кейин?..

— Қироатхона одамларга тўлиб кетса...

— Кейин?..

— Тўйда йигилган тўёналарнинг ҳаммасини кутубхонага топширсак...

— Хаёлпарастсиз-а?..

— Ёмон хаёлми?..

— Хаёл сифатида жуда яхши.

— Яхши хаёл амалга ошса ёмонми?..

Фозилбек шундай деганда Қадриянинг ўзи унинг билагидан тутди, бетини оҳистагина йигитнинг елкасига теккизди.

— Сиз нима десангиз, мен рози... фақат, ҳаёллари-миз рўёбга чиқса ҳамма бизни телбага чиқаради-да...

— Биз рози бўламиз.

— Телбага чиқаришларигами?!

Фозилбек ёнгиналаридан оқиб бораёттган анҳор сувига термилади, қадам олишлари, ўйлари, ниятлари шу анҳор сувидек вазмин, сокин, эзгу эканлигини ёнида бораёттган қизга тушунтиргиси, энг телба ҳаёлларинида, унга тўкиб соглиси келади.Faқат Қадрия уни телба-девонага чиқармаса, унга ишонса, самимийлигини

қабул қылса бас, Фозилбек учун бундан улугроқ баҳт йүқ...

— Хеч хавотирли ери йүқ. Телбага чиқарсалар — телба бўлишга ҳам розимиз. Ахир, қаранг, Қадрия! Масалан, мен сизни телбаларча севаман, тўғрими, шундайми, Қадрияй? Шундай экан, мени истаганларича телбага чиқараверсинглар, менга заррача оғир ботмайди. Бордию, икковимизни телбага чиқаришлари эвазига қироатхона асраб қолинса арзимабдими?

Қадрия Фозилбекнинг кўзларига тик қараб яйраб-яшнаб кулади, кулгисининг самимилигидан шахло кўзлари қисилиб кетди. Улар шу аснода каттакон ва кимсасиз истироҳат боғига чиқиб қолганларини ҳам сезмадилар, тинч ва осуда кўл сувининг сатҳи жи-мир-жимир қилиб йигитнинг кўнглини ёқимли қитиқлай бошлади, Фозилбек шу кайфиятда қиздан кўз узолмади, чунки у Қадрияни шу кайфиятда биринчи бор кўриши эди, назарида Қадриянинг чехраси янайам нурга тўлиб, ундан оппоқ симобий шульга тара-лаётгандай бўлди, уни қучиб олгиси, эркалаб, авай-лабгина бағрига босгиси, лоақал, момиққина бармоқларининг у-учгинасидан оҳистагина ўпид қўйгиси келди... кўксида нимадир жазиллаб, ўзи энтикиб кетди... келиннинг пахтадай манглайига, қирмизи яноғига, сутдек тиниқ дудоқларию бўйнига суқданиб термиди. Шунда... Қадриянинг нигоҳидан ҳамон пинҳона маҳзунлик, ҳатто изтироб аралаш мунг аримаганини пайқади. Фозилбек бунга чидомади, иложи топилсаю, қизнинг чиройли кўзларининг ич-ичига кириб борса ва ўша бешафқат мунг-изтиробни олдига солиб, қувиб чиқса!..

— Қадрияй, жоним! — деб юборди у ёлборгудай оҳангда. — Ахир ниятимизга етдик-ку, нечун ҳануз маъюссиз? Мендан яширган дардларингиз қолдими, айтинг?

Қадрия сирли жилмаяди, жиддий тортади. Негадир ранги қув ўчади. Янаям гўзаллашиб кетади. Ҳаяжоннинг зўридан Фозилбекнинг юраги қаттиқ ва безовта дукурлайди, рафиқасининг хипча белидан қучоқлаб ўзига тортади. Кулади, унинг кулишини истайди.

— Ҳа-а, намунча оғзинг қулогингда?

Фозилбек рўпарасида ўзига тиржайиб қараб турган кампир... «Вон Суу»ни кўриб хаёли қочди. Оғиз жуфтлаб салом бермоқчи эди, кампир гапиртирмади:

— Ҳа-а, вაъданг катта эди.

Фозилбек ваъдасини эслолмади. Кампир шундайига ҳам бит кўзларини баттар қисиб, унга чимирилди.

— Менга дарвозани очиб бермоқчи эдинг-а, хаҳ-а!..

— Ҳа-а-а, — деб юборди Фозилбек ваъдасини эслаб. — Ўзингиз «юмушим кўпайди» деган эдингиз, шунга...

Кампир беўхшов тиржайди.

— Ёймада изингдан тушдим, баланд тимгача бордим. Бекорчининг ташвиши кўп-да, гапинг сира тугамайди. Тимдаги жондорни суриштирганингта ўлайми!..

— Нима қипти, суриштирсам?!

— Овора бўласан, бола.

— Нега?

— Одамларнинг ичидан чиққан... қочган шайтонни ер ютмаса, бандаси йўқотолмайди!..

— Билмадим...

— Билмайгина ўтларинг-а, ҳаммаларинг! — дея бирдан тутикашиб кетди кампир ва қулоқсиз неварасига танбех берәётган тажанг бувидек жаврашга тушди: — Кимдан сўрасанг «бilmайман» деб қутиласди, хи-ҳ!.. Тўйиниям, ўйиниям билмайди!.. Туғишниям, боқишиниям, ўлишниям билмайди!.. Ҳамманг бир бўлиб тўртта бандини тутиш қўлингдан кемайди!.. Ҳаҳ-ҳ!.. Банди дебман, битта ўликни вақтида гўрига тиқолмасаларинг, битта отни жардан тортиб ололмасаларинг, сассиқ сичқонга бас келолмаса-анг, чўкаётган ерни текислаш эпини топармидларинг?!.. Ҳу-у, бозорни ўйи куйсин!.. Ҳа-а, бозорларингта ўт кетсин!..

— Ҳой, ҳой, момой! — Индамай эшишиб туришга тоқати етмаган Фозилбек кампирнинг оғзига урди. — Секин!.. Оғзингизга қараб... — Қараса, кампир баттар ўт оладиган, шу боис равиш қилишга ўтди: — Ҳамма гапингиз тўғри, момо!.. Худо сизга аён қилган бўлса айтинг, онажон...

— Айтаман! Айтмай-чи!.. Боя кўрдинг-ку, биттасини кўтариб, тўрттасини эргаштирган жувонни.

«Жувон?!» — деб юборди ичидаги Фозилбек, сўнг сўради: — Ўғилчаси хархаша қилаётганми?

— Кучукча обер, деб бозорни бошига кўтарди. Ўзи шунаقا бола керак бўлиб қолди, хаҳ-ҳ!..

— Қанақа бола?

— Бозорни бошига кўтарадиган!.. «Хайт!» деса бутун бозорни оёққа қалқитадиган!.. Ўшанақасини пойлаб юрибман.

— Нима, айғоқчимисиз? Нимасини пойлайсиз?

«Вон Суу» Фозилбекнинг тирсагидан тутиб одам сийракроқ жойга етаклади. Кампирнинг қўли тинмай қалтирас, ундан ўтган қалтироқ Фозилбекнинг қўли, елкаларигача кўчаётган эди. Кампир «қҳ-қҳ»лаб томоқ қирди-да, хирилдоқ товушда тўнғиллади:

— Бир ҳафтадан бўён тугруқхонага қатнайди, қҳ-х!.. Иши юришадиган эмас.

— Қандай иши?

— Ҳомиласини олдирмоқчи эди...

— Хўш?.. — Фозилбек нима дейишини билолмай қолди.

Кампир давом этди.

— Танишинг ёки пул-мулинг борми? — Сўрадию, жавоб кутмай ўзи гапдан қолмади: — Тугруқхонага қадам босиб бўлмайди, тумо-онат!.. «Тугман!» деган кўп, «Бола олдирман» деган ундан кўп!.. Боягининг эри эрмас, қора ер экан, «гап-гаштақдан бери кемайди, яшшамагур» деб қон йиглайди. Тўғри-да, ёлиз бошига бешта чурвақани қандай эплайди?!.. Қҳ-х-ҳа!.. Кейин... тугайми-тугмайми, деган жувон қалашиб ётибди, ман ўлибгина қўя қолай-я!.. Вой!..

Фозилбекнинг мияси ғовлаб, қулоғи шангиллаб кетди. Шундай бўлса-да, кампирнинг алмойи-алжойи вай-сашига қулоқ согиси келди, яна ниятидан қайтди. Хайр-хўшни насия қилиб жўнаб қолишни мўлжаллаганида кампир худди сезгандек, бирдан мулоимлаши, чукур ҳамдардлик изҳор этёйтган одамдек босиқлик билан гапиришга ўтди:

— Шу ўй-шу хаёлда ёстиқقا бош қўйган онадан туғилган бола нимага ярайди, ўғлим? Шу алфоз-шу ниятда туғилган бола сичқонгаям... хаҳ, нимайди?.. Ноҗинс маҳлуққаям бас келолмайди, қолганини қўявур...

Фозилбек «миқ» этмади, кўзлари мөшдек очилиб, Вон Сууга ўзгача меҳр билан қаради. Кўримсиз, жулдуровоқи, қариб-чуриган ялмогизсурат кампирни кучоқлаб олгиси келди, хайрлашган заҳоти тўппа-тўғри тугруқхонага боришни, кампир айтган манзарани ўз кўзи билан кўришни дилига тутди, қурама-ёйма бозоридан ўтаётib қулоғига чалинаётган бозорга хос ҳитобу даъватларни, бақириқ-чақириқларни эшитиб, беихтиёр тўхтади.

У ҳозиргина кампир аён қилган ҳикмат аломатларини бозордан излаётган эди...

- Гўшт бор, жигар бор!..
- Думбанинг додаси бор!..
- Гўшт қанчадан, қассоб?
- Сизга текин, ока!
- Текинидан торт, жигар!..
- Текингни терисини бермайди, тоға!..
- Тери қани, тери?
- Мана, тозаси, қўйники!..
- Одамники керак!..
- Харидори чиқса, теримни шилиб сотаман!..
- Терингни ямаб бераман!..
- Шер суратли шим бор!..
- Менда шернинг ўзи бор!..
- Хина ола кетинг!..
- Ҳайит ўтди, сўтак!..
- Жандик, бор, жандик!..
- Йўлни бўшат, қанжиқ!..

Фозилбек бақир-чақир авжига минган жойларда тўхтаб қолади, шундай шовқин-суронлар замирига пинҳон моҳиятни англамоқчи бўлгандек таҳаюлга бे-рилади, тўсатдан бақириб-чақираётгандарни яхши кўриб кетади, кимгадир бозорнинг файзи, кимгадир иллати бўлиб кўринган бу каби бақир-чақир ҳолат-ларни Фозилбек «одамларнинг ичи» деб таърифлайди, «одамлар бозорга келганда бутун дарди-дунёси кўз-кўз бўлаётганини ҳам сезмай қолади» дейди, шундай муомалалар асноси одамларнинг юрак-юракларини китоб варакларидек очиб кўраётган аҳволга тушади, бу ажойиб-ғаройиб манзараларни ҳеч ким кўрмайттанига, пайқамаётганига ҳайрон қолади, ия, нега энди бошқалар пайқамас экан?! Отаси одамларнинг «ичи» бўлган бу бозористонга қирқ йил бошчилик қилди-я! Бозорни ундан кўра биладиганроқ одам йўқ, Қосимбек оқсоқол шунча йилдан бери бозорни изга соламан деб яшади, бошини урмаган девор қолмади, боши ёрилса-ёрилдики, ниятидан қайтмади, ёши бир жойга етганида, мана, бозорнинг аҳволига маймун йиглаяпти... Ким билсин, Қосимбек чол қамалиб олиб қаерда хотога йўл қўйганини ўйлаб ўтиргандир. Яна янги амалини ўйлаб топаётгандир? Ёки...

Отаси биринчи сафар хонанишинлик қилганида Фозилбекнинг тахмини шундай эди, иккинчи сафар ҳам фарази ўзгармади, тахмину фарази тасдини топ-

гандек ҳам бўлди, яъни Умри она айтмоқчи, отаси бозор майдонини сор тупроқقا тўлдириб, текислатиб ташлаш хаёлида экан, лекин буни ақд бовар қилмайди. Чамаси отаси бу режасидан қайтган кўринади. Энди у барча сайъи-ҳаракатлари зое кетганини — бу бозор эмас, ғалвазор эканига тан берган, шу ўй-шу хаёлда... руҳан синган... руҳи синган мўйсафид одам бозордан ҳам, одамлардан ҳам юз ўтириб, ёруғ дунёдаги сўнгти қарзи — қандай бўлмасин, кенжасини уйлантириш тадорикига тушган...

Фозилбек отасига ачинди, улкан томошагоҳ-ғалва-гоҳнинг яккаю-ёлғиз томошабинидек бозор майдонла-рию, раста ораларини тўлдирган издиҳомга ажабланиб анграяди, ўзи кўриб-англаб етаётган воқеа-ҳодисалардан жамики одамзод қавмини огоҳ эттиси келади, лекин, шундай дамларда Ҳабиба опаси айтганидек «фа-қат ўзини ўйлаш» касали, акаси айтганидек «худбин-лиги» тутади ва шу хаёлда ниятидан қайтади, «ўзимни-ки қотгани каммиди» деб бошқаларнинг бошини қоти-ришни истамайди, мабодо отасининг раъийга кўниб, уйланса, ўзи билан бир ёстиқقا бош қўяжак Муносиб-хонга... нега энди Муносиб, маълум-ку, Қадрияни топ-ди-ку, ҳадемай Қадрия билан аҳду паймон қиласди, ҳовлидами, қироатхонадами, ишқилиб худо буюрган бир ерда тўй бўлади, отаси, акаси, опалари, кеннойиси, борингки, барча таниш-билишлари ундан, тўғрирофи, уни уйлантириб қўйиши ташвишидан қутилишади, юз-лаб-минглаб тўйлар қатори яна бир дабдабали тўй оғизга тушади, яна бир оила қурилади-да, у ёғига ҳар ким ўз аравасини тортади, ҳар ким ўз кам-кўстини уҳдасига етганича ямаб-бутлаб яшайверади, лекин Фозилбек рўзгор тебратишдан қийналмайди, чунки ота-сининг топгани яна ўнта Фозилбек ва Қадрияга етади, уларнинг бола-чақасигаям етиб ортади, фақат Фозилбек тақдир рўпара қилган ва ўзи юраги «жиз» этиб уйланайтган Қадрияни шу қадар севадики, уни шу қадар ардоқлайдики, уни шу қадар бошига кўтариб, ўпиб-эркалаб, авайлаб-ўргилиб, минг битта жони ни-сор бўлиб яшайдики, ундан бир қадам экану, бир нафас нари жилмайди, вужуд-бовужуд, дил-бадил яшайди, бундай оилани яқин-атрофдагилар етти ухлаб тушидаям кўрмаган бўлади, эллик, етмиш, ҳатто юз йилгача бу оила муҳаббатининг ҳарорати сўнмайди, юз йил нафас-банафас яшаса-да, бирон марта ножўя-норизо нигоҳ ташламайди Қадрияга, фарзандларининг

гүзәллиги, дилбарлыги оғизга тушади, довруғи бутун бозорға кетади, «бу оиланинг синоати не?» дәя сўрағанлар кўпаяди, ана ўшанда огоҳ одамлар айтади, «Булар хўй-ў бир замонлар бозор хўп издан чиққан, залолатта боттган — одам ўғриси, мол ўғриси оддий ҳодисага айланган, оддий одамлар тугул, бозор эгалари ҳам сичқонга, зифирдек Ножинсга бас келолмаган, бутун бозор бир бўғоз бияни неча ўн кунлаб хандақдан ҳалос эта олмаган, ҳар киши алангай оташ бўлиб гулханга айланаёттанини ҳам сезмай, сезгани қўй пўстинига ўралиб бўлса-да, олди-сотдисини канда қилмаган, қайтмас сафарга равона бўлган марҳумни тупроққа қўймай сарсон қилган, маҳбуслари ҳибсхонадан гуррагурра қочган, ошини ошаб-ёшини яшаган кампирларини тувишга мажбур қилган, тушуняпсизларми, одамларнинг жамики сиру синоатини, астар-аврасини ағдартўнтар қилиб фош этиб ташлаган бозор жодуси жунбишга кирган пайтда топишган йигит-қиз» деб жавоб берадилар, бу жавобни тушунгган одамлар бир чимидикқа киражак келин-күёвни танлаш бозорни изга солишдан-да мушкулроқ савдо эканлиги ҳақида оғироғир ўйларга толадилар, одамни билиш, умр йўлдошини танлаш қандайин оғирдан-оғир савдои азим эканини, бу борада бозордан... бозор яратадиган имкониятлардан фойдаланиш лозимлигини тушуниб етадилар, шунинг баробарида бир аср, тағин ким билсин, икки асрдан буён бирга-бирга жуфти-муносиб фаришта мисол яшаёттан чол-кампирга ҳавас қиласилар, Фозилбек чол Қадрия момонинг, Қадрия кампир Фозил боғонинг минфирилашини эшитмайди, қулоқлар том битади, кўзлар хира тортади, лекин бир зуваладан бунёд бўлган бу икки вужуд бири бировисиз яшолмайди, юзларидан зиё аримаган бу севишган чол-кампирсиз дунё ҳувиллаб, фарибланиб қолади, чунки... чунки... «Фозилбек ака, ҳай, Фозилбек ака!—дейди Қадрия кулишини ҳам, хавотирга тушишини ҳам билмайди ва ҳардамхаёл севгилисини одам сийракроқ ерга тортади.— Нима бўлди, мудраяпсизми? Адашиб қолдийзми?!»

Фозилбек бошидан бир чөлак совуқ сув қуйилган-дек сапчиб тушди, дарҳол ҳушини йиғди, ажабсиниб-ҳайратланиб қараб турган Қадриянинг ости хиёл қимтилган юпқа лабидан нигоҳини узолмай қолди.

— Вой, ёқалашдингизми? — сўради қиз, эркаловчи танбех ҳоҳангида.

Фозилбек бўйи бўйига тенг қизнинг оппок чехра-

сига, қулогига «қўшни» йириккина холига термилиб тураверди. Қадрия шўх ўғлини койиётган онадек, Фозилбек онасининг танбеҳларидан изза бўлган тўполончи ўғилдек уст-бошига қаранди, енгил-елли тузатинди. Сўнгра атайин «онаси»да шафқат ҳиссини уйғотиш мақсадида гапни бурди:

— Лўли хотин опқетиб қолай деди... Елкасида катта хуржуни бор экан...

— Ажаб бўбди-да!.. Лўли опқочиб кетса мени қайтиб тополмайсиз. Буям оз, ўзингиз лўлиларга қўшилиб...

Фозилбекнинг нафаси ичига тушиб кетди, болаликдаги tengқур Пардавойни эслади: қоп-қора, кўзи уккинидек чақчайган, лаби дўрдоқ, афти ҳамиша тирналган-кўкарған... оғзи шалоқ... қани, қаерда Парда?..

Йўқ, Фозилбек худбин эмас, қараб туринглар, у Қадрияни етаклади-да, қўлидан маҳкам туттанича — оҳ, унинг бармоқлари! — севгилисини ўзининг э-энг олис-адоқсиз хотиралари бўйлаб сайр қилдиради, бўлиб ўтган воқеаларни, кечмишларини айтиб беради, шу чоққача бирон кимсани йўлатмаган, фақат ўзигагина аён бўлмиш мутлақо шахсий-хусусий «Шуур» ширкатаiga олиб киради, Қадрия бу ширкатнинг соҳибасига айланади ва у жондан азиз соҳибанинг... момиқ қўлини, бармоқларини сира-сира қўйиб юбормайди, онасига қила олмаган меҳрибонликларини Қадрияга бахшида этади, қизнинг кафти ва бармоқларидағи майнин ва илиқ ҳарорат ўзининг қўли орқали вужуд-вужудига оқиб-сизилиб ўтаёттанини сезиб, жаннатий роҳат-фароғатга етишади...

— Ўзингиз нима қилиб юрибсиз? — тўсатдан авзои ўзгариб сўради Фозилбек.

— Сизни излаб юргандим, топдим.

— Мен онамни излаяпман...

У шундай деб гавжум одамлар оралаб боши оқкан томонга юрди.

— Фозилбек aka!..

Фозилбек узоқда бораётган онасига кўзи тушгандек ва уни қайта йўқотиб қўйишдан қўрққандек қадамини жадаллаштириди.

— Отам, отам кетиб қоляптилар!.. — деди ўша томондан кўз узмай, Фозилбек. Ранги докадек оқариб кетди.

— Фозилбек aka, — Қадрия уни тўхтатишга уринди. — Ишонасизми, мен... мен сизни жуда-жуда тушу-

нишга ҳаракат қиласан, тушунишни истайман... тушунаман ҳам!..

— Биз икковимиз бошқа-бошқа эмас, бир бутун одаммиз, шуниям тушунасанми, Қадрия?

— Қизиқсиз-а!.. Тушунаман, Фозилбек ака, тушумайчи! Фақат сиз ҳам мени... менинг шароитимни тушунинг.

Қизнинг овози узоқдан ниҳоятда майнин, мулоим, меҳрибон ва сеҳрловчи күйдек эшитилди. Фозилбек бир кўнгли шартта ортига ўтирилиб, қиз томон югуриб боргиси, одамлардан уялмай-нетмай уни бағрига босиб эркалагиси келди. Келдию... Ҳавво айди: «Мани тилар эрсанг, сан келгил» деди. Одам қўбти Ҳаввога келди. Маттар Одам бир дам сабр қиласа эрди, Ҳаввонинг ўзи келлур эрди...» Одам бир дам сабр қиласа эди... андек сабр қилганида... одамлардаги сабрсизлик, бетоқатлик ўшандан бошланган... Ҳамонки ҳазрати Одами ато шундай эканлар, демак... биз осий бандаларда не гуноҳ?..

Фозилбек ўйини ўйлагунича Қадрия унинг ёнига яқин келди, йигит унинг маъюс тортганини ва нигоҳлари тубидан сўнгсиз илтижо садо бераётганини сезди.

— Ишонасизми, Фозилбек ака... — деди у кўзларини ердан узмай. — Сиз билан фойибона сұхбатлар қурадиган бўлиб қолдим. Сұхбатингизни тинглаб тўймайман... Бир оғизгина беғубор сўзингиз... чиройли эҳтиросларингиз учун мен... Тушунинг, хўп?..

— Онамни... Отамни йўқотиб қўймай, — деди Фозилбек авзоини ўзгартирмай.

Қизнинг севинч ва илтижо порлаб турган кўзларидаги филт-филт ёш айланди, лекин ўзини тутди.

— Жандиқ олай, кетаман, — деди Қадрия чорасизлигини тан олган одамдек мажолсизланиб.

«Одам Ато»нинг «Момо ҳаво»га раҳми келди.

— Жандиқ нимага ишлатилади? — сўради у орада ҳеч қандай гап қочмаган ва хаёллари тўзгимагандек ўқтам бир товушда.

— Онам лағмон чўзмоқчи эдилар...

— Юринг, бирга танлаймиз!

— Жандиқ китоб эмас-ку?..

Йигит билан қиз бараварига хандон отиб кулиб юборишиди. Улар учун одам ҳар кунгидан гавжумроқ бозорда ҳеч зоф йўқдек эди. Фозилбек қизнинг билагидан оҳиста тутди. Қадрия қаршилик кўрсатмади, бозор тўла издиҳом орасида улардан баҳтиёрроқ, улардан аҳилроқ, улардан шодумонроқ, одам йўқ, эди!.. Қадрия

эрта баҳорда учиб келган қалдирғочдек бижиллай бошлади, йигит унинг ҳамма гапларини жон қулоги билан тинглади, қиз йигитнинг билагига тармашган күйи ош күклари сотиладиган раста томон етаклади.

- Қадрия!.. — деди Фозилбек.
- Ҳм... — жавоб қилди Қадрия.
- Қадрияой!.. — чақирди йигит.
- Гапираверинг, — гапдан тұхтамай деди Қадрия.
- Қадрия-я-я!
- Нима-а-а? Нима дейсиз?
- Күзимга қаранг, күзингизни узмай қаранг, Қадрияжон!..

Қадрия йигиттә қаради. Улар бир зум тұхтаб қолдилар.

- Фозилбек акү-ү!..

Фозилбек ортиқ қадам босишга мажоли етмади, чунки унинг бутун вужуди қулоққа айланған эди.

- Нима?.. Қайтаринг, — деди ёлборгудай оҳанғда. Қадрия бош чайқади.

- Айта қолинг, — ўтиниб сўради Фозилбек.
- Йўқ, айтмайман, ўзи битта эди.
- Ўзи битта бўлгач, сўзи ҳам битта бўлади-да!..

Қадрия дув қизарип кетди, йигитнинг билагидан тутиб, уни тезлади:

- Тезроқ юринг, жандик тугаб қолади.

Фозилбек унинг измига юрди, қизнинг бармоқларини уч-учидан тутиб муғамбирликка ўтди.

— Жандик ҳам жаннат неъматими? — сўради синовчан қараш қилиб. — Тағин берухсат еб қўйиб, икковимиз дунёнинг икки чеккасига бадарға қилинмайлик.

— Үндай деманг, Фозилбек ака, — бирдан ҳам хавотир, ҳам ўпкалаган оҳанғда илтижо қилди Қадрия. — Сиз нима оберсангиз мен учун жондек азиз.

Фозилбек қизнинг билагини қўйиб юбормай мис тоғора тўла жандиқни олдига қўйиб харидор чорлаётган аёлга юзланди.

- Жондек жандиқни қанчадан сотяпсиз, опа?

- Боги — эллик!

- Вуй! — деб юборди Қадрия беихтиёр.

Фозилбек пулнинг бетига қарамай қизга жандиқ олиб бермоқчи эди, чўнтак кавлаётиб, эрмак учун савол қотди:

— «Боги — эллик» деб оёқ тираб олсангиз, кейин хижолат бўмайсизми, ишқилиб?

- Аёл тўрт боғлам жандиқни Қадрияning қўлига тутқа-

заётиб бирдан йигитта анграйди, йигит унинг узук тақилган қоп-қора, қотиб қолган лой-тупроқ ювилмаган серқадоқ бармоқларига тикилиб турганини кўрди, кўрдию, қоғоз пулларни оғзи кенг ва яғир чўнтағига солишни унутиб турди-турди-да, оломон орасида узоқлашиб бораётган бир-бировига арзанда қиз билан йигитни кўздан қочирмай лабини чўччайтириди: «Хижолат бўумайсизми?..» Аёл шундай деб худди бир замонлар қулоғига чалинган, чалингану ўша-ўша унут бўлган сўзни қайта эшиттанидан ажабланиб елка қисди-да, ҳозирги на тақрорлаган сўзи ўша заҳоти яна хаёлидан кўтарилиди. «Нима деди? Хижоратми?.. Нима дегани бу?!..» У ортиқ бошини қотиришга тоқати етмай бир-бирининг пинжига киргудай қиқирлаб бораётган қиз билан йигит томонга қараб овозининг борича шангиллади:

— Хижобатми-хижоратми — бозор бунаقا матоҳларга бош қотирадиган жой эмас, оповси!..

Аёл, йигит тўхтаб бир нарса деса, «Э, йўлингдан қолма-е, мирқуруқ! Қуруғига чидасанг қиз етакла-да!» деб баттар «боплаш» ниятида оғиз жуфтлаганди, топиб қўйган гапи ўзига қолди, унинг дикқатини оппоқ соқоли бежиремгина қайчилangan чол ўзига тортиди.

— «Хижорат» дедингми, қизим? — сўради чол соддадиллик билан кўзини пирпиратиб.

Аёлнинг энсаси қотди.

— Жандиқ опқолинг, дедим, отахон! Жандиқ! — деди у афтини бужмайтириб. — Кампирингиз лағмон чўзиз беради!

— Э-э, лағмонга соладими, буни-и? — чўзиљди чол.

— Кейин қулоққа осади-и!.. — Ясама ҳиринглади аёл бояги аламидан чиқолмай.

— Кампирга новвот ола кетинг, бобой! — дея чалитди ширинпаз йигит.

— Қора қўчқорнинг жигари бор, кўзга мадор бўлади!

— Ҳандаққа ағанаган отнинг жигарини уриб кетишибди!.. Бақир-чақирдан гангиган чолни хийла наридан кузатиб турган Фозилбек ҳанг-мাংг бўлиб қолди, қулоғига чалинган охирги «янгилик»нинг чин-ночинлигини аниқлашга ҳаракат қилди. Қулоқ кўз эмаски, кўргинг келмаса, кўзингни юмсанг!..

— От шўрликнинг сонини қашқир ғажиб кетибди!..

— Бозорда қашқир нима қиласи, кўпрак?!

— Бозор тўла қашқир-ку, сўтак!

— Бобовни аданг обберади, яшшамагур! Ҳу-у, бобовга қўшилиб йўқолгур-а!..

Фозилбек таниш овозни эшишиб ўша томонга қаради. Бир қўлида йўргақдаги чақалоғи, иккинчи қўлида қорни қаппайган тўрваси, орқасида икки ва уч ёшлар чамасидаги қиз ва ўглини эргаштирган жувон ўшашу — издиҳом оралаб имиллаб-симиллаб бораяпти. «Наргиззи қўлидан ушла!» заҳрини сочди жувон ўдайфайлаб, синглисини етаклаш нима эканини тушуниб етмаган ўғли эса ўз дардида йиглаб-сиқтар, юз-кўзини муштласи билан ишқаб, нуқул, «Бобов! Бобов обейинг!» лаб хархаша қиласди.

Фозилбек «Вон Суу»дан эшигтанларини эслади, беихтиёр жувондан ҳомиладорлик аломатини излади. Афти баркашдек бесўнақай жуссали эркак атайин қилаётгандек, «Ўғлиз ишқивоз экан, оберинг-да. Зотдор итнинг боласи, ўзиям!» деб қўлидаги кучукчани кўз-кўз қилди, болакай хархашани зўрайтириди, жувон итфуруш амакини ҳам ўхшатиб қарғамоқчи эди, мадори етмади, ўглининг қулогини чўзиб, олдига солди.

- Маши жувон куннига туғруқхонага қатнаяпти...
- Танишингизми? — сўради Қадрия.
- Таниш эмас, эшидим. Боласини олдиргани борибди...

Фозилбек шу мавзуда гап очгани Қадрияни ўнгайизиз аҳволга солади, деб ўйлаганди, йўқ, аксинча, қиз бир оз жим борди-да, заррача тортинмай-нетмай мавзуни давом эттириди: — Ҳомиладан воз кечиш янгилик эмас...

Фозилбекнинг мияси қизиб кетди, аввалдан ўйлаб-пишишиб қўйгандек, дангал сўради:

- Ҳаммаси ҳомиладан воз кечаверса бош-кети йўқ тўйлар қилишдан муддао нима?
- Ҳамма эмас, устма-уст фарзанд кўраёттнлар ҳам оз эмас. Бир китобда ўқигандим: ўрмонда бўри кўпайиб, емиш озайган йилларда бўри одатдагидан камроқ болалар экан.

— Одам бўри эмас-ку?!

— Балки, бўридир. Ҳисобини билмаган бўри...

Фозилбек қизнинг чўрт кесиб гапирганини эшишиб шошиб қолди, Қадрияга бўлган меҳри бирдан жўшиб кетди. Қизнинг оғзидан кўз узмай, беҳол ўтириб қолди. Қадрия ўқиганларини айтишда давом этди:

— Инсон табиатида барча йиртқич ва ёвойи жондорларга хос хусусият учрайди. Яъни, одамда бўрилик ҳам, тулкилик ҳам, мусичалик ҳам... ножинслик ҳам, инсофийлик ҳам бор. Фақат инсонда ана шу хусусият-

ларни жиловлаб турувчи қўриқчи туйгулар йўқолмаса бас.

«Қўриқчилар йўқолса... ҳайвоний майллар — бандилар ҳибсдан қочгандек тумтарақай тарқайди-кетади»... Зар бобо шундай деганди, Фозилбек уни кўнглидан кечира туриб, қизнинг тун янглиғ қорачикларидан нигоҳини узолмади — қизнинг оппоқ дудоқларига авай-лабгина, титраб-қақшаб, оҳиста лабини босди. Қиз ҳам, йигитнинг ўзи ҳам гавжум бозорнинг қоқ ўртасида бундай ҳодиса юз беришини кутмаган эди, Фозилбек қандай қилиб бунга журъат топганини ҳам сезмади. Бозор сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Орадан қанча фурсат ўтди, Фозилбек ҳам, Қадрия ҳам чамалай олишмади, чор атрофдан бозорчиларнинг ҳайқириқла-ри, шовқинлари эшитила бошлади:

- Зотли кучукчадан бир жуфт қолди-и!..
- Бобов обейинг!..
- Тилинг кесилсин-а, бобов сотмай!..
- Отнинг сони бор!..
- Ҳандаққа ағанаган отникими?
- Ҳандаққа ағанаган от бўғоз экан, боласини со-тишмоқчи!..

Фозилбек қулоғига пайдар-пай эшитилаётган ғовра-лардан мутаассир кайфиятда қизга шивирлади:

- Мен сизни ҳеч кимга бермайман, Қадрия!..
- Мен ҳам ўзимни ҳеч кимга раво кўрмайман, Фозилбек ака...
- Нега? Нега ундей деяпсиз? Ахир, мен...
- Сизни уйлантиришмоқчи, Фозилбек ака...
- Мен фақат сизга...
- Мен турмуш... турмушим бузилган, ака...
- Нима??!
- Мен қироатхонага турмушга чиққанман... Қиро-атхона менинг оилас...
- Қироатхонага куёв бўламан...
- Ундей деманг, жон Фозилбек ака, дийдор кўриш-дик-ку, кифоя шу.
- Мен дийдоринг ичида яшайман, Қадрия!..

Фозилбек бу гапни шу қадар астойдил айтдики, азбаройи овозининг зўридан хушини йиғди ва қиз узоқлашиб бораётганини кўриб, кўнгли беҳузур бўлаёзди. Ортиқча мулоҳаза учун фурсат қолмади ва йўловчи-ларга туртилиб-урилиб югурга кетди, қизга етиб олай деди, бошини ҳам қилганича бораётган Қадрия қадамини жадаллаштириди. Қироатхона биноси кўзга таш-

ланди. Фозилбек қадамини жадаллаштириди, елди-югурди, етолмади. Қироатхонанинг кўринишдан залворли эшиги енгилгина очилиб ёпиљдию, Қадрия ичкари кириб, кўздан ғойиб бўлди...

17

— Шўрлик, камбағалнинг ови юрсаям дови юрмагани шу бўлса керак-да, тавба!.. Чиқиб хабар олишгаям ўнгайсизланасан...

Кеннойиси нигоҳлари тўқнашмаслиги учун атайин деразанинг очиқ тавақасидан ҳовлига қараб туриб гапираёттган бўлса-да, гап кимлар ҳақида бораёттанини Фозилбек дарров сезди.

— Келинни кўрдийзми? — сўради у.

— Эрталаб саломга чиққандан сал-пал кўзим тушди, шу.

— Жанжал келинсаломдан кейин бошландими? Шунчалик тўполон...

Ҳафиза бир зум жим қолди, аввалига ўнгайсизланса-да, кейин бирдан айтди:

— Ҳабиба опангиз айтдилар-ку, ўша...

Фозилбек опасининг гапини чала-ярим эсладиу, шу топда бир нарса деёлмади. Ҳафиза буни сезди ва илова қилди:

— «Ёши ўтганлар жувон овотти» дедилар-ку, ўша...

Фозилбек ич-этини кемираёттган сир-асорини тўкиб соладиган фурсати етганини тушунди. У бу ҳақда кўп ўйлади, дардини тўқадиган кимса топмади ва ниҳоят фақат ва фақат кеннойисигагина ёрилиши мумкинлигига икror бўлди. Бошқа кимга тушунтира олади: отасигами, акасигами?..

Акасининг фикри хаёли бозорда эканини кўриб туриди. «Отамизнинг сенга меҳри бўлакча» деди акаси қўққисидан. Фозилбек бундай гапни кутмаганди, шунинг учун бўлса керак, бу гапнинг замиридаги ниятни илғай олмади. «Отамиз ҳаммамизни бирдек кўрадилар» деди. Акасининг ўйловлари бошқа бир дард билан боғлиқлиги унинг кейинги гапида аён бўлди-қўйди.

— Бозорбошиликни сенга топширсалар, бу ёқда тишини қайраб турган қашқирлар унча-бунча одамни...

Диёрбекнинг кўзлари ўйнаб кетди, унинг назарида шу дақиқада бозорнинг кимнинг ихтиёрига ўтиши ҳал бўладигандек, укасини кўндиrsa бас, баҳт қуши ўзининг қўлига келиб қўнадигандек эди. Фозилбекнинг

назарида эса акаси бундан ўттиз-қирқ йиллар бурунги Қосимбекнинг ўзгинаси эди!.. Диёрбек табиатан ғайрати ичига сифмайдиган одам эди, ўзича не хаёлларда отасининг теварагида гирдикапалак бўлар, шу хатти-ҳаракатлари билан у зимдан отасининг бозорбошилик курсисига хомтама бўлаёттанини яшира олмас, айниқса, отасининг кейинги «қилиқ»лари авж ола бошлагач, у бозор ўзига қолиши муқаррардек тинчини йўқотган, Фозилбекнинг назарида эса... Диёрбек ҳам гўё ўзидағи асов ғайрат-шиддат кучи билан бозорни ўзгартириб юборадигандек, аслида эса, бозорни қандайига ўзгартиради? Қай йўлга буради? Бозор нима, одамлар ким бўла бораяпти? Бу кетишда шундайига ҳам бозорнинг «боши» узра қуюқлашаёттан булутлар баттар қуюқлашадими ёхуд тарқайдими?

Фозилбекнинг назарида акасида бу каби саволларнинг бирортасига тайинли жавоб йўқ эди.

Бозор бандасининг измидан чиққан, шу боис ҳам у бандиларини кўз кўриб-қулоқ эшитмаган кўйларга солаётган эди...

Фозилбек одатдагидан кўра вазминлашди, у акасининг вужудидаги олиш илинжидан туғилган ва қиёфасида акс этаётган ошкор ва пинҳон аломатларни очиқравшан кузатаётган эди.

— Бозорни унча-бунча қашқирнинг тиши ботмайдиган киши кўлга олгани маъқул, — деди Диёрбек бамайлихотир. — Чойхонаям қараб турмайди, албатта. Лекин отамиз ҳалиям бўш келмаслар, ёки...

— Мен бозорни тушунмайман...

— Тушунаса-ан, — ўсмоқчилади акаси, унинг гапини бўлиб. — Отам ҳам айтгандilar...

— Тушунсан тушунарман, эҳтимол менинг тушунишим ҳеч кимникига ўхшамас... Бирор инсоннинг, бозорни тўла тушундим, уни истаганча измимда тутиб турман, дейишининг ўзи — унинг тушунмагани аслида!

— Қизиқ, бозор жиловни бандасига тутқазиб қўйиши хушламайди, лекин жилови қўлдан чиққан бозор унга яқин келган кимса борки, ўз измига-йўриғига солиб, абгор қиласди... Бозордан қочиш керак, бозорнинг бетини кўрмай яшашга не етсин!.. Лекин, бозорсиз яшаш иложсиз, онанинг кўкси остида пайдо бўлган ҳомиланинг дунёга келишдан ўзга чораси қолмагандек, ёруғ дунёда нафас олаётган мардуми ғофил бозорни четлаб ҳаёт кечиролмайди. Эркакмисан — уйланасан,

аёлмисан — зрга тегасан, булар — истак-хөхшингтә қарамайды, виждон, орият, номусу иффат, муҳаббат — одамзод шаънининг безаклари бўлмиш бундай осори атиқалар сақланганми-йўқми — фарқи йўқ — оила қурасан, вассалом! Туғилдингми, вояга етдингми — ким биландир қовушасан, оила қуриш учун бозорга бора-сан, оилани боқиш учун ўзингни не-не бозорларга соласан, умр шу тариқа кечаверади, инсон ҳаётининг шу қадим ва боқий йўлини ўзгартираман деб не-не ақли ботир донишмандлар бош қотирмаган, шу мақсад — шу ниятда не-не кулфатларга гирифтор бўлмаган, мана, шу-унча савдои азимлар етмагандай Фозилбек тақсирим бир умр муҳаббат-ла яшамоқлик саода-ти билан инсон ҳаётини безамоққа қасд қилдилар. Мўйсафид отаси не хаёlda, жигаргўшаси Диёрбек не ташвишдаю, Фозилбек... бозорнинг ҳеч кимса билма-ган гуллаб-яшнатиш қаловини ўзича истаб юрган Фо-зилбек Қадрияйга ишқи тушдио, бутун бозорни му-ҳаббатдан ўзга ҳеч нарса безай олмаслигига имон кел-тирди. Қадрияйга бўлган муҳаббатини бутун бозорга ёймоқчи... Саноқли кунларда унинг ўзи бошқа одамга айланганидек, бошқаларга — яқин жигарларию, етти ёт бегоналарга ҳам шуни раво кўрмоқчи, фақат, шу аснода устма-уст юз бераётган бири-биридан ғалати воқеа-ҳодисалар уни бирмунча каловлантириб қўйди. Айни дамда ҳам шу аҳволга тушди, у акасининг бетига қарамай туриб, ўйларига мутлақо зид гапни айтди: — Бозорни тушунаманми-йўқми, ўзимга аён, лекин у би-лан чиқишолмаслигим аниқ. Тушунишимни билған отам чиқишолмаслигимни ҳам яхши сезадилар. Мен бозорга бегонаман, ака...

Укасининг шу бир оғиз эътирофи ўнинг бозорга даъвоси йўқлигидан далолат берар эди, бинобарин, Диёрбек бирдан хотиржам тортди, энди у Фозилбекдан кўнгли тўқ, энди у бошқа «қашқир»лар ҳамласига шай турса бас. Энди у укасига нисбатан истаганича акалик бурчини адo этиши лозим ва мумкинлигини тушунди. Тушундио, акалик бурчини адo этишни тилёғламалик-дан бошлади.

— Қизиқ-қизиқ гапларни топасан-а, Фозил, — деди у кулимсираб.

— Инсон зоти борки, бозор билан тирик. Бозор, би-ласанми, нима?.. Бозор... Бозорга кирмаган, бирон буюм ҳарид қилмаган инсон борми, дунёда?! Опаларимиз, мен, сен — биронтамиз бозорга бегона эмасмиз...

— Етти пуштимиз бозорчи ўтганини назарда тутяпсизми?

— Балки... — Диёрбек тутилиб қолдию, дарҳол ўзини қўлга оди. — Бозорчи ўтганинг уруғи кўп.

— Кўп эмас, бозорсиз яшаш мумкин эмаслигини ҳам тан оламан, фақат ҳамма бозорчи бўлиб кетаёттанига хунобман, ака. Тушунтира одимми, ҳамма ўзини бозорчи ҳисоблаяпти, ака. Бозорга борса-бормаса, ўзининг бозор одами эканини билса-билмаса бозорча феъл-автор одамларнинг қонига қўшилиб кетди. Мен шундай пайтда, яъни бозор баҳона одамларнинг асл қиёфаси ҳаммага беш қўлдай кўз-кўз бўлаёттанидан фойдаланиб, тушуняпсизми, шундан фойдаланиб бир умр севиб-севилиб яшайдиган муносибини топмоқчиман. Шунинг учун менинг қоним...

Диёрбек фалсафа тинглашга тоқати йўқ эди, шу сафар ҳам укасининг фикри «қаймоқ боғлаёттанини» пайқаб, баҳсни бас қилишни лозим топди.

— Сенинг қонинг... аввал уйлан, кейин бир гап бўлади, — деди самимий табассум қилиб у.

— Қонни уйланишдан бурун ўлаш керак, ака, уйланиб бўлгач эмас. Отам, онамиз, сиз, опаларим ҳолижонимга қўймаяпсизлару...

— Нима, бизлар, мана ўзим, кеннойинг билан ёмон яшайдиганимиз йўқ.

— Мен ҳам, ёмон яшаяпсиз, демадим, лекин севишиб ҳам яшамайсиз-ку, тўғрими, ораларингда муҳаббат деган нарсадан асар ҳам йўқ-ку?

Диёрбек кулишини ҳам, ранжишини ҳам, дарғазаб бўлиб дағдаға уриш-урмаслигини ҳам билолмай қолди — укасига анграйди, азбаройи оғзи ланг очилиб, афти сезилар-сезилмас қийшаш бошлади.

— М... ман... муҳаббат... кеннойинг...

Фозилбек акасига ачинди.

— Бозор камдан-кам бу қадар пароқанда бўлади. Буни ўзингиз ҳам тан оляпсиз, ҳамма кўриб-билиб туриби. Эҳтимол, бу аҳвол узоққа бормас, лекин ҳозир айни одамларнинг асл башарасини билиб оладиган пайти! Бугун кимнинг қандайлигини билиб олсан ва шунга қараб ўлашиброқ қиз танласак, эртага тўй қочиб кетмайди, ака...

Чамаси укасининг кейинги гаплари Диёрбекнинг қулоғига кирмади, фақат у гапдан тўхтагач. «Э, афанди! Бу калла билан ҳали яна қандай ғалваларни бошларсан...» деди-да, ортиқ «чурқ» этмай ҳовлига чиқди.

... Фозилбек акаси «башорат» қилган навбатдаги «ғалва»ни Ҳафизага айтди.

— Тұрмұши бузилған эканми? — сүради аввалига Фозилбек кеннийисидан тортынмай-нетмай, Ғаёзни-кідаги жанжални назарда тутиб.

— Кимнинг?

— Келиннинг.

— Й-ү-үқ... Ким билсін, ишқилиб шундай эканда... Ота-онасиз үсгап, тоғасининг қўлида катта бўлган экан. Тағин, ким билади дейсиз, тавба... Ҳеч кимнинг бошига солмасин...

— Аввалги оиласи бузилған, лекин фарзанди бўлмаса... уям шунаقا жанжалга айланадими?

Ҳафиза, кўнгли бир нохушликни пайқагандек, турган жойида шамдек қотиб қолди. У дам қайнисига, дам ҳовли томонга аланглади. Қулоғига ишонмади, Фозилбек томон икки одим босдию, ногоҳ, оёқ, остида қолган бир даста пиёлани тепиб юборди. Пиёлалар шараклаб сочилиб, биттаси синди. Ҳафиза ҳам, Фозилбек ҳам унга эътибор беришмади, Фозилбек ўзини босиқ тутса-да, ранги докадек оқариб кетган, афтидан у бутун тақдирни янгасидан эшитадиган жавобга боғлиқ — ё ҳаёт, ё мамот онларини бошдан кечираётган эди. Ҳафиза юрагига оралаган шубҳа ва гулгулани аниқлаштириб олиш учунгина савол қотди:

— Нима дедингиз?

— Бурунги оиласи бузилған... қизга уйланиш шунчалик машмаша...

Ҳафиза сочилиган ва синган пиёлалар устидан ҳаттаб үтиб қайнисининг рўпарасига келди, унинг кўзига тикилди. Фозилбек, «Мана, истаганча қаранг, қарайверинг!» дегандек янгасининг нигоҳидан кўзларини олиб қочмади, бақрайганича қотди-қолди.

— Ҳеч ким эшитмасин!..

— Нима?..

— Ҳеч ким эшитмасин!.. — Такрорлади Ҳафиза нафаси бўғзига тиқилиб. Ҳовлига хавотирланиб қаради. Яна қайниси томон үтирилди. — Эшитдингизми?!.. Фозилжон, Сиз... кўнглим алағда эди-я! Очиқасига айтинг, жон, ука!..

— Айтдим-ку!..

— Ахир!.. Ахир сиздек йигитта...

— Айтаверинг, ҳамма эшитсан, кеннийи!..

— Ахир сиздек йигитта ман-ман деганлар қизини икки қўллаб бераман деб... Вой, шўрим-м!..

— Кеннойи!.. — Фозилбек худди янгасига танбех бермоқчидек зарда оҳангида мурожаат қилди. — Сизни келин ойи деганман. Биласиз-а?.. Эшитяпсизми, «ойи» деганман?!

— Х... ҳа...

— Бир марта ойи... она бўлиб қулоқ солинг!..

— «Гапиринг» дедим-ку!..

— Ман отамга, бошқаларга тушунтиrolмайман. Сизга ишонаман.

— Х... хўп...

— Кироатхона бор-ку, қадимдан қолган, тепаликдаги. Ўша ерда бир қиз бор.

— Қиз?!

— Ҳа, қиз!.. Балки оиласи бузилгандир...

— Оиласи бузилган?!.. К... кимнинг қизи?..

— Сўрамадим. Ўзингиз суриштилинг, билинг. Ўйлансан фақат ўшанга рози бўламан. Аввал ўзингиз боринг, танишинг-да, кейин акамга айтасизми, отамами — менга барибир.

— Ҳабиба опамга...

— Ҳабиба опам эшитса, суюнчи беради.

— Мен балога қоламан, Фозилбек.

— Йўқ, — деди ишонч билан Фозилбек. — Менинг ишимни битирсангиз Ҳабиба опам ҳаракатта тушиб кетади, кетма-кет жиянни уйлантиришади. Тўй жиниси юқмаган одам қолмади, кеннойи!..

— Ундай деманг, жон, ука, орзу-ҳавасли дунё...

— Тўғри айтасиз, кеннойи, танию, жони-дили бир бўлиб яшашни исташ ҳам орзуми? Тўғрими?

— Тўғри... Лекин...

— Лекин ҳаммага ҳам насиб этавермайди, демоқчилиз-да?

Мисол учун ўзингиз ҳам акам билан мана шундай яшамаслигингизни айтмоқчисиз-да!

— Нималар деяпсиз, Фозилбек?! Уят...

— Мен сизга, яъни кеннойимга бундай гапни очиқ айтишим уятдир, эҳтимол, лекин шундай эканини ўзингиз мендан юз карра яхшироқ биласиз-ку, мен буни бошқаларнинг олдида эмас, фақат сизга, сиз билан ҳар қалай анчагина сирдош бўлганим учунгина айтаяпман-ку!..

— Шу-унча гапни йигиб юргандингизми, Фозилжон?..

— Йигиб юрсам-юрмасам, ҳў, бирда ўзингиз ҳикоя қилиб берган жиянингиз... Башоратми, Шарофатми... ўша ўзингиз эмасмидингиз?

— Фозилбек! Укажон!..

— Акам бозордан, топиш-тутишдан бошқа нарсалар ҳақида гапирганини эшигтганмисиз? Ёки хотиним деб сизга, күнглингизга келмасин, лоақал қулогингизга дилидан чиқариб бирор оғиз меҳрили... меҳрибон сўз айтганми?

— Фозилжон!.. — Ҳафизанинг кўзи жиққа ёшга тўлди, базўр гапирди: — Акангиздан нолимайман, эр хотинмиз ахир...

— Ҳа, эр-хотинсиз, холос... Мен фақат эр-хотинлик учунгина уйланиб яшайверишини ўзимга эп кўрмайман. Шунинг учун... мени фақат сиз тушунасиз деб ўйлайман, тушунмасангиз, ҳозирги гаплар айтадиган гаплар эмас... эди. Шунинг учун ҳам фақат сизга ишонаман, ўзингиз айтасиз. Ҳозир тортишиб ўтирумайлик, биз...

— Айтаман... Айтотмайман... Қандай айтаман?..

Ҳафиза худди кўзи ва қулоғига ишонмагандек яна қайта бошдан қайнисига саросар разм солди. Мушкул аҳволда қолаётганини сездириб қўйиш учун яна фудранди:

— Балога қоламан, Фозилбек...

— Менга бошқа ҳеч ким керак эмас. Айтинг, юзта қизга алмашмайман! Шундай деганимни ҳам айтинг...

Фозилбек яқин-орада бунчалик енгил тортмаган эди. Ичида қалашиб ёттан харсанг тошни майдалаб-кукунлаб сочиб ташлагандек бағрига ёқимли шамол тегди. Шундан сўнгтина яна Фаёзни эслаб, оғир ўй остида турган жойидан жиломмай қолган янгасидан сўради:

— Фаёзга... келинга нима қилишиди?

Ҳафиза қўшниникидаги барча машмашага сабабчи одамдек кўзини бир нуқтадан узмай, бўшашиб жавоб берди:

— Тўйнинг эртаси Фаёз амакиси билан келиннинг тоғасиникига борган... Қиёмат жанжал кўтарган... Товон сўраган...

— Товон?!

— Тўйга фалон минг сарфладим. Тўласанг тўладинг, бўймаса уйингта ўт қўйман, деган. Муштлашибдиям...

— Э-э-ҳ-ҳ!..

— Кейин... Фаёзни, амакисини Гултепага оббориб қамаб қўйишибди... Буёқда онаси кўрпа-тўشاқдан турулмай қон йиглаб ётиби.

«Қадрия! — деб нола чекиб юборди Фозилбек. — Қадрияй, гавҳарим!.. Қадр-қимматнинг ўлчови борми,

жоним?.. Инсон феълидаги ёвузлик нима қылса камаяди? Ножинсни ердан чиққан, аристонларнинг битидан тарқаган дейишади. Сичқон ердан чиқса чиққандир, лекин Ножинс одамларнинг ичидан қочиб чиққани ростга ўхшайди, тушуняпсанми, жоним?!.. Одамлар ичидаги иллатлар тарқаб кетса, биласанми, нима бўлади?!.. Куппа-кундузи адашган одам топилмай бадар кетади... Беморнинг ҳолидан кимса хабар олмайди... Ер юзини курт-қумурсқа босади... Бозордаги муттаҳамликлар-у найрангларни кўтаролмаган замин чўка бошлайди... Бундан ёмони, туғилаётган болаларнинг баракаси қолмайди... Ҳамма яхши ният, яхши орзу-умидлар билан... дуч келган қизга уйланади, совчи қўйган йигитта тегаверади. Эртага турмуш қандай кечишини ўйламайди. Бундай оиласда дунёга келаётган болалардан кут-барака қочади... Оlam чархини айлантиришни эплайдиган бирор азамат қаҳат...»

— Тўхтанг, Фозилбек ака!

— Тўхтамайман, сендан паноҳ, истайман, Қадрия! Бу уқубатдан ёлғиз сенинг дийдоринг халос этади, гавхарим, чирофим!..

— «Тўхтанг, эшитинг» деяпман, Фозилбек ака. Olam-nинг чархини бандаси айлантирмайди-ку, ахир. Қизиқсиз-а!..

— Ҳа, қизиқман, Қадрияжоним!..

— Olamning чархи қачон айланишдан тўхташини айтами? — Муғамбirona кўз қисиб сўради Қадрия.

— Айт.

— Бўрилар қўш байталга етганида!

— Бўри?.. Қайси қўш байтал?..

— Falaknинг гардиши бор-ку, ўша айлана ҳаракатга тушган қади-им-қади-им замонда бир жуфт байтал кўшилган чоққина арава Kичик айиқ бекатидан йўлга тушган. Худди шу пайт Катта айиқ қўнағасидан баҳайбат чана судраб чиққан етти оғайни бўри ис олиб, гижинглаган қўш байтал изига тушган. Неча замон ўтибдики, қўш байтал қочишдан, етти оғайни бўри қувищдан тўхтамайди. Falaknинг чархи айланишдан тўхтасагина оч бўрилар уловни қувиб етади!..

— Кейин-чи?..

— Кейин... ерга емиш излаб тушади-да, одамларнинг ичига кириб олади...

— Одамлар бўрига айланади...

Фозилбекнинг кўз ўнги хиралашди, қулогига ортиқ на гап-на сўз кирди. Нигоҳи етгунга қадар бозор май-

донларини, бири биридан гавжум расталарни күздан кечирди. Бутун бозор майдонидаги ғимирлаган жон борки, бирдан ҳаракатдан тұхтади. Фозилбек шошилмади, қироатхонанинг ички зинасидан бир-бир күтарилиб, Қадрия қушларга дон сочадиган дарчани очди. Бозор сатқы қафтадаидек — ҳамма нарса аниқ-тиник намоён бўлди. Ҳамма-ҳамма ҳаракатдан тұхтаган, қўллар, оёқдар, кўз қарашлар... юқ ортаётганлар, тушираётганлар... сотаётганлар, олаётганлар... кисавурлик қилаётганлар... ҳандаққа ағанаган от ҳам оёқлари ни типирчилишидан толиққан... Тақдирга тан берган...

Фозилбекнинг юраги орқасига тортди. Қироатхона-нинг ноёб китоблар сақланадиган ичкари хонасидан ҳазин, лекин кўнгилга ажиб ором берувчи мусиқа садоси тарапди... Шу мусиқа сира тўхтамаса, бозорнинг барча расталари, одамлари ичига сингиб-сингиб кетса, барча жонзорту жондорга қайтадан жон кирса...

— Қадрия! Қадрим!.. Ёлғизим!.. Шундай қилиш мумкини, жоним?..

— Мумкин, Фозилбек ака...

Фозилбек бозор томон эниб, қатор кетган ошхоналар олдидан ўтди. Ҳунармандлар дўконининг бир чеккасида мўъжаз хонтахта ёнида суратдек қотиб ўтирган таниш башарани кўрди. Хонтахта устида тахтага терилган шахмат доналарига, курсида ўтирган таниш нусханинг кўксига илинган тахтачадаги ёзувга кўз ташлади: «Пул тикиб, дона суришаман. Эплаган киши рўпарамга ўтирсин!» Фозилбек Маҳкам чўтта ачиниб қаради. Қўшниси уни кўрмади, бетига қўнган пашшани ҳайдаш ниятида чалажон қўлинни аранг кўтарди — кўли бетига етмади...

Икки кун бурун Диёрбек: «Отам ҳеч кимни қабул қилмайдилар», деган эди. Фозилбек буни тушунди, бордию, отаси кўнгил сўровчиларни қабул қилгудай бўлса ҳовлилари бозорга айланиб, касал одам эртою кеч йўқловчиларни кутишдан бўшамас эди. Шунга қарамай... «Нозикроқ одамлар сўраб келса-чи?» деб сўради у акасидан. Диёрбек чўрт кесди: «Биз учун отамиз ҳар кимдан нозикроқ!»

Фозилбек ўзида бундай одат йўқлиги боисми акасининг феълидаги ана шу чўрткесарликни ёқтиради. Ёқтираса-да, хаёл олиб қочган кезлар ўзидаги мулоҳа-

закорлик жозибалироқ туюлади. Унинг мулоҳазакорлиги отасига ҳам ёқади, Фозилбек отасидаги ҳеч кимда учратмаган бир фазилатни — ҳар бир кишининг феълатворидан келиб чиқиб, муносиб баҳосини беришидан, ўзига яраша муомала қила билишидан ҳайратланар эди. Шу сабаб бўлса керак, отасининг ҳар бир сўзни чертиб-чертуб ва фақат ўз ўрнида ишлатиш одатига ҳам ҳавас қилас, шунчалик зийрак ва синчков отаси аксарият ҳолларда Диёрбекнинг ўйламай-нетмай чўрт кесишлиаридан ранжиса-да, буни сездирмас, шундай ҳолларда ҳам Фозилбек худди бегона кишини кузатгандек отасини зимдан разм солиб кузатар эди.

У отасига айтиши мумкин ва мумкин бўлмаган гапларини ўзича кўнглига туғиб ичкарига кирдию, отасига кўзи тушган заҳоти, «Мен билган-кўрган-эшиттан янгиликлардан отам аллақачон хабардор» деган фикр кечди хаёлидан.

Эшитган-нетганларнинг кўпчилиги бозорбоши кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолибди, деган хаёлга борди. Фозилбек ҳам шу хаёлда эди чоғи, йўқ, мана, отаси оёқлари ўймакор хонтахта ёнида залворли гавдасини тўкиб, бир оёғини хонтахта остига узатган кўйи бошини солинтириб, тош қотиб ўтирибди. Фозилбекнинг назарида хона ҳар қачонгидан ҳам сокинроқ, сукунат қаърига чуқурроқ кўмилгандек эди. Қосимбек чол ғоят оғир ўйга толган, четдан қараган кишининг назарида, мана, ҳозир у ўйини пишигадио, нимадир дейди, қандайдир муҳим, умр бўйи айтмаган ғоятда нодир ҳикматни айтади.

Отаси бошини кўтармади, тепадан қараган одамга унинг йўғон гардани, гўштдор ва сертук қулоғи яқзол кўринар эди. «Мендан кўра акамга кўпроқ ўхшайдилар» деган гап кечди Фозилбекнинг хаёлидан. У хона сукунатига путур етказмаслик андишасида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан салом берди. Отаси жим. Фозилбек чўк тушиб бармоқларининг учи билан отасининг елкасини, билагини авайлаб силади.

— Тузукмисиз?..

Фозилбек овози ҳаддан ташқари маъюс чиққанини, маъюсгина эмас, бир оз мотамсаро эшитилганини кейин пайқади. Шу боис дарҳол вазиятни ўнглаш ниятида овозини хиёл кўтарди:

— Пича ухладингизми?..

Шу аснода залворли кифти, йўғон бўйни ва билак-

ларидан куч-қувват ёғилиб турган отасининг ранг-рўйига, аҳвол-руҳиясига зимдан разм солди. Бармоқлари-даги туклар қуюқлашган ва оқлари кўпайгандек туюлди. Тўғриси, у ҳайҳотдай бозорга қирқ йил оқсоқоллик қилган кимсан Қосимбекнинг шифтга термилиб ётишини тасаввур қиломаган эди, тўғри чиқди, отаси бардам-бакувват, афтидан на бозор ташвишлари ва на бошқа ғалваларга бўш келадиганга ўҳшади... Фақат... у ҳолда ҳар нарсага қўл силтаб уч-тўрт кунлаб хонага қамалиб олиш одати ниманинг аломати? Отасининг ўзи нима дейди?..

«Отам бозордан узилди...» Фозилбек туйқус хаёлига келган фикрдан чўчиб тушди. Кўнглидан кечган шубҳага жавоб олмоқчидек отасига «ялт» этиб қаради. Қосимбек чолдан садо чиқмади. «Отам тадбир излаб ётибди» деб ўйлаганди, у эса...» «Наҳотки, руҳи сингани рост?!..» У андек иродасизлик қилса шубҳасини тилга кўчиришдан ҳам тоймас эди, сўнгти лаҳзада отасини эзib ётган залворли хаёллар исканжасидан халос этиш зарурлигини сезди.

— Чой дамлатайми, ота?..

Қосимбек чол қўққисдан дўриллади:

— Аканг билан келишдингми?

Фозилбек юраги «шув» этиб кетди. Хаёлига биринчи бўлиб бозор меросхўрлиги ғовфаси тиркалди. Демак, Диёрбек билан отаси шу ҳақда гаплашишган, шунинг учун акаси гап очган, чамаси, акаси Фозилбекдан олган розилигини отасига етказиб улгурмаган... Акаси билан бошқа нима ҳақда келишиши мумкин?..

— Аканг бозор одами...

«Айтмадимми!..» Отаси шундай дейишиданоқ Фозилбек кўнглидан ўтказаётган тахмини тўғрилигига иқрор бўлди. Бирдан миясига қон уриб, бозорбошилик даъвоси йўқлигини, башарти отаси мансабини мерос қолдириш нияти бўлса, унга заррача монеълик кўрсат-маслигини айтиб, орани очди қилиб қўйгиси ҳам келди. Бироқ, бу гапни айтмаганига кейин севинди.

— Бозорда нима гап? — сўради Қосимбек оқсоқол ҳамон ўша алфозда ўтирган қўйи. У яна нимадир демоқчи эди, гапирмади. Фозилбек ўйлаб қолди, у нима ҳам дер эди, ахир бозор уч-тўрт кунда ўзгариб қолмаса, мабодо у яхши гапларни айтган тақдирда ҳам отаси ҳатто уйдан чиқмай туриб ҳам бозорнинг қайси растисида қандайин воқеа-ҳодисалар юз бераётганини жуда яхши билади, эҳтимол, ҳеч бир фавқулодда ҳодиса юз

бермаслигига ақли еттани учун ҳам у... Фозилбек сүнгсиз мулоҳазаларга берилган пайтларида тұстадан бир каш-фият «яратиб» қўйиш одати борлигини билади, бундай ҳолатлар кўп бўлган, мана, ҳозир ҳам, мана, ўзи сезмаган ҳолда... у отасига разм солди, афтидан унинг тахмини тўғри, яъни отасининг хонанишинлик «дарди»нинг сабабини топди... отаси — чорасиз Қосимбек чол бозорни эпақага келтириб бўлмаслигини англаб еттан!.. Бозорнинг айниганини отаси Фозилбекдек, Бахтиш маҳмадонадан ёки бошқалардан кўпроқ, чуқурроқ тушуниб еттан. Худди шунинг учун ҳам...

— Ҳеч гап йўқ, дегин... — деди тұстадан Қосимбек чол босиқ ва вазмин овозда. — Бўлмайди ҳам...

— Акам эртадан кечгача ўша ерда... — Шивирлагудай минфирилади Фозилбек.

— Туни билан қолсаям фойдаси кам.

— Қўриқбоши, растанбошилар кенгаш устига кенгаш... Шомирза ака ҳам...

— Шомирза аканг пултопар одам, зўравон одам. Бозор эса зўравонликни кўтармайди... Бозор ҳам бамисоли бир жондор. Унинг ҳам кўнгли, феъл-атвори, нафсонияти, инжиқлиги бор, тилига тушунсанг — измингта юради, тушунмасанг, устига-устак зўравонлик қиласверсанг — шайтони қўпади.. Бозорнинг шайтонига бас келадиган банда йўқ. Бўлсаям... — Чойхона-чи?..

Қосимбек оқсоқол вужудидаги барча сабр-тоқатини сафарбар қилгандек туюлди Фозилбекнинг назаридага, отаси минг бир уқубатни енгиб атайн беларволик билан ўғлига разм согланича, нигоҳини узолмай қолди. Шу сонияда унинг оғзидан чиқадиган ҳар қандай сўз Фозилбек учун жавоб вазифасини ўташи аниқ эди. «Нима, у Чойхонани таърифласинми?.. Билмайман, қайси Чойхонага қизиқяпсан, деб сўроққа тутсинми?..»

Фозилбек отасини қийнаб қўйганини сезди, бироқ отаси жавобни топди:

— Чойхоналар ҳам бир гўр... ҳаммасининг устидан қўшиб тупроқ тортсам... Ўн минг, юз минг мошин соғ тупроқ керак...

Ваҳоланки, Фозилбек чойхоналарни эмас, каттаю кичик биладиган, лекин ҳеч зоғ журъат қилиб тилига олмайдиган яккаю ягона Чойхонани назарда туттган эди. Шундай бўлса-да, кўнглининг бир чеккасида «Отам Чойхонани билади!» деган шубҳани ҳозирча болалатмай, мавзуни ўзгартириди:

— Бозор ҳаммани талвасага солиб күйди... — деди у бамайлихотир овозда.

— Буниси ҳали ҳолва... ҳаммани күйлак-иштонини ечиб, афт-башарасини, қорнини ёриб, ич-этини кўрсатади, муттаҳамлик қилиб қарсак чалиб юрган устомонларни шармандаи-шармисор қиласди...

Фозилбек ҳаяжонланганидан азбаройи сапчиб, чўккараб ўтириб олганини ўзи ҳам сезмай қолди. «Ота, мен ҳам шу фикрга келдим, бозорнинг ҳикматини англаб етдим!» деб ҳайқириб юбормоқчи эди — отасининг беҳад вазминлиги, ҳатто ҳазин товушда... ҳасратлари ни тўкаёттанини кўриб, нафаси чиқмай қолди. Отасининг кейинги иқори уни тамоман лол қолдирди.

— «Аканг бозор одами» дедим-а?.. У ҳамма «ака» деб соясига салом бериб юрадиган Шомирзага ўхшаш зўравон бўлади. Лекин раҳматли онанг доно аёл эди, бозорнинг толеига сендек фозил ўғилни туғиб берди... Қўлингни пулга урмадинг, бозор машмашаларига айланишмадинг, илло бозорни сендек тушуниш бошқа, бунақаси кам... Ўзинг бозор кезганинг-кезгану...

— Қўшилиб кетолмайман... бозорга бегонаман....

— Тамом бошқача бегоналий... Сенда таъма йўқ, ўғлим. Нафсини тиймай, дуч келган одамдан бир нима ундириб яшаёттганларни ҳам қоралай олмайман, чунки таъма қилмай яшаш ҳам камдан-кам одамгагина насиб этадиган ноёб баҳт, болам!.. Сен бозордан ҳеч нарса ололмайсан.

Фозилбек отасини оғир ўйлардан чалғитишга гап топилганидан севиниб кетди.

— Нега олмас эканман? Оламан, кунига оляяпман, ота, — деди у овозига хиёлгина мамнунлик оҳангини қўшиб.

— Нима оляпсан?

— Китоб оляпман.

— Китоб?!

— Китоб. Қироатхонага.

— Қироатхонага? Китоб?!

Қосимбек чол Фозилбек кирганидан бўён биринчи марта ўтирган жойида сезилар-сезилмас чайқалди.

— Ёймаданми? — деб сўради.

Фозилбек отасининг топқирлигига ақди лол қолди. Сирни очиб қўймаслик учун бошқа сўз айтмасликка қарор қилди, бироқ отаси барра гўштнинг исини олган оч бўридек шиддат билан мақсадга кўчди:

— Ёймадан оляпсанми?

- Ёймадан.
— Ҳадя қиляпсанми?
— Ҳадя...
— Қироатхона мудири... учала аёл хурсандми?
— Хурсанд... — «Учала аёл» деган ибора Фозилбек-нинг миясини тилиб ўтгандек бўлди, бироқ, бу ўринда сир бой бермаслиқдан ўзга иложи йўқ эди. Гудраниб кўшимишча қилди: — Қийналишаётган экан...

Тўрт кундан буён хонанишин аҳволда қимир этмай ўтирган Қосимбек чол ўлжасини сарамжон қилиб битирган қари бўридек залворли бошини вазмин кўтариб, ўғлининг афтига кўз қирини ташлади, ташладию, ўша заҳоти аввалги ҳолатига қайтди. Бирмунча фурсат хона сукунат оғушига чўмди. Фозилбек бош кўтариб отасига қарашиб юраги бетламади, у отасининг ҳузурида сира бу аҳволда қолмаган эди, азбаройи нафасини ичига ютиб ўтири. Назарида отаси жуда кўп нарсанинг мулоҳазасини қилиб улгурди.

— Ҳабиба тушунтирдими?! — сўради отаси кутилмаганда дағдаға аралаш.

— Ҳм... — деди Фозилбек отаси нимани сўраёттанини тушунмаса-да, базўр овоз чиқариб.

— Ўғлим... — Қосимбек чол шундай деб нафаси ичига тушиб кетди. «Ўғлим...»да «Ҳабиба тушунтирдими?!»даги зардадан асар қолмаган эди. Отасининг доимо совукқон ва мантиқли фикрлари бу қадар тўзондек пароканда бўлиб кетаётгани учун Фозилбек бирдан... ўзини айборд ҳис қилди. Акаси кичик онаси, Ҳабиба опасини кўрсатиб, «Манавиларнинг рангига қара» деганини эслади. Отасига яна зимдан назар ташлади. Отасининг чаккаси ва қўзининг ёнидаги тарам-тарам ажинлар чукурлашган ва қуюқлашганини кўрди.

— Ота, — деб юборди у, зорлангандек оҳангда.

Қосимбек чол бу сафар ҳам ўғлининг мурожаатига қулоқ солмади.

— Онанг икки қайта тушимга кирди, сира қўймаяпти... Жонга тегди бари...

— Ота!..

Фозилбек отасини чалғитмоқчи эди, отаси «Қулоқ сол» деган маънода овозини баландлатди:

— Сен Чойхона... ларни тилингта ола кўрма, қўй, сен гапирма шуни, ўғлим... Сен — уйлан, сен жудаям баҳтли йигит бўласан, ҳамманинг ҳавасини келтириб яшайсан... Кўнглим сезди, дилим чараклаб кетди, болам, — сен ўйлагандай йигит-қиз аҳдига етиб оила

курса, бунинг қувончига юрак дош беролмайди... ўзи арасин...

Фозилбек сеҳрга илинган bemордек сел бўлиб, вуҷуди қулоққа айланди, баданидан дам иссик, дам совуқ тер қўиди. Отаси давом этди:

— Мен бозор устидан тупроқ тортвораман деган қарорга келдим, тасаввур қиляпсанми, обод қиласман деган кўйда умримни совурдим-да, энди «кўмиб ташлайман» деган қароримнинг ўзини... кўтаролмадим, узилдим... Бозордан, баридан узилдим...

— К... қўйинг, ота...

— Уйланмаслик авлоддан, жигаргўшалардан узилиш дегани, Фозил... Энди уйланишингта амин бўлдим... Сени фозил қилиб туқдан онанг... Сен «она» деёлмаган бўлсанг, мен «ота» демай ўтдим, дунёдан.

— Ота! — деб юборди жон ҳолатда Фозилбек таҳликали ҳодиса юз беришини сезгандек ва отасининг жонига оро кирадиган бир оғиз лутф хотирасига келмаётганидан ичида ўзини қаттиқ койиб. Сўнг таваккалита оғзига келганини айтди: — Ахир изга тушиб кетар, доим шундай қолмас...

Қосимбек чолнинг тўрт кундан бўён тарошланмагани боис қордек оппоқ соқоли «майса» уриб қолган юзида истеҳзо аралаш жилмайиш шарпаси кўринди.

— Фаросатингта балли, ўғлим. Тўғри, шундай қолмайди... Оқибатли бўлинглар. Жигарларингта ҳам, бегонага ҳам... Бозорга ҳам. Бозордан оқибат қайтади. Бироз шайтони ҳовурдан тушсин... Буёқда одамларнинг оғзидан инсофийлар тушмаяпти, аканг ҳам айтди... Лекин уларинг қачон иш беради, худога аён... Ҳар қалай, уларни кўриш менга насиб этмас...

— Нега ундаи дейсиз, ота? Қўйинг...

— Бозор кунпаякун бўлиб кетмаслиги учун ҳам ўзи инсофийларни топишга, кўпайтиришга... уларга қулоқ солишга мажбур бўлади. Бургадек урчиётган иллатларга қарши инсофийлар бозор посангисини сақлади.

Эшик «қарсс» этиб очилдию, хонада Диёрбек пайдо бўлди. Фозилбек қувониб кетди. Қосимбек чол эса бошини кўтариб қарамади ҳам. Диёрбек «Нима гап?» деган савол назари билан укасига имо қилди, Фозилбек кифтини қисди. Кутимаганда отаси мутлақо бошқа мавзуга кўчди:

— Шомирзани онаси бозор учун туқдан... Сени ҳам, — деди у Диёрбек томонга бош ирғаб. — Бозорни

эпақага келтириш учун бир одамнинг умри қисқалик қилишига жуда кечикиб ақдим етди... Ўзимча ҳаммаёқ-ни жаннати қилиб юбораётгандек эдим, буёқда куннига пайдо бўлаётган фавғолар... арзимасдек кўринадио... Бозор учун арзимас нарсанинг ўзи йўқ... Раҳматли бобокалонларимиз ҳам қариб, кучдан қолган дамларидан бозорни, савдо-сотик одамларини изга солишининг чорасини топа олмасликларини тушуниб етганлар-да... иложи қолмаган, паймона тўлиб... Сен ҳам, Диёр, боболарингта, менга тортдинг. Фозил, сен эса... ҳаммамизнинг кўрган-кечирганимиз сени хаёлпараастга айлантириди... Бир умр беҳаловат яшадим, сен билганинг билган, хаёlda ҳам гап кўп... унутмаларинг, бозорни изга солиш учун қимирилаган жон борки, бари ўзича уринади. Худо хайрини берсин, ҳаммасини ўз ҳолига қўй, худо ҳар бандага ўзига яраша ақл-хуш берган, бозорбоши ўша ақл-хушнинг баридан фойдалана билишида гап кўп... Уқдингми, фойдалана билсанг, бозорбошисан!.. Бозор учун Шомирза билан Диёрбек қанчалик зарур бўлса, уларнинг ёнида Сабриддин билан Фозилбек туриши юз карра шарт. Билади, эплайди деб бозорни ёлғиз Шомирзага ишониш дуруст эмас. Сенга ҳам...

Диёрбек ўз исми отаси томонидан кимсан Шомирза йўғонга тенглаштириб тилга олинганидан ич-ичидан ҳаволаниб қўйган бўлса-да, гапнинг мазмуни мутлақо унинг фойдасига эмаслигини тушуниб каловланиб қолди. Бунинг устига отаси «Бозорни ёлғиз Шомирзага ишониш дуруст эмас» деганида унинг исмини атайин қўшмади, эҳтимол, буни икки ўғлининг фаросатига ҳавола қилди... Қосимбек чол айтадиганини айтиб ултурганига тасдиқ аломатини кутгандек оҳиста бош кўтарди, ўғилларига эмас, гулдор шифтта лоқайд-бепарво кўз югуртириди ва яна оҳиста аввалги ҳолатига қайтди. Диёрбек турган кўйи, Фозилбек ўтирган кўйи оталаридан эшиттан бу гапнинг ўzlари учун нечоғли даҳли борлигини ҳали узоқ ва такрор-такрор ўйлаб кўришлари зарурлигини фаҳмлабандек мум тишлаб, сукуттга кетишган эди. Орадаги жимлик хийла чўзилди. Ака-ука «Отамиз яна нимадан гап очади?» деб мулоҳазага берила бошлаганида жимликни кутилмагандан яна Қосимбек чол бузди:

— Диёрбек! — деди оқсоқол қатъиятли товушда, ака-ука бараварига қулоғини динг қилиб отага «ялт» этиб қаради, Фозилбекнинг назарида отаси бошини

боягинга нисбатан янайм қуи эгиб олди. Чол айтадиганини айтди: — Сабридинни чақыртири!.. Чақыртirma, ўзинг бориб айт. Отам сўради, де!..

Диёрбек отасига Сабридин нима учун керак бўлиб қолганини тушунолмай ва изма-из хаёлига урилган фикрдан каловланиб кетди. «Демак, бозорбошиликни Сабридинга!..» Фозилбек акасининг қути ўчганини аниқ кўрди, кўрдию, янгасига айтган гапи акасининг қулогига етган-етмаганини уқиш илинжида унинг авзоидан қандайдир аломат излади. Лекин акаси, башарти хотинидан «янгилик»ни эшитган тақдирауда ҳам укасининг «ғирт» шахсий ташвишини ўйлайдиган, у ҳақда қайфурадиган аҳвозда эмас эди. Отасининг гапи уни тамоман гангитиб қўйди.

— М... ман... О... ота...

Фозилбек акасининг бу қадар довдираб, дудуқланнишини жуда кам кўрган эди, у дам отасига, дам акасига алланглаб, сухбатта қўшилиш мавридини тополмай турганида отаси муддаосини узил-кесил айтди:

— Саҳар келсин, ҳаялламай келсин!.. Бораверинглар...

Диёрбек инграмоқдан нари бўлиб базўр «Х... хўп» дея овоз чиқарди. Ака-ука изма-из остонаяга етганда Қосимбек чол унуттанини тўсатдан эслаган одамдек шошиб илова қилди:

— Тўхта!.. Акасиниям айт. Шомирзани!.. Бирга келсин!..

19

Фозилбек отасининг ҳузуридан ҳардамхаёл бўлиб чиқди. У бозорбошилик мартабаси кимга мерос қолиши ҳақида... ҳали отаси тирик бўла туриб-а! Ахир отаси ётиб-нетиб қолгани йўқ-ку, нари борса, тўртбеш кун уйдан ташқарига чиқмай, на одамларни, на-да бозорнинг бетини кўргиси келмай қолибди. Шунга шунча талвасами?! Талваса эмаску-я, мана, акаси, оғзига кучи етмаган казо-казо раставошилар «катта» лавозим тақдираудан ташвишланиб тинчини йўқотиб ўтирибди-ку, демак... Шунга қарамай, Фозилбек бу ҳақда ортиқ-ча бош қотиргиси йўқ эди. Фақат... отаси ака-ука расставошини чақыртиришига қараганда, ўйлай-ўйлай улар билан муросага келиш, уларга ниманидир ишониб топшириш нияти туғилганга ўхшади. Отаси Фозилбекни ўйлантиришдан гап очдию, гап очибгина қолмай, ҳам-

масини сезди. Қаердан, ким орқали сезди?.. Наҳотки, отаси Қадрияни таниса, билса?! «Каттаю кичик ҳаваси келадиган оила» деди... Фозилбекнинг, Қадриянинг кўнглидан кечган гапларни уйдан чиқмай ўтирган оқсоқол қаердан сезди? Кўнгилнинг сезиши... Аввалига отаси билан акаси бозорбошилик савдосини ўзаро пиштиб олишгандек туюлган эди, йўқ, отаси Сабридин шириппаздан гап очганида акасининг ранг-қути учганини кўриб, Фозилбек бу тахмини асоссизлигини пайқади. Бундан чиқди, отаси бозор favғоси ҳақида ҳеч ким билан кенгашмаган. Одатicha, ўз ҳолица қандайдир қарорга келган. Ернинг остида фимиirlаган илоннинг тусини биладиган отаси ҳеч кимнинг тушига кирмаган тадбирлари билан ён-атрофидагиларни доим ҳайраттга солиб келган. Унинг бу борадаги топқирлигига манман деган Шомирза йўғонлар ҳам тан берган.

— Фо-озил...

Фозилбек кўча бошида Маҳкам ҳисобчига дуч келгандагина хаёлини жамлади. Қўшниси майиб оёфини базур судраб, битта-битта қадам ташлаб келаётган, авзоидан шашти анчайин пастлиги кўриниб турар эди. «Раҳим қайтди-ю, Маҳкам чўт ариқ ёқасидаги сўрида ўтирмайдиган бўлди». Афтидан, Раҳимга хусумати қолмагандай, шундай бўлса-да, кўнгил нозик, кўз-кўзга тушавермагани маъқул...

— Закўннинг ўлиги яна қайтди, — деди Маҳкам чўт, гўё бўлаётган машмашага ўзи айбдордек бошини қуий солинтириб. — Э, ўлдими, оббор, кўм, кутил!.. Тобутга яқин йўлаб бўлмайди — сасиб кетибди!...

— Одам кўпми?

— Қатт-а-а!.. Уч кундан буёғига... олтинчи марта жанозага йифилишди-я!.. Нима эмиш, ҳаммасини қонуний қилиб кўмиш керак эмиш!..

— Нимаси қонуний?

— Миршаблар билан табиблар ўлим сабабини аниқлолмай жони ҳалак!.. Ўзиям қўқон араванинг гупчагидек бақувват, соппа-соғ эди-да!.. Менга ўхшаш ярим-жонлар қолиб, Закўн ўлганига ҳайронман...

— Кимнинг куни биттанини Аллоҳнинг ўзи билади, — деди Фозилбек. — Мана, ўзингиз, ман-ман деган соғломларнинг жиғини эзib юрибсиз-ку. Сиз билан дона суришадиган марди топилдими, ишқилиб?

Маҳкам чўтнинг афти бужмайди.

— О-одам-млар н-номар-д бўлиб кетди. Баланкўп-риклик қора Пўлат ярмини бериб қочди. Ёмон эздим,

ўзиям!.. Беккўчалик Нишон қирриқ топаройда беради-
ган бўлди... Топаройгача ўзим қия бўлиб кетмасам деб
турибман...

Маҳкам чўт шундай деб туриб, хириллаб кулди,
кулиб олгач, қўшимча қилди:

— Прасанини қўшиб берасан, дедим. Тўғри қип-
манми?.. Ўзимга тёгмаса, жиянларинг ўлимлигимга яра-
тар, ахир.

— Кўйсангиз-чи, ака...

— Ҳаммаёқ прасанбазм бўлиб кетди!.. Кимдан сўра-
санг бир-бировидан прасанига қарз!..

«Қарзнинг ўзи чақмасаям, устига қўйилган фоизи
белини синдирапти, кўпчиликнинг...»

Фозилбек Маҳкам чўтнинг аҳволига ачинса-да,
сирбой бермади. Унинг кўнгли учун, «тўғри» деган
маънода маъқуллаб, бош ирғади. Бироқ, Маҳкам чўт
Фозилбекнинг кўнглидан кечган ўйни илғади шекил-
ли, у ҳам бирдан жиiddий тортди. Айтадиган гапини
бошлишга қийналиб, азбаройи тили талафузга кел-
маганидан, даҳанини чўзиб, базур фикрини уқдиришга
тутинди:

— Б-б-биласан, у-ука, ў-ўзимга сариқ чақа ке-
ракмас. Топганимни кеннойингга тутқазаман. «Ўғил
уйлантираман» деб азобга қолди, бояқиш. Закўнга
ишониб юргандим, Найнов ўлиб, Раҳим қутилиб кел-
ди. Келса ундан нарига, дедим. Энди хаппаю ҳалол
ютганларимдан пулимни ундиrolмаяпман. Ҳошим
қўриқбошининг йигитларига айтсам, жилланг-қилпан-
гдан нарига ўтмади. «Оберсак, қанчасини чўзасиз?»
дейди-я, номард! Чойхонага бораман, арз қиламан,
қурутдек қилиб ундириб беришади. Кейин тўйни ўтка-
заман...

— Ҳаммани тўйи ўтяптию, ака... Буёги биз ҳам
қараб турмасмиз...

Фозилбек гапини тугатиб улгурмай, Маҳкам
чўтнинг чехраси аввал мамнунлиқдан ёришиб кетди,
«раҳмат» деб миннатдорчилик билдиromoқчи эди, ҳар-
чанд уринмасин, ҳаяжонининг зўридан оддий сўзни
ҳам айттолмади, кейин бирдан чехрасидан кулги йўқо-
либ, тажанглашди. «Йўқ» деди у кўзларини юмиб,
бошини сарак-сарак тебратиб, Маҳкам чўт хасталик
асоратидан буткул соғаймаган, унинг аломати чап
кўзининг тўла-тўқис юмилмаслигидан ҳам сезилар эди.
Ҳозир ҳам Фозилбек Маҳкам чўтнинг чирт юмилган
ўнг-кўзига нисбатан чап кўзининг чала юмилганига,

чала юмилган кўзининг оқи қалин чизикдек бўлиб кўриниб турганига эътибор қилди.

— Йўқ, — деди Маҳкам чўт тахир нарса еб қўйган-дек ҳамон афтини бужмайтириб. — Бироннинг қўлига қарам бўлиб тўй қилишнинг падарига қусур! Одам бўлиб дунёга келдингми, лоақал тўйинг билан ўлигинги ўзинг эпла, ўзинг кўтар, абрах-х!..

Маҳкам ҳисобчи оёқ-қўли зириллаб-қақшаб қалтирай бошлади, буни сездирмаслик учун ҳассасини шимининг почаси аралаш болдирига тапиллатиб урди. Фозилбек эзилиб кетди, қўшнисига далда бўладиган сўз тополмади. Топса-да, айттиси келмади. Маҳкам чўт бояги-бояги оёғини сургаб, йўлида давом этди. Пича юргач, Фозилбек унинг, «Ман тирик мурда... Қип-қизил даҳмаза!» деб сўкинганини эшилди.

Фозилбек хафа бўлиб кетди, ногирон ва ночор қўшнисининг алам аралаш сўкинишига қулоқ солмаслик учун... кўпдан бўён атайн бориб ўз кўзи билан кўришни дилига туғиб юрган Чойхонага йўл олди, тасаввурида сирли ва маҳобатли бир кошонага кириб қоладигандек эди, йўқ, ташқаридан қараганда у қадар эмас экан. Фақат... кўтарилиб бораётган зинапояни ичида санади — йигирма битта экан, ундан ўтиб пича ичкари юрганди, сўрини тўлдириб ўтирган афт-ангори бири биридан беўхшов-хунук улфатларга рўпара келди. Ҳайқмай-нетмай уларга тиккасига қаради, қарадиу, неча йил-неча замонлардан Қурара бозордан бир қадам нари жилмайдиган Қора соқол тиланчини таниди. Ўртадаги каттагина чорси хонтахтанинг тўрт бурчида сопол лаганларга сузилган паловнинг буги чиқиб турар, лекин дастурхон атрофида ўтирган ёшу қари, эркагу аёл эртою кеч қироатхона ёнида хиргойи қила-диган «Хофиз»нинг оғзидан кўз узмай, сомеъларча сукут сақлашар эди. Фозилбек Пичноқчиликда «ватан» туттган Индамасни, тўн бозорига канадек ёпишган мин-фир Дуогўйни таниди, улар ҳам Фозилбекни яхши билади, танишади, лекин тиланчи халқининг... таниши бўлмайди, бу халқ отаси тирилиб келса ҳам безрайиб кафтини чўзиб тураверади.

Фозилбек кейинги сўрида паттачилар ҳангомаси қизигани устидан чиқди, ҳатто отасининг, Аканинг номлари қайта-қайта тилга олинди, паттачилар димоги чоғ, бири олиб-бири қўйиб кулишиб ўтиришар эди.

Бундай манзарага дуч келиши етти ухлаб тушига кирмаган Фозилбек ҳайратини яширмай оҳиста-оҳиста одимлаб бораверди. Даллоллар сўриси... сўнг, Чой-

хона ўртасидан шарқираб оқаёттан тиниқ сувга тикилиб туриб, бу сув қаердан бошланиб, қаерга ўтиб кетишини ўзича чамалади, топмади... Фақат, ариқ устига қурилган осма сўрига тўшалган чўғдай қизил гиламлар, хонтахтага солинган пахтадай оппоқ дастурхонлар бу давра соҳиблари хос кишилар эканидан далолат берар эди. Фозилбек ўзига ҳеч кимса қайрилиб қарамаёттанидан фойдаланиб, у томонни бемалол кузатди, назар ташладию, «хос» кишилар тарозибонлар эканини кўрди... «Отам Чойхонага кирганимилар? Шундай жойлар борлигини биладиларми, билсалар, нега шу чоққа довур бирор марта сўз очмаганлар? Чойхона «яхши» ё «ёмон» деган гапни айтмаганлар?.. Акам-чи?..»

Фозилбек раstabошилар сўрисини кўрди, ҳайрат ва ҳавасда қадрдон оға-иниdek раstabошиларни зимдан кузатди, уларга номма-ном салом берди, ҳаммалари қуюқ алик олишди, лекин «Қани, буёққа» деб илтифот кўрсатиш бирортасининг хаёлига келмади... Фозилбек қаттиқ мутаассир бўлди, сир бой бермай ўн-ўн беш қадам юрганди, ёнма-ён қўйилган икки сўрини бошига кўтариб чақчақлашаёттан болакайларга кўзи тушди. Ҳа, кейинги пайтда бозорда расм бўлган арава судрагич хомболваччалар... оғзидан она сути кетмаган бола-бақра ҳар бири қўлидаги даста-даста пулни кўз-кўз қилиб санашдан чарчамас, қайсилари пул алмашган, қайсилари майдалаган, дасталаган... ҳаммаёқда пул ивирсиб ётарди...

«Отамга айтаман, — деб кўнглига тугди Фозилбек.— Ҳамманинг оғзидан «Чойхона» тушмайдиyo, ўзи бирон дафъа жиддийроқ қизиқмади-я, шу чоққа довур, Чойхонанинг сир-асрорйни ошкор қилиш хаёлига келмаганига надоматлар чекди. Бироқ, Фозилбекнинг ҳамма кўрганлари ҳам бир бўлдию, кейин кўргани ҳам бир бўлди: олтиндан қўйилган темир сўри ариқнинг энг кенг ерига шу қадар усталик билан ўрнатилган эдики, Фозилбек унинг оёқлари ерга теккан жойини тополмади. «Муаллақ сўри!» деб юборди овоз чиқарип. Сўрига тўшалган шоҳи кўрпачаларда баҳмал момиқ ёстукни биқинига босиб ўтирган бири-биридан савлатли кишиларни кўриб анг-танг бўлиб қолди. «Ҳаммаси танишку!..» Беихтиёр, «Ажабзотлар-ку!» деб юборди. Ҳайратини изҳор-ифода этиб ултурмай Муаллақ сўрини тўлдириб ўтирган ажабзотлар бирдан қўзғалдилар. Улардан иккитаси тумшуқма-тумшуқ туриб нималардир деб шивирлашди-да, сўридан хийла наридаги қайрағочга беш-олти одим етмай тўхташди. Бошқа ажабзот жўра-

лар бояги икки савлатлининг ёнидан то қайрағочча бўлган оралиқда жонли девор бўлиб елкама-елка икки қатор саф тортишди. Икки басавлат киши ёнчиғидан бир ҳовуч-бир ҳовуч ёнғоқ олиб, қайрағоч томон хезланди. Фозилбек тушунолмай, ҳайрон бўлди. Кап-катта кишиларнинг максадини билиш ниятида уларнинг шерикларига қаради, аксига олиб, чамаси ўн беш чоқли эркакнинг бирортаси «чурқ» этиб оғиз очмасди. Шу пайт Биринчи ажабзот бир кафт ёнғоқни қайрағоч остига қараб иргитди.

— Соқقا ташлаш! — деб юборди Фозилбек. Ҳақиқатан ҳам Фозилбек болалик кезлари тенгқурлари билан девор ё дараҳт пойидан икки ҳовуч тупроқ қазиб чуқурча кавлашар ва унга турли масофадан туриб ёнғоқ иргитиб, чуқурчани мўлжалга олишар эди. Болалар тилида «соқقا ташлаш» деб ном олган бу ўйинда ким чуқурчага қанча кўп соқقا туширса шунча кўп ёнғоқقا эга бўлар эди.

«Нима, шу-ундай кап-катта, салобатидан унча-бунча одамнинг капалаги учеб кетадиган ажабзотлар ёнғоқ ўйнармиди?!» Фозилбек ҳайратомуз таажжубига жавоб топиб улгурмай кўз ўнгидан юз берган ҳодисадан баттар ҳайрону лол қолди: Биринчи ажабзот иргитган ёнғоқдан иккитаси чуқурчадан чиқиб кетди, Иккинчи ажабзот эса учта соққасини мўлжалга туширолмади. Фозилбек чуқурчага тушмай, йифилганлар оёғи остига думалаб келган соққага қарадио, уларнинг... тилла ёнғоқ эканини кўрди, кўрдио, тушунолмади, лекин тушунмовчилик узоққа чўзилмади — пак-пакана, гирдиғумдан келган, оёқ-қўллари калта-култа Югурдак физиллаб борди-да, тарозибонлар сўрисида ўтирганлардан бирини етаклаб бориб, тиланчилар супасига чиқарди. Фозилбек дам Югурдакнинг қилиқларига, дам ажабзотлар макон тутган муаллақ сўридагилар даврасига аланглайверди. Кўз ўнгидан содир бўлаётган ҳодисаларнинг ғалатилиги етмагандай, нигоҳи қайрағочнинг пастак шохида ўтирган... умрида кўрмаган-нетмаган аллатовур жондорга дуч келдио, ундан кўз узолмай шағамдай туриб қолди. Бўйи бир қарич ҳам чиқмайдиган, на олмахонга, на каламушга, на-да, тулкига ўхшайдиган турқи совуқдан-совуқ бир маҳлук қопчиғидан тинмай нимадир олиб, тамшана-тамшана чайнар ва ирkit оғзидан тошиб чиқаётган сўлагини қайрағоч остида тўпланишиб турган ажабзотларнинг бошига оқизар, янам қизифи, тўдагиларнинг бирортаси буни пайқамас, лоақал сочини артиб қўймас ёхуд тепага қараб бояги

махлукни ҳайдаб солишини хаёлига келтирмас, аксинча, бошларига, ундан манглайига, юз-күзи аралаш даханига довур шилимшиқ сўлақдан бенасиб қолмаёттанидан ўзларини беҳад мамнун-бахтиёр ҳис қилишаётган эди!.. «Мана шу — Ножинс!» деди Фозилбек ва басавлат кишилар яна соққа ташлашга шайланаёттанига чалғиди. Учинчи киши чуқурчага учта соққа ирғитди. Соққанинг биттаси дараҳт танасига тегиб сапчиб, думалаб кетди. Тўртинчи ажабзот бир жуфт соққани кафтида айлантира-айлантира ўзича шивирлаб, узоқ ўқиди, мўлжалга олди, бутун Чойхона сув қўйғандек йафасини ичига ютиб, сукутга кетди. Ниҳоят, Тўртинчи ажабзот икки букилганича олдинга интилиб, ёнғоқни ирғитди: соққанинг биттаси чуқурчанинг лабига тегдию, ташқарига думалади, иккинчиси чуқурча қирғогида «гир-гир» айлана-айлана у ҳам «шериги»нинг изидан юмалашни ихтиёр қилди. Тўртинчининг ранг-кути ўчди, бироқ Югурдак унга ўтирилиб қарамади ҳам, қандайдир қўшиқни чалакам-чатти хиргойи қилганича паттачилар сўрисидаги кишининг қўлтиғидан тутиб, етаклаб даллоллар даврасига келтирди... ҳамма жим, фақат қайроғоч шохидаги Ножинс худди одамга ўхшаб қиқириқиқиркуларди...

... Фозилбек рўпарасида турган ҳисобчининг пажмурда жуссасига, бутун оғирлигини соғлом оёғига сошлишига қараб баттар юраги эзилди. «Маҳкам ҳисобчи шу аҳвол-шу ҳасратда юрганида бутун бозорни оёққа қалқитиб тўй қиласизми?.. Кимсан Қосимбек бозорбошининг арзандаси уйланишига бутун бозор кўчиб келадими?!..»

Фозилбек шу хаёlda кўчадан чиқиб кетаёттанида астайдил ачиниб, юраги эзилди, эзилдию... «тирик мурда» ва «қип-қизил дахмаза» одамнинг билакларида маҳалла-кўй тутул, бутун бозорга овоза бўлишга татигулик куч-куват борлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

20

Кун асрдан оққанда «Боғкўчада одам ўлдиришибди!» деган овоза бозорда яшин тезлигида тарқади. Фозилбек қайтиб келгунича шум овоза баттар болалади.

— Ўлдиргани йўқ, ўзи ўлди, — деди Фозилбек Найнов закунни назарда тутиб.

— Закун ўз ажали билан ўлмаган экан... — дея уқдиришига уринди кимдир.

— Э, закун ўлсаям қутылмади, ҳали-вери күмилади-ганга ўхшамайди. Бөгкүчада ундан бошқа икки киши ўлиди!

— Биттаси чўкиб ўлиди! — деди бошқаси.

— Каттаси кечагина қамоқдан қайттан экан!..

— Гултепадан қочган аристонлардан экан...

— Униси майлия, чўккан гўдакни сувдан топишол-маяёттганмиш...

Фозилбекнинг юраги орқасига тортиб кетди. «Нашотки, Раҳим!..» Қамоқдан қайтганида уйига чиқиб, уни кўрмаганига афсусланди. «Нега ўлади? Ким ўлдиради, уни?..» Шундай дегач, назарининг бир чеккасида Маҳкам чўтнинг бужмайган афти елдек кўриндию, фойиб бўлди. «Йўғ-э!» деб юборди. «Ўзи базўр юрибдиу!..»

Хуллас, неча хил ўй-неча хил хаёлда кўчаларига етиб келдию, тахмини тасдиқланганига ўзи ҳайрон бўлиб қолди.

...Найнозвакуннинг жанозасига еттинчи марта амаллаб бориб, инқиллаб қайтаётган Маҳкам чўт сўрига етиб келгунича ҳолдан тойибди. Сўрининг лабига омонатгина қўниб, кимсасиз кўчага хомуш тикилганича мадор йиғиш илинжида нафас ростлабди. Мудрабди. Орадан қанча вақт ўтган, бир пайт сувнинг беўхшов шалоплашибдан ва гўдак боланинг чинқириғидан чўчиб кўз очибди. Ариқда типирчилаб, бигиллаётган ёш болани кўрибди.

— Роҳила бувиникида яшаётган жувоннинг ўғли экан!..

— Ўйинчоги ариқقا тушиб кетибди, ўшани олмоқчи бўлибди!..

Маҳкам чўт кўзини очибди, эсхонаси чиқиб, «Ҳоён, ким бор!» деб бақирибди. Қаёқда, овози чиқмабди. Мажруҳлиги ёдида йўқ, ўрнидан иргиб турган экан, ўзини ўнглолмай ерга юзтубан қулабди.

— Оёқ-қўли чалажонлигиям эсидан чиқибди, Маҳкам чўт!..

— Эсиззигина, ўшандаям бола ҳали чўкиб улгурмаган экан-а!..

— Оғиз-бурни қора қонга белансаям ариқ ёқасига эмаклаб етибди, ҳисобчи!..

Шундай, Маҳкам чўт бир қўл-бир оёқда эмаклаб-сургалиб ариқ ёқасига етиб келибди. Фақат, улгурмабди. Болакай оқиб Шовзал кўмирчининг уйи остига кириб кетибди. Маҳкам чўт бирортаси эшитар деган умидда ариқ ёқасида бағрини ерга берган кўйи сувнинг бетига шапалоқ тортиб, ураверибди. Шунинг устуга Раҳим келиб қолибди.

— Раҳимни ажал етаклаб келибди!..

— Тавба, ҳисобчи уни ўлдирмоқчи бўлмаган-ку!..

— Эндиғина уйлантириб, кўчириб юбормоқчи экан, отаси!..

— Ёйма бозорга паттачиликни келишиб қўйган экан...

Маҳкам чўтнинг пешонаси шўрми, Раҳимникими — ҳозир одамлар бу ҳақда ўйлаб ўтирадиган фурсати эмасди. Хуллас, Раҳим қараса, Маҳкам чўтнинг бети қонга беланган, тинмай қулочкашлаб сувни урар, хириллаб ғўлдирашини Раҳим тушунмабди. Аксига Раҳим Маҳкам чўтни йикилиб, ўзини ўнглолмай қолибди деган хаёлда югуриб келиб уни кўтаришга чоғланибди. Ҳисобчи ўзига ёрдамга ошиққан одамнинг бўйнига осилибди. Не кўз билан кўрсаки, Раҳим!..

— Қасос олиш нияти шунда туғилган!..

— Ўзи қай аҳволда ётибдию, бирорни ўлдириш хаёлига келадими, барака тоғтур!..

— Ҳисобчининг хаёли оқиб кетган болада бўлган!..
Ўшанинг алами жонидан ўтиб кетган!..

— Шундай бўлган, фақат...

— Раҳ-м-м! — ҳисобчи лабини чўччайтириб, гапиришга уринган. — С... сув... оқ... оқ...

Раҳим ўламан саттор тушунмаган. Маҳкам чўтнинг қад ростлашига кўмаклашиш мақсадида чўнқайиб, эгилган. Маҳкам ҳисобчининг соғ қўлини олиб, гарданига қўйган. Белидан қучган. Ҳисобчи Раҳимнинг бўйнига тармashiбdi. Раҳим қаддини ростлашга уринибди. Шу пайт ногаҳон Маҳкам чўтнинг соғлом қўли Раҳимнинг бўйнига бўғма илондек чирмashiбdi.

— Раҳим тушунмаган!..

— Кутмаган, кейин тушунганду, қаршилик кўрсатолмаган!..

— Ҳисобчи ҳассса таянавериб, соғ қўли темирга айланиб кетган!..

Аввалига Раҳим шўрлик ҳисобчининг муддаосига тушунмаган. Тушунгач эса, ўзини қўлга олишга, ҳушёр тортишга улгурмай, ҳисобчининг биқинига мук тушиб, қулаган. Қаршилик кўрсатиб ўзини ҳимоя қилишга уринган, бироқ, ҳарчанд типирчиламасин, кучи етмабди.

— Ҳисобчининг биқинини ўйиб олибди, Раҳим!..

— Жон аччиғида чангаллаган-да!..

— Ҳисобчининг жони қотиб кеттан-да, сезмаган!..

— Кўзи қонга тўлган!..

Маҳкам чўтнинг қўли «ғиппа» бўғганича омбурдек қисаверибди, қисаверибди. Раҳимнинг бошини биринки ерга гурсиллатиб урибди ҳам. Иккови тупроққа

беланибди. На ҳисобчининг, на Раҳимнинг дами чиқибди.

Одамлар югуриб етиб келишганида Раҳимнинг кўзи косасидан отилиб, оқиб тушган, Маҳкам ҳисобчининг остида жонсиз ётган экан...

Фозилбек сўри ёнида ва ариқ ёқасида йифилган, куймаланишаётган тумонат орасидагиларнинг қўпчилигини танимади. Роҳила момо бошдан-оёқ «қалт-қалт» титирар, тинмай, «Ман ўлай-й!.. Мангина ўлиб қўя қолай-й!» деб каловланар, мингирилар, оёқларидан жон чиқиб кетаётгандек базур қаддини тутиб тураг эди.

— Вой, болажоним-м-м!.. Ўғлим-м-м!!.

Тўплангандар бирдан жим бўлиб қолди, ҳамма кўча бошидан қоқилиб-суқилиб, фарёд кўтариб йигилаб келлаётган ёшгина жувон томонга қаради. Фозилбек тунов куни сўри ёнида Маҳкам ҳисобчи билан гурунглашиб турганида Роҳила момоникини сўраб келган хушрўй жувонни таниди...

21

— Отам чақиряптилар эртага саҳар борар экансиз.

Диёрбекнинг бу хабаридан Сабриддин бир кўнгли суюнса, бошқа томондан, «Нима гап, тинчликми?!» деган хавотирда ҳам қолди. Ахир бозорбоши кейинги пайтда неча марта ётиб қолган бўлса бозор томонлардан биронтасини чақиртириш ўёқда турсин, ҳеч бир кимсани ҳузурига йўлатмади. Иккинчи сафаргисида бозорчилар орасида мишиш тарқади, Қосимбек чолни нималар дейишмади!.. Уч-тўрт кун ўтиб эса, оқсоқол ҳеч вақо юз бермагандай бозорда пайдо бўлди — ўша-ўша хизматини давом эттираверди. Бозорбошининг «энди ўнгланмайди»га чиқариб орзу-ҳаваси ҳаккалақ отиб, нияти бузилганлар тилини тишлаб қолаверди. Сабриддин бозор ғалваларидан, бозор «об-ҳавоси»дан яхши хабардор эса-да, уларга кўпда аралашавермайди, ўзи бошчилигидаги ширинпазлардан нарига ўтмайди. У кўнглининг бир чеккасида гина акасининг Чойхона зотларидан эканини ўйлаб ўзича ранжиб юрар — Ака эса пинагини бузмайди, гоҳо, «Менга Чойхонада нима бор, иним? Бизга йўл бўлсин Чойхонага киришга» деб ўзини оқлаб қўяди, бозорбошиликка даъвоси йўқлигини очиқ-ойдин тан олади. — Сабриддининг назарида эса, акаси истаган куни бозорбошиликни қўлга киритиши мумкин, акаси бозорнинг Акаси ахир, бозорда ман-ман дёғанлар ҳам Ака билан ҳисоб-

лашади, ҳатто Қосимбек оқсоқол сирбой бермасликка уринса-да, Шомирза йўғон билан зимдан муросани мўлжаллайди, улар ўртасидаги муносабат жуда нозик, бинобарин, уларнинг орасига тушган одам қиличнинг дамида яланг оёқ юриб бораётган таваккалчининг аҳволига тушади. Шундай экан, Сабридин эрта саҳарлаб Қосимбек чолнинг хузурига борсаю, бундан акасини хабардор қилиб қўймаса... нақ балои азимга гирифтор бўлади-я!..

У шуни ўйлаб азбаройи юраги орқага тортиб кетди, таҳликага тушганини сиртига чиқармасликка уриниб, бозорбоши нималар дейиши мумкинлигидан фол очиш кўйида боши қотди, хаёлан юз кўчага кириб чиқди. Диёрбекнинг кейинги гапи эса унинг ичида алангала-наёттан ўт устига сув пуркагандек, бирдан жони ором олди.

— Шомирза аканиям... икковингизни чақиридилар...

«Шуни эртароқ айтмайсанми, бола!» деб юборди Сабридин ичида, сўнг хийла ўзига келгач, Қосимбек оқсоқолнинг аҳволини сўраб-сuriштириди. Диёрбек, «тузуклар, эрта-индин чиқадилар» деди, холос.

Махсус чорловдан акаси кўпда ҳаяжонланмаганини Сабридин дарҳол пайқади, ўзича унга ҳаваси келди ҳам. Шомирза йўғон мийифида кулимсираб, укасига бирров қув қараш қилди.

— Чол нима демоқчи экан?.. — сўради у ўсмоқчи-лаб.

Сабридин жавоб ўрнига елка қисди.

— Уғлининг кўнглига қўл солмадингми?..

— Кўп гурунглашмадиям, айтдию кетди.

Шомирза йўғон остки гўштдор лабини осилтириб укасига бошдан-оёқ, разм солди, негадир бош чайқади.

— Диёрбек, «тузуклар» деди...

Сабридин гапини охирига етказмай акаси унинг оғзига урди:

— Тузук бўлса чақириармиди, тузук эмаски, ча-қирирган!..

— Эрта-индин ташқарига чиқолмаслигига кўзи етган бўлса, сизга бирор юмушни юкламоқчиидир-да?

— Менга юкламоқчи бўлса, сени нега чақиради?!

Шомирза йўғон шундай дедио, укасига қаттиқ қаради, акаси яқин-орада бу қадар... еб юборгудай ўқрай-ганини Сабридин эслолмади. Ҳар нима бўлганда ҳам акасида ўзига нисбатан ишончсизлик, шубҳа борлиги-ни яхши билар эди. «Бозор одами-да, ҳеч кимга ишон-майди...» Ҳозир эшитган бир оғиз идао таъсирида у

акасининг олдида ҳам, эртага рўпара келадиган оқсоқолнинг олдида ҳам ўзини жуда-жуда ёлғиз ҳис қилди. Тонг саҳарда Бофкўча бошида акасига рўпара келганида Шомирза йўғон кечаси билан ўйлаб чиқдан шубҳаларидан бирига равшанлик киритиб олиш мақсадида укасидан сўради:

— Чол билан илгари сирлашган жойинг йўқмиди?..

Сабриддин устидан қайноқ сув қуийлгандек эти жазиллаб ачишди. Бошидан «куйилган» шу сув акасига бўлган барча ошкора ва пинҳона ҳурматини «шилиб» туширгандек эди.

— Нималар деяпсиз, ака, ўлимдан хабарим бор...

Шундай деб туриб, у ҳам акасига қаттиқ қаради, акаси туни билан тоши-тарозида «ўлчаб» чиқдан таҳликаси беважлигини билгач, бирдан енгил тортганини Сабриддин аниқ кўрди. Шомирза безбетларча ишшайди.

Ака-ука растабоши бозорбошининг уйига етиб боришгунича, йўлақдан ўтиб, Диёрбекнинг етовида ичкарига киришгунича ва қалин кўрпачалар устида бутун залворини тўкиб ўтирган Қосимбек чолни кўришгунича «чурқ» этиб оғиз очишмади. Ҳатто Диёрбекнинг шивирлаб берган саломига номигагина сўзсиз алик олган бўлишди, ҳовлидан ўтишаётганида, Диёрбек сирли оҳангда, «Кўчамизда жаноза борлигини отамизга айтмадик» деди, янайм шивирлаб. Шомирза билан Сабриддин «тушундик» деган маънода бош иргадилар.

Қосимбек чол кунда кўришиб юрган одамдек салом-аликни жуда қисқа қилди. Шомирза йўғонга ўтирган жойида бош иргаш билан кифояланди, шунинг ўзи унинг иззат-нафсига ботди, бунинг устига бозорбоши Сабриддинга бирров бош кўтариб қаради. Мўйсафидинг бети ички ҳароратданми, ҳаяжонданми бўғриқдан нигоҳида оғир ҳорғинлик яққол кўринди. Хона шу қадар сокин, шу қадар осуда эдики, Шомирза ва Сабриддиннинг ўй-хаёлларини банд қилган барча ташвишлар бирдан тумандек тарқади-кетди. Биринчи бўлиб бозорбошидек одам қамалиб ўтирган хонанинг анчайин тор ва ниҳоятда одимилиги ака-укани лол қолдирди, фақат дастурхонга қўйилган ноз-неъматларгина хона одимилигига «путур» етказиб турган эди. Орадаги ўнграйсизликни кўтариш учун Шомирза йўғон гапни шу дастурхондан «топди».

— А, бу, тўйларгаям бормайсиз, десам, ҳамма тўйхона шетта экану, ака, — деди у орадаги ўнграйсизликни кўтаришга ва мезбонни ўзига оғдиришга

уриниб. — Бизни жа-а сийлаб меҳмон қилмоқчисиз, шекилли?

Қосимбек чол синик жилмайди.

— Тўй силарники...

Акаси оқсоқолни тилга «киритиб» олганидан севинган Сабридин bemornинг кўнгли учун илтифот қилди:

— Бозорни ҳувиллатиб қўйдиз, оқсоқол...

Унинг илтифотини Шомирза илиб кетди:

— Секинроқ айтасанми, ука, — деди овозини хийла кўтариб. — Худога шукр, соппа-соғсиз, уйдан чиқмай ўтирганингизга ҳайронман.

Қосимбек чол бошини кўтариб, хона ҳавосидан тиникиб, чуқур нафас олди. Бўлаётган гапларнинг ўзига дахли йўқдек яна сукутга кетди. Шомирза йўғон гурунгни совутмасликка уринди.

— Ахир, ўзингиз ўргаттансиз-ку, оқсоқол, — деди у гап оҳангига пича киноя қўшиб. — Одамнинг қони...

— Айтганман, — деди бирдан жонланиб Қосимбек чол. — «Умр бўйи шетта юрган одамнинг қони бозорнинг қонига қўшилиб кетади» деганини эслади. — Айтганман...

Шомирза мутойибани янада қиздиришни кўзлади.

— Ўёғиниям айтинг-да, оқсоқол.

— Қайсини?..

— Давомини. Бозорни қони нима эканини манави ёшлар ҳам билиб қўйсин.

У шундай деб укаси билан Диёрбекка беписанд ишора қилди. Оқсоқолдан жавоб кутмай қаҳ-қаҳ отиб кулмоқчи эди, кулгиси чолга оғир ботишини сезиб, овозини пастлатди.

Диёрбек отасидан хавотирда эди, кутилмаганда отасининг ўзи сўзга тушиб кетди:

— Айтганман, тўғри... — деди у оғир ўйларидан бирма-бир халос бўлишга уринаётгандек қийналиб. — Айтай, десам гапим кўп. Фақат, мен айтмасам ҳам ўзларинг кўпни кўрдиларинг. Бозор билан тил топишган одам... Тилини тушунгансанки, «тил топишдим» дейсан... Бозорнинг тили — пул! Қониям пул!.. Шу ерда яшаб, нафсинг шетта қондими — қонинг ҳам қўшилиб кетди, деявер!.. Илло бозорнинг бошқа ҳикматлари ҳам сон мингта... Қонингта пул қўшилдими — оғатнинг шарбатини ичганинг шу!..

Қосимбек чол оғзи бўшлиқ қилиб ўзига қадрдан бўлиб кетган бозорнинг сирини гуллаб қўяётганини сезиб қолган одамдек бирдан тилини тийди. Жим бўлди. Хонага жимлик чўқди. Шомирза йўғон чолнинг охирги

гапини қарыб мияси айниганликка йўйиб, баралла қаҳ-қаҳа отмоқчи ёки заҳар тотиб кўрган одамдек афти бужмайиб сўкинмоқчи ҳам эди, бироқ меҳмонлик иззатини сақдаш расми устун келди. Ака-ука мезбоннинг оғзини пойлашди, Диёрбек ташқарига чиққанидан фойдаланиб бир-бири билан неча бор кўз уриширишди, Шомирза йўғон орага тушган сукунатдан юраги сиқилди. У гўё нафаси бўғзига тиқилгандек ҳарсиллаб-пишллади, гапирмоқчи эди, айтишга арзирли сўз тополмади. Бир кўнгли оқсоқолдан бозорнинг яна қандай хикматлари борлигини тингламоқчи эди, суришириши ни ўзига эп кўрмади.

— Хабар олайлик, ҳол-аҳвол сўрайлик, деб келишга неча қайта чоғландигу, сизни безовта қилмайлик деган хижолатда...

Қосимбек чол Сабриддиннинг истиҳоласини тушуниди.

— Ўзим айтдим. Уч-тўрт кун ўз ҳолимга қолай, дедим... — Мулойимлик билан уни хижолатликдан халос қилди оқсоқол.

Бозорбоши Сабриддинга гапираёттанида овози ўзгача мулойимлашганини Шомирза йўғон дарҳол фаҳмлади. «Мен ҳам шу ердаман» деган маънода томоқ қирди. Диёрбек кириб, меҳмонларга чой узатди. Отаси ўғли қўйиб қўйтан чойга қарамади. Диёрбек чиқиб кетишини кутиб турди-да, эшик ёпилган заҳоти салмоқланиб сухбатни давом эттириди.

— Қонни ажратадиган мавриди келди, — деди у дабдурустдан.

Шомирза ҳам, Сабриддин ҳам нима дейишни билмай шошиб қолишиди.

— Йўғ-э, ундай гапларни қўйинг! — деб луқма ташлади, ниҳоят, Шомирза. — Ҳали бозорда озмунча иш борми, aka! Ўзингиз бош бўлиб...

Қосимбек чол тиши лўқиллаб оғриган одамдек «Имм» деганча кўзларини чирт юмди. Сабриддин Диёрбекнинг, «Отам бозор ҳақида гапирмай қўйдилар» деганини эслади. Мана, оқсоқол, «Бозорни эшитмай ҳам, куймай ҳам» қабилида қўлинни ювиб қўлтиққа уриб ўтирибди.

— Тугамайди, — деди қатъий оҳангда. — Энди яқин-орада тугамас... Мен бошқа нарсани айтай: одамларга одамлар қонини қўшайлик...

Оқсоқол шундай деб бир нафас сукут сақлади-да, «Хўш, нима дейсизлар?» деган маънода аввал Сабриддинга, сўнг Шомирзага қаради.

— Мирза, сиз кўпни кўрган кишисиз. Ёнма-ён яшадик, иссиқ-совуқни кўрдик, топдик, едик-едирдик. Пастбаланд гаплар ўтган бўлса — мен унудим...

Хонанинг илмилиқ ва пича димиқдан ҳавоси ва хона соҳибининг кутимагандан самимий муомаласи таъсирида кўнгли ийиб кетган Шомирза йўғоннинг азбаройи «ака»лик меҳри жўшиб, оқсоқолни ортиқ гапиришга қўймади.

— Вой, акахон-а, нима гап ўтибди орамизда, — деди у тасалли берувчи беғубор бир оҳангда.— Оға-ини бир соғиниб келдик. Атайин саҳарлаб келдик, бошқалар хабар топса, бутун бозор эргашиб келардику-я!..

— Раҳмат, ука... Ризқинг бутун бўлсин... Сенга ўргатгулик ери йўқ... — Қосимбек чол салмоқданиб, қовоги ни ярим юмган кўйи босиқ ва вазмин гапирмоқчи эди, бирдан юраги тошиб кетди, шундан тезроқ гапира бошлиди: — Айтадиган гапимни айтиб олай... Сабридин... Эҳтимол, билмассан, сенга меҳрим баланд...

Сабридин миннатдорчиллик маъносида бош иргади ва... аканинг ҳам, уканинг ҳам хаёли бозорбошилик мероси ҳақидаги «васваса»ларга қочди. Уларнинг назарида Қосимбек чол шу ернинг ўзида ё Шомирза йўғонга, ё Сабридин ширинпазга ўз лавозимини икки қўллаб тутқазадигандек эди. Бироқ, оқсоқолнинг кейинги гапи уларнинг қўлтиғидаги тарвузни ерга тушириди.

— Биласан, кенжам — ўғил. Шу чоққача бошини икки қиломадим... Танирсан?..

Қосимбек оҳиста бош кўтариб Сабридинга кўз қирини ташлади, унинг чехрасидан нур таралгандек бўлди. Сабридин «ҳа» дея савонни тасдиқлади. Шомирза сұҳбатдан четлашиб қолганига ҳайронлигини сездирмай мум тишлади.

— Обдон ўйладим. Отам тушимга кирди... Онасини кун ора кўраман... Шошириб қўймаяпти...

Қосимбек илгаритдан сұҳбатдошларга имлоқ ташлаб қўйиб, уларни бир сидира назардан синовчан ўтказиш одати бор эди, ҳозир у ўзи ошиқаётганига қарамай, одатини тарк этмади. Назарида Сабридин унинг муддаосини жуда-жуда оз илгади.

— Ўрнимдан туролсам, кўчага чиқолсам остоаннга қул бўлиб борардим...

Шомирза йўғон оқсоқолнинг ниятини фаҳмлади шекилли, ўтирган жойида чайқалиб кетди, қулоғига ишонмай, зўраки томоқ қирди.

— Шомирза сезди, — деди Қосимбек чол. — Шундайми?

— Ия!.. Ҳа, ҳа-а!.. А, бу, оқсоқол!.. Сезмай-чи, ман...

Қўзғалган мавзу Шомирза йўғондек бетаъсир одамни ҳам каловлантириб юборди. У нима деб гўлдиради, гудранди — даврадагилар тугул, ўзи ҳам тушунмади. Қосимбек чол бу сафар Сабриддинга баралла бош кўтариб, тиккасига қаради. Сабриддин «дув» қизарди, оппоқ ва силлиқ юзи бирдан янаем оқарди, юпқа лаблари кулишни-да, кулмасни-да билмай, пириллаб учди. Хонтахтадан пиёлани олиб оғзига яқинлаштириди, чойни хўпламай, қайтариб жойига қўйди. У нигоҳи на бозорбошига, на акасига тушишини истамай, бошини эгид олди. Қосимбек чол истиҳола қилиб ўтиришга тоқати етмади.

— Куда бўламиз, ука...

Сабриддин елкасидан бирор туртгандек чайқалиб кетди, ўз қулоғи билан эшитган таклиф ҳозирнинг ўзида амалга ошиб қоладигандек талвасага тушди. Оқсоқолдаги ошиқиш тўласича унга юқди.

— Қосимбек ака!.. — Товуши бўғилиб чиқди. Гапираверди: — Ака!.. М-мен ҳайронман, мутлақо кутмаган, ака, айтинг!..

Шу вазиятда Сабриддин гўдак боланинг аҳволига тушган эди. Акаси ё бозорбоши бирор сўз айтиб гапни бошқа ёққа бурмаса, нафаси қайтиб кетар ҳолатта келди. Бироқ Қосимбек чол ниятидан қайтмади.

— Мен бозорбоши бўлиб эмас, эрта кўчага чиқиб, қирқ йиллик курсига бориб ўтирадиган оқсоқол бўлиб эмас, қул бўлиб сўраяпман. Ўғлимнинг меҳри тушибди, тушун...

— Ахир!.. Қизим, қизимиз... Сиз соғайиб чиқинг, кейин...

— Вақт тифиз!.. Мен ўғлимга ишондим, тушун. Унга ишончим беҳад катта...

Шомирза йўғон вазиятнинг жиддийлигини пайқади.

— Қосимбек ака, — деди у томонларни муросага келтиришга уринаёттандек икки ёнига қараниб. — Мен — холис. Сиздек инсонга битта экан, ўнта қизимиз бўлса, текин берамиз. Тўғрими, ука?

— Тўғри... лекин, қизи...

— Бўлди, дедим!..

Қосимбек чол шундай дедио, бирдан тутақиб кетди, қўллари билакларигача асабий титрай бошлади, буни ўзи ҳам сезиб, базўр ўзини гапдан тийди. Бошқа вақт бўлганида бундай ҳолатларда унинг зардаю дағдағасига унча-бунча одам дош беролмас эди. Ҳозир ҳам унинг «Бўлди, дедим!» и Сабриддинга «Оғзингни юм!» бўлиб

эшитилди. Шомирза дастурхон тагини фижимлаб, ука-
сига «жим» ишорасини қилди. Оқсоқол ўзини босиб
олгач, давом этди: — Ҳаммасини билама-ан!.. Ҳозир
орага битта сўз ҳам сифмайди. Раҳматли онаси кен-
жамни фозил қилиб туғиб берганига ишонаман, шунга
ишондим, тушун!.. «Онасидан сўрай, қизнинг ўзидан
суриштирий» дерсан. Менинг вазифам қизнинг отаси-
дан, отадан кам бўлмаган амакисидан розилик олиш.
Тифиз, деяпман-ку!.. Шунинг учун расм-русумини бу-
зуб, авалбош силарни чақирдим. Шунақасига қиз сўраш
айб бўлса — гуноҳнинг бари менинг гарданимга!..

— Қизни танийсиз... эшитгансиз-а, aka?

Қосимбек чол Шомирзанинг тагдор ва писандада оҳан-
гида берган саволига жавоб қайтаришга фурсати ет-
маётган эди. У жуда толиқди, азбаройи, вужудидан тер
қуя бошлади. Бироқ, маслаҳат етилиб пишмагунича
суҳбатни бас қилолмаслигини ҳам жуда яхши тушунди.

— Эшитганиман, «бўлди» дедим-ку!.. Бундан муноси-
би йўқ, ўғлимга, худо жуфт қилиб яратган икковини!..
Тўғри, Сабриддиннинг тўйларига борганимиз... Бозор
одамлари орасида танимаганим йўқ. Фақат, шу қироат-
хонага эътибор қилмадим. Шунга ақдим, фурсатим, эҳти-
мол, фаросатим етмади. Айбимни Фозил... Фозилбек
ювди. Қироатхонанинг гуноҳи ҳам менинг бўйнимга...

«Бозорнинг таназзули қироатхона қаровсизлигининг
касофатидир, ҳойнаҳой!..»

— Кўйинг, Қосимбек aka! — деб юборди Шомирза
астойдил ранжиб. — Икки ёшнинг бош қовушишига
сабабкор бўлишнинг нимаси гуноҳ?!

Қосимбек тўсатдан ёнбошидаги пастак деразани қат-
тиқ итарди. Дераза тавақалари синиб кеттудек «зарда»
билин қарсилаб, ланг очилди. Хонага енгил, бироқ
қандайдир ёқимсиз заҳил ҳаво ёпирилди.

— Дуо қилинг! — деди Қосимбек Шомирзага. —
Сиз — холис, дуо сиздан!

Сабриддин бояги-бояги талвасаси тинмаган, ҳамон
нимадир деб эътирозини уқдиришга уринаётган бўлса-
да, ҳар қалай қаршилиги боягиндан анча пасайган эди.
Унинг шундан бўлак чораси ҳам қолмаган эди!..

Биринчи бўлиб Шомирза йўғон кафт очди, Сабрид-
дин иккиланиб, безовталаниб аранг унга эргашди, очил-
ган кафтларини юзига яқин келтирмай тиззасининг
устида сақлади. Дуо қилишни «холис»дан сўраган Қо-
симбек чол тоқати етмай, ўзи бошлаб юборди:

— Илойим, ўзинг қовуштирган бўлгин, бу фурсат
ғаниматда ғофил бандангни адаштирганин, о-омин!..

Оппоқ қишини кутиб ҳолдан тойган дарахтлар қов-жираған япроқларининг баҳридан ўтади, яккам-дуккам тўкилган япроқлардан қуюқ дарахтзор пойига олтин поёндоз тўшалади. Суви камайган кўл тевараги кимсасиз, ҳувиллаб қолади, хиёбондан чиқаверишдаги айқириб оқаётган шовва олдида йўловчилар бир муддат тўхтаб, шовванинг телбаларча талвасада кўпиришидан кўз узолмай қоладилар. Шовва устига ташланган жуда энсиз кўпrik жуда омонатга ўхшайди... Ҳар сафар кўпrik тепасига келганда, Қадрия бир зум чўчииди, кўнглига хавотир оралаганини сездирмайдио, Фозилбекнинг билагидан тутади, уялиб, қўйиб юборади. Шунда Фозилбек унинг хипча белидан қучиб ўзига тортади, «Чўчиманг, Қадрия, тушиб кетмаймиз» деб уни етаклайди. «Вуй, оқишини!» деб юборади қиз. «Сув эмас, олов, аланга» дейди ҳазиллашиб Фозилбек, буни эшиттан Қадрия беихтиёр икки қўллаб йигитнинг билагига тармашади. «Сиз билан сувнинг эмас, оловнинг устидан ўтишга ҳам тайёрман!» дейди Фозилбек, атайин қил кўпrikнинг ўртасида таққа тўхтаб, кўпrikнинг суюнчиқлари ғойиб бўлиб, ўзи варракнинг ипидек дириллайди, Қадрия бетини йигитнинг кўксига босади, «Тезроқ юринг, Фозилбек ака, ўтиб олайлик!» дейди жон аччиғида... Фозилбек, Қадрия — икки киши эмас, бир тан-бир вужуд бўлиб, битта қомат-битта соя бўлиб кўприқдан эсономон ўтишади... кечаги бекарор шамол ва жаладан сўнг шамоллаган шекилли, ҳаво... тумовга йўлиқдан bemордек оғир нафас олар, бундай пайтда сув ёқалаб кетган қуюқ дарахтзордан паноҳ топиш мумкин, холос...

Бу «паноҳ» ҳам ҳувиллаган... Айни ҳазонрезги палла, сокин оқаётган анҳор ёқалаб кимсасиз ёлғизоёқ сўқмоқда бораётиб жуда-жуда сирли гаплар айтгиси келади, одам... Қандай мавзуда сўз очма, улар жуда-жуда сирлидек, кўнгилнинг энг тубидан сизилиб чиқаётган маҳфий дил розидек сухбатдошинг қулоғига хуш ёқади... Баҳорнинг эмас, кези келганда, кузнинг ҳам ҳавосига ишониб бўлмайди. Бўлмаса... оёқ остидаги ҳазон «штир-шири»га бош узра ёмғир шивири қўшилди, тириклик кўйидаги одамлар... оёқ остига боқмаган банда кўкка ҳам кўз ташлашга фурсат топмайди, ваҳоланки, оёқ остидаги ҳазон штири ва бош узра ёмғир шивиридан хаёл дунёга келади, қўш хаёл қайиги вазмин ва осуда оқим узра сокин ва адоқсиз анҳор ўзани бўйлаб суза кетади...

- Ёмғирни ёқтирасизми? — сүрайди Қадрия.
- Ёмғир, қор ёғишини күп кузатаман. Уларга қүшилиб хаёл ёғади. Сиз-чи?
- Жудаям ёқтираман. Ёмғир узоқ шивалаб ёғса дөраза ёнида ўтириб ташқарини кузатсам... Бундай дараҳтзорда сайр қилиш ҳам ўзгача экан. Ҳеч ким йўғ-а?..
- Одамлар бозорда... Ажаб қилишади.
- Нега?
- Бизни ёлғиз қолдиришгани яхши эмасми?
- Шамсияни тутиб олинг...
- Ёғаверсин, ҳозир ўтиб кетади. Тўғрими, бизни ёлғиз қолдиришгани...
- Шамсияни тутиб олинг...
- Икковимизга биттасиям кифоя.
- Қадрия муғамбirona кулимсираб, йигитта кўз қирини ташлади.
- Мен — худбинман, ўзимникини бошқаларга раво кўрмайман.
- Худбинликда мен ҳам сиздан қолишмайман.
- Сиз худбинмисиз?
- Опам, акам мени «худбинсан» деб кўз очиришмайди.
- Ўз хаёлидан бошқани билмаслик ҳам худбинлик...
- Ёмон худбинлики?
- Яхши худбинлик.
- Яхши бўлса, келинг, менинг шамсиямни тутамиз, икковимизни ёмғирдан тўсади.
- Балки сизники эмас, менини маъқулроқдир?
- Сизники-меникиси борми, Қадрия?..
- Сизнинг бошпанангиз — бозор, менини — қироатхона: қай бири афзал?
- Бўлмаган гап, менини ҳам қироатхона!
- Қироатхона бўлса, шу-унча вақтдан бери қаёқларда дайдиб юргандингиз?
- Қироатхонага етиб келиш учун бозорда шу-унча дайдиб-улоқиши керак экан-да! Мана, ниҳоят, ниятимга етдим!..
- Етдингизми?
- Етдим!..
- Етган бўлсангиз, шамсияни тутиб олинг...
- Фозилбек дараҳтларнинг зич учлари туташ осмон томон юзини тутди, ҳаво очила бошлаганини кўрди, бироқ Қадриянинг сўзларида эркалик, меҳрибонлик, яқинлик майлларини сезиб, қўлидаги шамсияни шараклатиб боши узра ёйди.

Қадрия кўкси тўлиб нафас олди. Фозилбек қизга айтгиси келаётган гаплари жуда кўп эди, бундай овлоқ йўлкаларда боратуриб ҳар қанча гапирмасин, тинмай изҳори дил қилмасин яна шунча, йўқ, айтганларидан бир неча ўн, юз, минг баравар гаплари қолиб кетаётгандек туулаверар эди. У баъзан «чурқ» этмай жимгина кетаверишни ёқтирас, баъзан Қадрияни гапга солиш, уни ҳам очилиб-яйраб гапиришларини жон қулоғи билан тинглашни истар, бироқ, қизни гапиртириш қийин эди.

— Ширкатда неча киши ишлайсизлар?.. Ходимлар кўпчиликми? — сўради Қадрия, тўсатдан.

— Бир ўзим... — деди Фозилбек, — бошқа ходим йўқ.

— Нега?.. Қандай қилиб?! — ҳайрон бўлди Қадрия, кулишини ҳам, очиқдан-очиқ ажабланишини ҳам билмай.

— Ширкатимиз бир ўринли, холос... Бошқа ходим ҳам, ишчи ҳам... ҳеч кимга зарурат йўқ.

— Тушунмадим...

— Ҳеч зонги ёнимга йўлатмаганим учун ҳам мени худбин, одамови дейишади.

— Ширкатингиз қаерда жойлашган?

— Қадрия! — Фозилбек бирдан ҳаяжонланиб гапга тушди. — Сиз тушунмадим, деманг. Илтимос, мени ҳеч ким тушунмайди, бундан сира ранжимайман, ўксимайман ҳам, фақат сиз шундай деманг. Чунки сиз, фақат сиз мени жуда-жуда яхши тушунасиз. Ахир энг тушунив бўлмайдиган одамни ҳам дунёда тушунадиган битта яқин меҳрибони топилади-ку! Ўша — сиз, сиз, ўзингиз!..

Қадрия йигитнинг кўзидағи ҳайрат, илтижо ўтлари алангланиб бораёттанини кўриб энтишиб кетди, беихтиёр унинг қўлидан маҳкам ушлади. Бошини ҳам қилди. Тилининг учига йигилиб келган гапларининг фақат биттасинигина айтди:

— Ҳамма яхши гапларим сизники, тушунаман, Фозилбек aka...

— Қадрияой, менинг гапларимга ажабланманг, ҳайрон бўлманг, мен...

— Астойдил мулоҳаза қилинса воқеа-ҳодисаларга ажабланишнинг ҳожати йўқ, — дея гап бошлади Қадрия анҳор юзида оҳиста оқиб бораёттан бир жуфт сап-сариқ япроқдан кўз узмай. — Ўтмиш, замон фидиракка ўҳшаб айланаверади. Дунёлар ҳам, замонлар ҳам, одамлар ҳам ана шу айланана ичидагоҳ, келадигоҳ, кетади, гоҳ, келадигоҳ, кетади...

— Бозор-чи, бозор одамлари-чи?

— Улар ҳам. Одамлардан меҳр-оқибат камайганидан тортиб сичқон урчиганинча, ажабтовур махлук пайдо бўлганидан тортиб ернинг чўкишигача...

— Ножинс?..

— Ножинс Гултепадан тарқамаган, адашмасам, у омборга айлантирилган масжидан чиққан.

— Масжидан?!.

— Масжидан, демадим, бир пайтлар омборхонага айлантирилган масжидан.

— Баҳром посон сирқовланиб қолибди, замон туғиб, кечагинда омборхонани қайтадан масжидга айлантиришига киришиби.

— Масжидни омборхонага айлантириш — гуноҳ, омборхонани масжидга айлантириш — тавба. Баҳром посон деганингиз тавба қилишга улгуармикан?..

Фозилбекнинг назарида ёнида оппоқ либосга ўралган, ҳар нарсадан хабардор фаришта бораётгандек туюлди. У билан истаган мавзуда суҳбатлашиши мумкин. Уни ҳатто... ҳатто ўз ширкатига ходималикка қабул қилиши ҳам мумкин!..

— Нега улгурмайди?.. Ўзингиз айтган ривоятдаги... бўрилар отларни қувиб етиш фурсати келмадими, ишқилиб?

Қадрия жиддий эди.

— Ривоят эмас. Дунёнинг барҳам топишидан дарак берувчи белги, ишора у. Бу дунёда белгисиз ҳеч бир нарса йўқ. Осмони-фалақда юз берадиган талотўпни ерда ҳаммадан бурун сичқон сезади. Сичқон ер остидан қочиб чиқиб, ўзини одамлар орасига уради. Одамлар ўз ташвишларидан ортмайди. Ҳаловот йўқолади. Ким билади, дейсиз, ана шу ҳаловотсизлик одамларни ҷалғитиб туриш учун зарурдир?.. Лекин коинотдаги тўфоннинг аломатлари устма-уст заминга етиб келаверади, оёқ остидаги ернинг ўз-ўзидан чўка бориши ҳам шундай аломатлардан бири, фақат беҳаловотлик орасида бундай нарсалар, ҳатто тирик жон учун э-энг муқаддас саналган фарзанд кўриш ҳам дахмазага айланади.

— Туғиши...

— Туғищдан воз кечиш ҳаёт маромини тўхтатишига уриниш, дегани... Ҳаётга, яшашга қарши исён дегани...

— Ҳаловотсиз одамлар гўё ҳаловот истаб бола ортирамайдилар, бироқ шу сабабдан дунёга келмаган чақалоқлар ўрнига улар ўн ва юз чандон кўпроқ ҳаловатсизларга мубтало бўладилар.

— Одамлар босар-тусарини йўқотади. Гўё қанчалик ошиқсалар юмушлари битаёттандек туюлаверади, аслида эса... фарзанд ўрнига ўша ҳаловотсизликларини семиртириб, урчитиб-урчитиб кўпайтираверадилар... Ҳаловот билан юзма-юз қолишдан чўчиб, йўқ ерлардаги хурсандчиликларни ўйлаб топадилар...

— Тўй устига тўй қиладилар.

Қадрия жим бўлиб қолди.

— Қаёқقا кетяпмиз? — чўчиб уйғонган боладек кўзларини катта-катта очиб, киприкларини пирпиратиб сўради у.

— Бари бир эмасми! Гап қаёқقا кетаёттанимизда эмас.

— Нимада?

— Шу-ундай сокин овлоқда ёнма-ён, bemalol сухбатлашиб бораёттанимизда.

— Фалати-а, Фозил ака... дунёнинг фидираги айланаверади, муҳаббат эса ўша-ўша такрорланаверади...

— Тақдир-чи?

— Тақдир авлоддан-авлодга ўтади, мерос қолади.

— Қадрия!..

— Қаёқقا боряпмиз, Фозилбек ака?

— Муҳими — қаёқقا бораёттанимиз эмас, ёнма-ён сухбат қуриб...

Фозилбек гапини охирига етказолмади, у қизнинг оппоқ бўйнидан, қулогининг ёнгинасидан осилиб тушган соч толалари остига «яширинган» холидан кўз узолмай туриб қолди. Эти жимиirlади, бармоғининг у-учи билан холни силамоқчи эди, Қадрия гап бошлаб уни чалғитди:

— Муҳими — ёнма-ён бораёттанимиз эмас-да, қаёқقا бораёттанимиз. Қаёқقا олиб боришини билмаган йўлдан кетаверамизми?

— Ширкатта, ёлғиз ўзим ишлайдиган ширкатта борамиз.

— У ерга иккинчи одам сифмайди-ку?..

— Иккинчи одам бўлиб эмас, битта бўлиб... бир тана, бир вужуд, бир хаёл, бир орзу-ният бўлиб кирамиз у ерга. Тушуняпсизми, Қадрия?!.

— Фозилбек ака!..

— Чин севгию, ўлимдан бошқаси ёлғон!..

Фозилбек қулогига сингиб қолган қўшиқ мисрасини ҳиргойи қилиб, кўзларини сузиб қизга қаради. Сўнг унинг саволига жавоб қайтарди:

— Ҳозирги пайтда ҳеч ким йўлсизликдан чўчимаса ҳам бўлаверади. Чунки ҳозир ҳамма йўллар бозорга олиб боради...

— Негаки бозор майдони пастлик, сатқи теварак-атрофга қараганда а-анча пастлик. Салгина ҳүшёрликни бой берган одам пастликка қараб тарвуздек думалаб тушаверади.

— Ҳовузга ўхшайди...

— Суви қуриган ҳовузга...

— Одамлар баҳорги тошқин сувдек бозор майдонига оқиб тушади...

— Ба фарқ бўлишдан қўрқиб...

— Сувсиз ҳовузда ҳам фарқ бўладими?..

— Бозор — сувсиз бўлса-да, одамларни фарқ қила-диган ҳовуз.

— Унга фарқ бўлмаслик учун...

— Фарқ бўлаёттанини англаб етиши керак. Кейин...

— Қутилиш чорасини...

— Қутилиш учун тепага интилади, бозор тубидан... ҳовуздан чиқиб олишга интилади.

— Интила-интила қироатхонанинг пойидан чиқади.

— Тўғри, жуда тўғри — бозор тубида қолиб кетишдан қироатхона қутқаради.

— Бозор майдони қадимда «теп-текис бўлган» де-йишиади...

— Бозорга айлангач, даврлар ўтиши билан чўка бошлаган... Нафс бандаларининг найранглари ва суллоҳликларини кўтара олмай ер чўккан...

Фозилбек бир кўнгли Қадрия фариштамасми, деган хаёлга борди. Унинг ҳозиржавоблигидан, топқирлигидан ҳайратта тушди. «Киз бола... жувон бошига...»

— Ҳа-а, топдим-ми?!.

Фозилбек бехосдан капалаги учиб кетди. «Яқин ҳазилвон ўртоқлардан бирортаси» деган хаёлда овоз келган томонга ўтирилдию, қўзи чиндан ҳам танишларидан бири... кампирга тушди!..

— Ким бу?! — сўради Қадрия ўзини Фозилбекнинг панасига олиб. — Фозилбек шундагина қизнинг ҳам чўчиганини пайқади. — Шунинг учун уни тинчлантириш мақсадида оҳиста шипшиди:

— Йўқолган кампир...

— Қайси...и?..

Кампир йигит билан қиз шивирлашиб сухбатни давом эттиряпти деб ўйлади шекилли, рашки келгандай уларнинг орасига суқилди. Бит кўзларини қисиб, ажин қоплаган қоп-қора башарасини тириштириб, тиржайди. Фозилбек биринчи бўлиб кампирнинг қорнига қаради, қарадио ҳанг-манг бўлганидан тили айланмай қолди.

— Ҳе-е-ҳе, ҳаҳ-ҳ!.. Кўрдинг-а!.. Сездинг-а!..

Нима ҳақда гап бораётганини тушунмаган Қадрия энди чўчимай қўйган эса-да, кампирнинг иркитлигидан у билан шу тахлит гап сотиб турган Фозилбекка ҳайрон бўлаётган эди. «Нимани сездингиз?» деб сўради у йигитдан. Саволига кампир жавоб қайтарди:

— Ҳар балони сезади!.. Билмаган нарсаси йўқ, бунинг. Ҳушёр-р, ҳаҳ-ҳ!..

Фозилбек кўриб турган нарсанинг чин ё ночинлигига ақли бовар қилмай кампирни бош-оёқ кузатди. Кузаттани сайин гумони тасдиқдана борди.

— Болабезорларга ялиниб-ёлвордим-а!.. Қатта-а, менга қулоқ солармиди, бу, манжалақилар!.. Ҳу-у, бола кўр қип қўймагурлар!.. Тавбагина қилай-я!..

Қадрия Фозилбекнинг билагидан тортди.

— Юринг, кетайлик. Қаранг, одамлар тўпланяпти.

— Қаёққа кетамиз? — деб сўради Фозилбек меҳрибонлик билан.

— Қаёққа бўлсаям, майли, шу ердан кетайлик!..

Майда қор учқунлай бошлади. Фозилбек Қадриянни етаклаб, ҳунармандлар дўкони бўйлаб чўзилган тор йўлақдан илдам юриб, одамлар орасига сингиб кетишни мўлжаллади. Бироқ, «Вон Суу» ҳам уларга изма-из эргашиб келаверди. Фозилбек кампирни чалғитиш чорасини ўйлади:

— Биз шошаётгандик, моможон, сиз астароқ юринг...

У меҳрибонлик билан айтган эди, балога қолди.

— Ҳамманг шошасан-а!.. Шошганда, бир ишнинг уддасидан чиқсанг экан!.. Ҳаҳ-ҳ!.. Шошиб-шошиб шу ойимчани топдингми?

Қадриянинг ранги докадек оқариб кетди. Фозилбек кампир билан гаплашаётгани учун қизга бирров кўз ташлаганининг ўзида Қадриянинг янам гўзаллашиб, янам чехраси нурга тўлганини кўриб энтиқди, қизни тоза бир муҳаббат-ла оғушига олгиси келди. Афсуски, кампир уни ўз ҳолига қўймади.

— Бир-бирингта бирам ярашибсанки!.. Вой, ҳавасларим келди-я!..

— Тезроқ юрайлик!.. — Қадрия кўзини ердан узмай Фозилбекнинг билагидан торқилиади.

Бунга сайин кампирнинг чакаги тинмади:

— Ана, қара, шошмаган одам борми? Ҳамманг шошасан! Шошасану, эплаган ишинг киссамнинг кирига арзимайди! Ҳаҳ-ҳ!.. Фозилбек билан Қадрия ёнма-ён

солинган ошхоналар қаторига етгунча кампир уларни соядек таъқиб қилиб борди, гуж оломон ёнида улар таъқибдан қутилишди. Ўтган-кеттанлар тўда орасидан эшитилаётган овозаларга қулоқ солиб беихтиёр тўхтаб қолаётган эди. Фозилбек тўхтамаса-да, қулоқса чалинаётган узук-юлуқ гап-сўзлардан оломон тўдалашганининг сабабини билиб олди.

— Қар-ри... ёши саксон иккода!.. Қўлида тилла узуғи... Кимда-ким топсан...

Фозилбек «таққа» тўхтади. Ҳозиргина келган йўлига аланглади. «Одамлар! Ана, йўқолган кампир, ана!» деб ҳаммага жар солмоқчи эди, боядан бери изидан қолмаётган кампирдан ном-нишон топмади. — Эссизгина, ташлаб қочмай, бирга келсак бўлар экан. Қатта қолди энди, кампиршо?!

Қадрия бегубор кулди.

— Нега куляпсиз, Қадрия? — деб сўради ҳамон чор атрофга аланглаб, кампирни излаётган Фозилбек.

— Уринманг, тополмайсиз, — деди қиз бамайлихотир.

— Нега? — ҳайрон бўлиб ҳамроҳига қаради Фозилбек.

— Кутганингиз — келмайди, излаганингиз — то-пилмайди, кутмаган-изламаганингиз эса оёфингиз остидан чиқади.

Фозилбек Қадрия топган ўхшатишдан таъсиrlаниб, уни елкасидан аста қучиб бағрига торти. Қиз ўзини четта олди. Қадамини илдамлаштириди.

— Бозорнинг ў-ўртасидамиз-а!.. — Эркаланиб огохлантириди у Фозилбекни.

— Фарқи йўқ, — деди Фозилбек.

— Ҳамманинг гап-сўзига қолсангиз ҳамми?..

— Бутун бозорга гап-сўз бўлишга тайёрман!

— ...

— Эшиитдингизми, Қадрияой, бутун бозорга гап-сўз...

— Ундей деманг, хўп?..

— Деявераман!..

— Деманг, Фозилжон ака, «хўп» денг.

— Нима десангиз — хўп!.. — Фозилжоннинг бирдан шумлиги тутди, у Аёнбекнинг тили чиқаётган кезларини эслади. — Жияним икки ёшли пайтида «хўп»ни «оп» дер эди. Гапириб бўлмасимдан «оп» деб тураг эди. Сизга ўша жияним бўлиб, икки ёшли гўдак бола бўлиб айтаман — нима десангиз «оп» дейман. Майлими?

Қадрия самимий кулди.

— Майли, — деди.

— Фақат, «оп» десам, «ўп»га ўхшаб кетади-да.

Қадрия ўпкаланиб қовоғини уйди. Фозилбек ҳазили ноўрин чиққанини сезиб, тўхтаса-да, қиз томонга ўтирилмади. Қадрия бир-бир юриб келиб, Фозилбекнинг орқасида тўхтади. Фозилбек буни сездию, индамай қизнинг олдинга ўтишини кутди. Қиз ўтмади. Ёнгиналарида кимдир беҳаёларча шанғи овозда «қаҳ-қаҳ» отиб кулди. Фозилбек «Вон Суу»нинг бўғиқ товушини таниди.

— Вой, ҳавасларим келди-я!.. Вой, жонгинамни қоқай-я!.. Вой...

Фозилбек ҳозиргина излаб тополмаган одами оёғининг остидан чиққанига шошиб қолди.

— Моможон! Сизни қидиришяпти, ахир!.. Ана, анави...

«Вон Суу» энди қиқирлаб кулди.

— Шулар йўқолган одамни топадими?!.. Шуларинга?!

— Неча кундан буён зор қақшаб қидиришяпти.

Кампир бирдан жиiddий ҳортди. У қоп-қора ва таёқ-дек косов билагини ҳаволатиб Фозилбекни энгашишга ундаdi. Фозилбек хиёл энгашди, кампирнинг қоп-қора манглайига қўнган қор учқуни чуқур ажин йўлида эрий бошлади. «Сен ҳам» деди кампир Қадрияга. Фозилбек кампирга бўйсунганини кўрган Қадрия ҳам бўйин эгди. Кампир аввал томоғини қириб олди, сўнг қаттиқ пичирлади:

— Эсон-омон туғиб олай, Вон Сууниям ўзим топиб бераман.

Йигит билан қиз нима дейишни билмай қолишиди.

— Шунаقا, — деди кампир кемшик тишларини кўз-кўз қилиб. Унинг бетида хижолат аломати сезилди.— Бошқа иложи қолмади. Сенлар туғиши истамасаларинг, ўзим туғаман!.. Шу бозор-шу одамлар корига ярайдиган болани ўзим туғиб бераман!.. Кейин ҳаммаси ўзларингта қолади!..

— Ўзимизга?

— Ўзларингта!.. Сан билан манави арзандангга ишонман, йигит!.. Сенларга меҳрим ёмон тушди...

Ўн уч ёшлардаги бола йиғлаб, йўловчиларга ёлбориб ўтди. У йиғласа-да, кўзида ёш қуриб қолган эди.

— От-аравамиз чуқурга ағанаб кетди. Жон амакилар, ёрдам беринглар!.. От ўляпти!..

— Жигарини илинсанг, мен чиқариб бераман, бола!..

— Бирорнинг оти эди, амаки!..

— Бирорники бўлса, сўйиб, қазига бос, иссиғида!..

Фозилбек қулоғини беркитди. Қадрия уни четта етаклади. Пича юриб, кимсасиз овлоқ кўчага киришди. Фозилбек узоқдан қироатхона эшигини кўрди. Қироатхона бозор майдонидан хийла тепаликка жойлашган, шу боис бу томондан бозор майдонлари яқдол кўзга ташланар эди. Тез юришганидан қизнинг чаккасида зера-зера тер томчилари пайдо бўлди, дудоги янайам қизариб ўн чиройига юз чирой қўшилди. Фозилбек буни кўриб, юраги ҳаприқиб кетди.

— Нималар қилиб юрибмиз-а, Фозилжон ака, — деди ҳамон ўнғайсизланиб Қадрия. — Таниш-билиш кўриб-нетиб қолишиниям ўйламаймиз-а!.. Ахир сизни яrim бозор танийди...

— Таниса-чи!.. Вон Суу момонинг ҳаваси келдию, нимадан чўчийман?

— Фалати кампир экан.

— Эътибор қилдингизми, кампир бошига...

— Айтдиям-ку! Кўриб, кўзимга ишонмадим!..

— Бизга илашиб олганини тушунолмаяпман.

— Инсофийларга ўхшайди.

— Инсофий?!.

— Ҳа, — деди Қадрия. — Сиз ҳам инсофийсиз.

Фозилбек тушунмади, Қадриянинг «Аёл киши оиласи билангина сирдош бўлади» деган гапини эслади. Шу топда унинг учун Қадриядан кўра яқинроқ, меҳрибонроқ... сирдошроқ одам йўқ эди.

— Қадрияой!..

— Ҳм?..

— Қадрияойим!..

— Ҳа?..

— Қадрияжоним-м!..

— Фозилбек ака!..

— Биз баҳтли яшашимиз шарт, жоним!..

Йўлнинг нариги чеккасидан бошланган ёйма расталари томон ўтирилиб турган Фозилбек «Ана!» деди, кўпдан бери излаётган одамини топгандек ҳовлиқиб.

— Ким? — деб сўради Қадрия.

— Момо айттан хотинлардан бири.

— Қайси бири?

— Ҳов-в, ана, битта боласини кўтариб, иккитасини эргаштирган, ўша.

— Нима қипти, уларга?

— Момо минг ёлборсаям ҳомиласидан воз кечает-ганлардан!..

Фозилбек ҳатто шундай гапни ҳам истиҳола қилмай, қизга тушунтиromoққа оғиз жуфтлаган эди, бозорнинг ўртасида қад ростлаган Баланд тимда қаттиқ шовқин-сурон, тўс-тўполон кўтарилди. Фозилбек билан Қадрия бараварига тим томон ўтирилишди. У томондан эркакларнинг бақир-чақириғи, шалоқ сўкинишлари, хотин-халажнинг қий-чуви зўрайди. «Бир тим одам зифирдек Ножинсга кучи етмаяпти» деди Фозилбек Қадриянинг қулоғига сирли янгиликни айтаётгандек. Шундай дедиую, кўз ўнгида Чойхонадаги қайрагоч шоҳида кўрган махлук гавдаланди. Ҳа, бир қарич чиқмайди, на олмахонга, на каламушга ўхшайди, чордона қуриб ясланиб ўтирганига ўласанми!.. Сўлагининг кўплигини!.. Пешобимикан?.. Бири биридан басавлат ажабзотлар эса бошига сизилиб-оқиб тушаётган сўлакка... шилимшиқ пешобга парво қилмас, ҳудди сезмаётгандек кимнинг нечта соққаси чуқурчага тушгани ва Югурдак нечта одамни у сўридан бу сўрига ўйинчокдек алмаштиришини сўзсиз-несиз кузатиб туришар, буни тепадан кузатиб ўтирган ножинс... Ножинс?.. Ножинс шу бўлса-я?! Ҳудди ўзи!.. Тимдагиларнинг қонига ташна қилаётган, бутун бозорга тарқаб кетиш хавфи туфилаётган?! — Ножинснинг паstdагилар устидан қиқир-қиқир кулиши қулоқ остидан нари кетмаяпти...

— Ножинс ўлмаса керак...

Қадрия бу гапни учинчи бор такрорлаганидагина йигитнинг қулоғига кирди. У «Нега?» деб сўраб улгурмасидан тимда нимадир гумбурулаб ағдарилди, тўс-тўполон қўпди, тимнинг баланд-баланд очиқ деразаларидан бурқисиб, қуюқ чанг-тўзон кўтарилди...

23

Қосимбек чол бир неча кундан бўён ўрнидан турмай, хонадан чиқмай ётганини унугти. Ҳозироқ тўйни бошлаб юборадигандек ўрнидан қарийб иргиб турди. Шу кайфиятда ака-ука меҳмонни бирма-бир бағрига босишига ҳам тайёр эди. Бироқ, оstonага етган жойида «такқа» тўхтади, кўз олди хирадлашиб, чайқалиб кетди. Оқсоқол ўзича эмас, уни қандайдир ички бир куч тўхтаттанини меҳмонлар сезди. Юз бераётган «ҳодиса»ни ҳамон тўла-тўкис идрок этолмаётган Сабриддин оқсоқолни суяб қолиш учун у томон интилдию, бу қилиғи акаси томонидан таънага учрашини эслаб ўзини тийди. Аммо-лекин шу топда Шомирзанинг ўзи астойдил хавотирда бозорбошини эҳтиётлашга ошиқди.

— Ака, шошманг!.. Безовта бўлманг!.. — деди Шомирза йўғон бозорбошининг билагидан тутиб. — Келинг, сиз ўтиринг, биз ўзимиз...

— Диёр!..

— Ҳозир ўзи келади, — деди Шомирза, бироқ, Қосимбек чол очиқ деразадан ташқарига юз тутиб, ўғлини чақирди: — Диёрбек, анавиларни опке, ўғлим!..

Оқсоқолнинг овози шу қадар хотиржам, шу қадар ўқтам ва шу қадар жарангдор чиқдики, унинг овозида заррача bemорлик аломати сезилмади. Шомирза билан Сабриддин ҳам мезбоннинг овозини эшлишгачгина, хотиржам тортишди. Зум ўтмай остонада Диёрбек кўринди, унинг қўлида иккита асил зарбоф тўн бор эди. Қосимбек чол «Ўзинг» деди қўли билан меҳмонлар томон ишора қилиб. Ака-ука буни кутишмаган эди.

— Ия-ия, ишлар жиҳдийлашиб кетдию! — Шомирза йўғон шундай деб кифтини Диёрбекка тутди. Отасининг амрини сўzsиз адо этаётган Диёрбек кичик онасининг, «Туни минан мижжа қоқмадилар» деган гапи таъсирида ора-чора отасининг кўзига назар ташлашга ҳаракат қиласарди.

Ҳовлига аввал Диёрбек, сўнг Шомирза йўғон, унинг изидан Сабриддин чиқди. Қосимбек чол ичкарида қолаётгандек эди, шу пайт дарвазанинг кичик тавақаси тарақлаб очилиб-ёпилдию, йўлак бошида Аёнбек пайдо бўлди.

— Қосимбек ота, ҳо-ой-й!..

Йўлак томондан кимдир барадла ва жуда-жуда меҳрибон бир товушда чақирганини Шомирза ва Сабриддин ҳам, Диёрбек ва Аёнбек ҳам аниқ-тиниқ эшлишиди.

— Ада! — деди Аёнбек ҳовлиқиб. — Тез юринг, анув, ҳар куни келаётган... боядан бери тинмай чақиряпти!..

— Хў-ўп, — деди Диёрбек меҳмонларни ҳовлида ёлғиз қолдиришга ўнғайсизланиб. — Ҳозир, чиқаман, чиқяпмиз.

— Ҳар куни чақиряптию, ўша!..

Диёрбек беихтиёр ўғлига эргашди. Тез-тез юриб йўлакка борди, унинг изидан Аёнбек югурди. Меҳмонларни ичкарида, дераза ёнида турган жойидан кузатаётган Қосимбек чол илдам юриб зина тепасига чиқди, шунда боши бир айландию, кўз олди қоронфиласди. Зўр бериб ўзини қўлга олди ва деворни ушлай-ушлай зинадан туша бошлади. Емакхона томондан Умри оналинг, «Нега тушадилар-а?!» деган хавотирланиши эшилди. «Отам энди уйда ўтиrolмайдилар, ҳаракатни

бошлаб юборадилар» дея унга қўшилди Ҳафиза. Лекин иккала аёл ҳам эркак меҳмонлар олдида ташқарига чиқа олмадилар.

Шомирза билан Сабриддин олдинда, Қосимбек чол орқада йўлакка етишганида дарвоза томондан Диёрбекнинг овози эшитилди.

— Қани, қаерда эди?!

— Кўчада эмас, йўлакка кириб турган эди.

Кенг ва ёрут далонхонада эса ҳеч зоғ йўқ, у ерда одам кириб кетиши мумкин бўлган эшик ё дераза ҳам йўқ, эди. Диёрбек эшикни тарақлатиб ичкарига кирди.

— Қани, қаерда турганди?! Кунда жанозага хабарлаётган Зокир ота эмасми?! Нима деб сўради?!

Аёнбек чиройли, тим қора кўзларини жавдиратиб отасига мўлтиради.

— Йўқ, Зокир бобо эмас, ўша — неча кундан бери келаётган, яна, «Буванг қани?» деб сўради. Мана, шу жойда, ўзим кўрдим!..

Диёрбек энди нозик меҳмонлардан истиҳола қилишни ҳам унугди. У қандай бўлмасин кунда ва устма-уст отасини истаб келаёттан ва фақат Аёнбекка рўпара келиб, ғойиб бўлаётган номаълум ва бетайин чақирувчини кўлга тушириш фурсати етганини кўнгли сезди, шошилди.

— Йўлакдаям, кўчадаям йўқ-ку!.. — деди у айбни ўғалига ағдармоқчилик ўдағайлаб.

— Билмадим... — Елка қисди Аёнбек.

Кўчада гўнгир-ғўнгир товушлар эшитилди. Диёрбек кўчага отилди. Чиққан жойида ким биландир салом-аликсиз, қисқагина гаплашди. Йўлакка қайтди. Шомирза билан Сабриддин узунгина, кимсасиз йўлакнинг ўртасига етган эди.

— Чақиришибдими? — сўради Шомирза шунчаки.

— Чақирган кимса йўқ! — Елкасини қисиб деди Диёрбек. — Кўчадаям йўқ. — У меҳмонларни кузатиб изма-из келаётган отасини кўриб овозини пастлатди:— Ҳошим ака ўтиб кетаётган экан...

— Қўриқбошими?!. — ҳайрон бўлиб қолди Шомирза йўғон. Сабриддин ҳам «ялт» этиб Диёрбекка қаради. Ака-уканинг шу аҳволида, «Қўриқбоши шу пайтда нима қип юрибди, бүёкларда?!» деган хавотирнамо савол-қизиқиш мужассам эди. Диёрбек тушунтириди:

— Қўшнимиз бор — Роҳила нонвой. Ёлғиз яшайди. Ўшаникига ёш келин-куёв ижарада туришга келганди. Ариқقا чўкиб нобуд бўлган бола — ўшаларнинг ўғли... Эри — қамоқдан қочган аристонлардан экан!

— Нима, қочганлардан?!

Шомирза йўғон беўхшов ажабланиб, атайин кўзининг ола-куласини чиқарди.

— Қачон қочибди? — деб сўради Сабриддин.

— Уша, овоза тарқаган тунда қочган экан. — Шу бугун саҳарда қўлга олишибди...

Диёрбек ҳамон оёгини судраб, йўлакка етиб келган отасига кўзи тушди.

— Ота, сиз қолаверинг, уйга қайтинг, — деди у ҳам ҳурмат, ҳам хавотирини яширмай. Дарвоза тавақасини кенг очиб, меҳмонларга илтифот кўрсатди. — Аёнбек, ўслим, сен додангнинг қўлларидан ол. Уйга опкир. Мен ҳозир кираман...

Қосимбек чол йўлакнинг бошланишига етар-етмас рўпарасида қаддини роз тутиб турган қандайдир шарпага тўқнашиб кетай деди, жуда-жуда қадрдон ва ҳурматли кишиси олдида хижолатли иш қилиб қўйган одамдек дув қизариб кетди, кетма-кет ранги докадек оқарди, ҳайратдан ҳанг-манг бўлган одамдек оғзини ланг очганича фақат ўзигагина кўринаётган шарпанинг бехад кўркам чиройидан нигоҳини узолмай тек қотди.

Шу аснода аввал Шомирза, сўнг Сабриддин, уларнинг изидан Диёрбек йўлақдаги аҳволдан буткул бехабар кўчага чиқишиди. Хайрлашишган бўлса-да, Диёрбек меҳмонларни бир неча одим нарига кузатиб борди. Узр сўраб, изига қайтди. Қайттан жойида йўлак томондан Аёнбекнинг қўрқувдан йифламсираб, қичқириб юборгани эшитилди:

— Дода! Додажон!.. Ада-а-а!..

24

Биринчи бўлиб Қадрия ҳушёр тортди.

— Фозилбек ака, қандай қилиб бу ерга кеб қолдик?

Қадриядаги ҳушёрлик Фозилбекка кўчган эса-да, йигит ҳамон баланд тимдан кўз узмай, у ердан чиқаётган чанг-тўзоннинг ҳавода тарқашини кузатди. Тимдаги тўс-тўполон бозорга тарқади. Тўс-тўполон саросимага айланди.

— Тимдаги махлук болалабди! — деди кимдир.

— Болалари бозорга қараб қочибди! — деди бошқаси.

— Бозорни худо урибди! — деб унга илова қилди учинчиси.

Фозилбекнинг юраги орқасига тортди. Кўз ўнгида ҳамон ўша машъум манзара: қайрагоч шохидаги Но-

жинс махлук тамшана-тамшана пастдаги зотдорлар-нинг бошига тұхтамай сұлагини... пешоби аралаш сұлагини оқизяпти, пастдагилар эса соққа ташлаш билан овора, иркит жондорнинг шилемшиқ сұлаги зумда чиройли таралған соchlари орасыда йүқолиб, мияларининг ич-ичига сингиб кетаёттанини ҳам сезишмаяпти...

Фозилбек тим томонға юришини ҳам, идорага етиб боришини ҳам билмади. Кимdir келиб, унинг құлига таклифнома тутқазди.

— Қадрияй, кетайлик, — деди Фозилбек деярли пичирлаб.

— Қаерга, Фозил ақа? — сүради қыз.

— Бирибир эмасми, Қадрия, қаерга бўлсаям фарқи йўқ, фақат шундай оппоқ қор учқунлаб турган пайтда узоқ-узоқларга пойи-пиёда бирга кетайлик!.. Қалдир-фочлардек учиб қочайлик!..

— Ҳозир қишиш-ку, қалдирғоч дейсиз.

— Қишими, қандай фасл ўзи, ҳозир, Қадрия?

— Фаслнинг ҳам тайини қолмади. Қишки ёз ёки баҳорий қиши.

Қиз билан йигит бараварига кулиб юборищи.

— Мен бу ерни ташлаб кетолмайман, — деди Қадрия кулишдан тұхтаб, қироатхонанинг қадимдан қолған риштин деворини бармоқлари билан силаб.

— Шу ердан айланай, шу ер яхши-и!.. Шу ергина куладай-й!.. Вой, топибгина келдим-а, хаҳ-ҳ!..

Йигит билан қиз кампир ердан чиқдими-осмондан түщими — билолмай қолиши. Улардаги кампирга нисбатан бояги ғашлиқдан асар қолмаган, шундан, кампирнинг вайсашига бепарво, лоқайд термилиб тураве-риши. Кампир қалт-қалт титираёттан чўпдек билакларини боши узра кўтариб, худди рақсга тушмоққа чоғланган раққосадек кенг енгларини шимарди. Этагини липпага урди. Қадрия кўзини чирт юмди. Кампир жазавага түшди.

— Мана, мендан кўрасанлар! Ҳа-а-а!.. Би-ир турайки!.. Шу-ундай ўғил туғиб берайки!.. Озмунча туғдимми!.. Бас, дегандим, «етар» дегандим, етмади. Шу бозорга зарил экан, туққаним бўлсин!.. Зап ўғил туғиб берайки!..

Кампирнинг қилиқлари, оғзидан чиқаёттан вайсашлиари таниш бўлса-да, Фозилбек бу сафар кўзларига ишонмади. Шошиб қолганидан, чўчимасин, деган ўйда Қадрияни қучоқлаб, қизнинг бетини кўксига босди.

— Шетта, мана шу жойда туғаман, бозордаги энг баланд бинонинг нақ шу останасида туғаман!.. Кейин

хов анув бозорда санғиб юрганларни, тимдан тумтарақай қочиб чиқаёттганларни, бозор деса ўзини осмондан ташлайдиганларни — ҳаммасини шетта чақираман, чиқмаганига қўймайман, сенлар қилмаган ишни ўзим қила-ман — қироатхонанинг остонасига тумо-натни йифа-ман-да, мана, кўриб қўйларинг, шу ўлар чофимда бир ўғил-бир қиз туғдим деб... сенларни кўрсатаман!.. Ваҳ-ха-ҳа-а!..

Кампир шундай деб, турган жойида чир айланиб, иргишилай бошлади. Зикр тушишни эслатувчи унинг бу қилиғи тимдаги Зар бобо «гирдоби»нинг айнан ўзи эди... Уни кузатиб, томоша қилиб туриб қолган Фозилбек беихтиёр ўзи ҳам кампирга қўшилиб... гирдобра фарқ бўлгиси келди, нима қиларини билмай Қадрияга қаради, назарида Қадрия ҳам «зикр» тушишга шайла-наёттандай кўринди. Шундагина Фозилбек нигоҳини кампирнинг дўмбоқ қорнидан узолмаёттанини, ҳоми-лани авайлаш мажбурияти ўзининг зиммасида эканини ҳис қилдию, кампирнинг ёнига яқин борди. «Ой қўнсин-а, бошингга. Кун қўнсин-а, бошингга» деган жуда-жуда меҳрибон ва азиз илтижо-дуо қулоғига элас-элас чалинди. Фозилбекнинг баттар меҳрибонлиги тутди.

— Хўп, моможон, юринг, эшикни очиб бераман. Ичкарига... ҳаммаси ичкарида, жойида бўлади, — деди Фозилбек қироатхона эшигини кўрсатиб.

— Йў-ўқ! — дея ўжарлик қилиб туриб олди кампир, кафтини кўзига парда қилиб. Дарвозани очмай қўя қол. Кетадиган анойи йўқ. Энди туғиши пайт етди, шундай туғайки!.. Бозорга э-энди одам керак, асл одамлар керак!.. Ичкарига эмас, керак экан, бозорнинг ўртасида туғаман, уқдингми, зарил экан, мен бозорнинг ўртасида туғишгаям тайёрман!.. Шу-ундай ўғил, шу-ундай қиз туғайки!.. Ҳе-е, инсоф-диёнатларингта куйдирги чиқмасин!..

Ён-атрофдан гурра-гурра оломон ўта бошлади, ким-дир қочди, кимдир қувлади, сўқинди,вой-войлади, дод солди. Бозор саҳнида қиёмат қўпди. Шу тўполон орасида аллақаердан карнай-сурнай нафмаси эшитилди.

- Кўлвор илон бор!..
- Бўрининг тиши бор!..
- Отнинг терисини опкетинг!..
- Қўй тери йўқми?!..
- Отнинг биқин гўшти керак!..
- Отнинг биқинини бўриб еб кетди!..
- Чойхонага жандиқ ола кет!..
- Чойхонани сув босди, қанжиқ!..

- Билмадим, кўрмадим, эшитмадим!..
- Ман бенават!.. Ман бенават!..
- Итдан тарқаган, йўқол!..
- Итдан эмас, бўридан тарқаганман!..
- Ўлигина кетсин-а, сичқон!..
- Сичқон дорининг додаси бор!..
- Менда сичқоннинг сурати бор!
- Ҳаммасини ямаб бераман!..
- Дунёни чок-чокидан сўкаман!..
- Мен дунёни бичиб ташлайман!
- Жанозага чиқинг, яхшилар, жанозага!..
- Жанозада пишириб қўйибдими, тўйга чиқ-тўйга!..

Фозилбек бутун вужудини қулоққа айлантириди, у шу туришида бозордаги барча гап-сўзлар, овозу товушларни, уларга қўшиб бозорнинг жамики ҳикмат-синоатини ичига жо қилишга ташна эди. Гўё ҳамма-ҳаммасини сўнгти марта астойдил, жони дили билан тинглайди-да, сўнг Қадрияжони билан етаклашиб, уни бағрига босиб, суйиб-эркалаб, қувончлардан энтика-энтика боши оқданча, оёғи етганча жўнаб кетмоққа шайланди.

— Шундайми, Қадрия? — сўради у қизга ўтинчли кўзларини тикиб.

— Йў-ўқ, кетмаймиз, — деб унинг раъйини қайтарди қиз.

— Кети-иб қолайлик, жоним!..

— Кети-иб қолмаймиз, Фозил ака, ҳеч қаёққа кетмаймиз, қироатхонада яшаймиз...

— Қироатхонадан чиқмаймиз...

Қадрия йигитнинг гапидан кулагиси қистаб жилмайдио, «Вой!» деб юборди, Фозилбекнинг сочига, елкасига бармофининг учини теккизди. Кўзига ишонмай, осмонга қаради. Ҳаво ёмон айниган, қор тинган эди.

— Нима томаяпти?! — Қадрия бармофини кўзига яқинлаштириб қаради. — Кон-ми?!.

Фозилбек қизнинг оппоқ, момик бармофининг учидаги қизгиш намлика қаради. Тушунолмай, осмонни фалакка аланглади.

— Нима бўлди?.. Қаердан томди?!

Бу саволга на қиз, на йигит жавоб топди. Шу пайт Фозилбекнинг ёнида Ҳошим қўриқбошининг мулозимларидан бири пайдо бўлди. У Фозилбекнинг елкасига кафтини ташлаб, оҳиста ва таскин берувчи оҳангда гапирди:

— Бандалик, ука, отангиз омонатни топширдилар...

Агадий-бадиий нашр

ХУРШИД ДҮСТМУХАММАД

БОЗОР

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
2000

Мұхаррир Альзам Ўктам
Рассом Қайрат Ақчулаков
Расмлар мұхаррири Музаффар Альамов
Техник мұхаррир Диана Габдрахманова
Мусаққиқ Ж. Тойрова

Теришга 17.02.2000 да берилди. Босишга 10.05.2000 да рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/2}. Шартлы босма табори 10,08. Нашриёт ҳисоб табори 11,0. Адади 5000 нұсха. Буюртма № 381. Баҳоси шартнома асосида.

**«ШАРҚ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.**